

A MAGYAR DEMOKRATIKUS ELLENZÉK: ÖNREFLEXIÓ, IDENTITÁS ÉS POLITIKAI DISKURZUS

Bozóki András

(Közép-Európai Egyetem, Budapest)

ÖSSZEFOGLALÓ

A magyar demokratikus átalakulás – nemzetközi és történeti összehasonlításban is – páratlan politikai szociológiai sajátossága az értelmiség jelentős szerepvállalása. Ennek alapján az az 1982–93 közötti időszakot az „értelmiség évtizedének” tekinthetjük, amelyben rendszerkritikus értelmiségiek különböző csoportjai történelmileg rövid idő alatt politikai szerepek rendkívül széles repertoárját játszhatták el. Mindezt a Kádár-rendszer szelektív repressziója tette lehetővé, amelyben a mindennapi élet viszonylagos liberalizálását az értelmiségi lét privilégiumainak – más kommunista rendszerekben nem tapasztalt mértékű – viszonylagos elismerése egészítette ki. Különböző politikai szerepeket kínált a rendszerellenzéki mozgalom (1982–88), a kerekasztal-tárgyalások és az új pártok versengésének időszaka (1989–90), valamint a szélsőjobboddallal szemben megszerveződött, a mozgalmi politizáláshoz visszatérő értelmiségi politikacsinálás (1991–93) a politikailag aktív értelmiségiek számára. A tanulmány az első korszakkal – az ellenzéki publikációkkal és a rendszer bomlásával – foglalkozik, különös tekintettel a szamizdatlapok (*Beszélő, Hírmondó, Demokrata, Égtájak között*) tematikájára, és jellemző diskurzusaira. Ezek elemzésén keresztül közelíti meg és értelmezi a demokratikus ellenzék identitásának meghatározó elemeit: a társadalomhoz és a hatalomhoz való viszonyukat, a nemzeti és társadalmi kisebbségekkel, a környezetvédelemmel, az egyházakkal, a cenzúrával és a szabadság kultúrájával kapcsolatban kialakított álláspontjukat. Mindezekből alakítottak ki egy olyan értékegyüttest, amely morális tökélet, erkölcsi tekintélyt biztosított számukra a rendszerváltás idején.

Kulcsszavak: demokratikus ellenzék ■ szamizdat ■ diskurzus ■ identitás ■ értelmiség

Ez a tanulmány a magyar demokratikus ellenzéki csoportok önreflexióját, identitását, stratégiai fogalmait és diskurzusait vizsgálja.¹ Habár a demokratikus ellenzék számos szempontból az 1956-os forradalomban, illetve az 1968-os reformgondolkodásban gyökerezik,² önálló csoportként és szubkultúraként csak az 1970-es évek második felében jött létre. Igazi fénykora az 1980–88 közötti időszakra esett, mert amíg előtte inkább egyes disszidensek egymáshoz csak lazán kapcsolódó rendszerkritikus akcióiról lehetett szó, addig a vizsgált időszakban a disszidensek egyre szorosabban együttműködve, immár demokratikus ellenzékként határozták meg önmagukat.

Habár az ellenzéki politizálással való foglalkozás önmagában is érdekfeszítő,³ tanulmányom egy nagyobb, nem csak az ellenzékkel foglalkozó kutatás része, amely az értelmiség politikai szerepeinek átalakulásait vizsgálja az 1982–93 közötti időszakban. Úgy vélem ugyanis, hogy a rendszerváltás magyar sajátossága éppen az értelmiségi politizálás dominanciája volt. Mindez összefügg az 1956-os forradalom leverését követő kádári konszolidációs politikával, amely – más eszközök használata mellett – az értelmiség megvásárlásán, integrálásán, kiemelkedő képviselőinek privilegizálásán keresztül igyekezett fenntartani a társadalmi békét és „legitimálni” a rendszert.⁴ Az értelmiség lehetett tehát abban a viszonylag privilegizált helyzetben, amely lehetővé tette a rendszerkritikus fellépést.⁵ Ezt használták ki azok a filozófusok, szociológusok és történészek, akik közéleti tevékenysége egyre inkább átlépte az immanens kritika kereteit és idővel a rendszer reformjának igényét az annak radikális átalakítása iránti igényé váltotta fel

1. táblázat. A rendszerkritikus értelmiségi aktivitás három szakasza 1982–1993 között.

Időszak	1982–88	1989–90	1991–93
<i>Kontextus</i>	A rendszer szétesése	Demokratikus átmenet	Új demokrácia
<i>Szervezet</i>	Demokratikus ellenzék	Ellenzéki Kerekasztal	Demokratikus Charta
<i>Szervezeti elvek</i>	Hálózatszerű	Formális	Mozgalmi
<i>Politikai cél</i>	Emberi jogok	Alkotmányos demokrácia	„Alapértékek” védelme
<i>Stratégia</i>	Kritikai diskurzusok	Tárgyalások	Mozgalom és média
<i>Szerepek</i>	Disszidensek Ideológusok „Igazmondók” „Előfutárok”	Szakértők. Szakértelmiségiek „Törvényhozók” „Alapítók”	Mozgalmi értelmiségiek Médiaszereplők „Értelmezők” „Közvetítők”
<i>Ellenfél</i>	A fennálló rendszer	A régi rendszer és képviselői	A szélsőjobboldal
<i>Eredmény</i>	Civil társadalom	Erőszakmentes átmenet	Politikai oldalhoz kötődés
<i>Elmélet.</i>	Michnik, Gramsci, Gouldner, Havel.	Bauman, Gouldner, Mannheim, Szelényi.	Bauman, Mannheim, Bourdieu, Eyerman

Az „értelmiség évtizedére” jellemző politizálás dominanciája nem azt jelenti, hogy mindig ugyanazok az értelmiségiek lettek volna domináns helyzetben, bár az átfedések nem elhanyagolhatók. E tanulmány keretei között ezekre a finomabb szociológiai jellemzőkre nem térhetek ki, mint ahogy nincs módom elemezni a korszak második és harmadik periódusát sem. Céлом itt mindössze annyi, hogy az első korszak főbb szereplőinek – a szamizdatokat publikáló ellenzéki értelmiségi csoportoknak – identitását, értékrendszerét bemutassam. A tanulmány további része tehát az egyetlen politikai irányultságú rendszerkritikus értelmiségi csoport, a demokratikus ellenzék megnyilvánulásait elemzi az 1982–88 közötti periódusban.

1. SZAMIZDATLAPOK ÉS ELLENZÉKI CSOPORTOK

Az 1980-as években a demokratikus ellenzék csoportjai egyre jobban keresték a párbeszéd lehetőségét a magyar értelmiség különböző köreivel. Habár üzenetük sokáig nem jutott el a társadalom szélesebb rétegeihez, a mainstream reformértelmiség nyitottabbá és kritikusabbá váló csoportjaihoz viszont igen. Ebben kulcsszerepet játszottak a szamizdat folyóiratok, mindenekelőtt a *Beszélő*, valamint a *Hírmondó*, a *Demokrata*, és az *Égtájak között*. Az itt leírt gondolatokat hangosította fel és terjesztette nagyobb közönség felé a müncheni székhelyű Szabad Európa Rádió. A tanulmány első részében ezeket a lapokat mutatom be, majd a továbbiakban az ellenzéki csoportok hatalomhoz és a társadalomhoz fűződő viszonyát, céljait, és a különböző társadalmi és politikai jelenségekhez fűződő, identitást formáló kapcsolatukat és álláspontjukat elemzem.⁹

A *Beszélő*

A legjelentősebb magyar szamizdat folyóiratnak, a *Beszélő*nek 1981–1989 között összesen 27 száma jelent meg. A szerkesztőség tagjai a demokratikus ellenzék vezető alakjai voltak: Haraszti Miklós, Kis János, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint, Petri György, Solt Ottilia és Szilágyi Sándor. A lap igyekezett ötvözni az elméleti, stratégiai, és gyakorlati, tényfeltáró cikkeket, beszámolókat. A *Beszélő* számos írást közölt ismert magyar ellenzékiektől: írt bele többek között Konrád György, Kenedi János, Tamás Gáspár Miklós, Szabó Miklós, Szalai Erzsébet, Szalai Pál, Magyar Bálint, Pető Iván, Iványi Gábor, Vajda Mihály és még sokan mások.¹⁰

A folyóirat első számának beköszöntőjében az informális főszerkesztő, Kis János úgy fogalmazott, hogy nem pusztán egy „Ellenzéki Híradót” szeretnének indítani, mert céljaik annál ambíciózusabbak. „Abban szeretnénk lehetőségeinkhez mérten segíteni, hogy önmagáról tudjon igazabb képet az a halkan morajló embertömeg, amely fölött a két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással.”¹¹

Ez a bevezetés meghatározta azokat a témákat, amelyek a *Beszélő* első számaiban a leggyakrabban előfordultak. Ezek a számok alapvetően információt közöltek, a társadalmi élet itt megjelölt csoportjairól és területeiről. Egyfajta tapogatózás is volt ez: kik lesznek azok, akik a cikkekre reagálnak, milyen írásokat küldenek be a felhívásra „a szerző nevével, álnéven vagy név nélkül”¹². A visszajelzések és természetesen az aktuális politikai események alapján alakult ki a lap profilja az első évek során, és ez által a lap szerkesztőinek, és a *Beszélő* körüli ellenzéki csoportosulásnak az identitása is formálódott.

A beköszöntő cikk nem fogalmazott meg határozott politikai programot. Írói nem akartak az érintettek, az egyes társadalmi csoportok nélkül programot csinálni, hanem információkat kívántak eljuttatni nekik, hogy ennek további áramoltatására később maguk is képesek legyenek. Értelmiségi hozzáállás volt ez, amely a szó, mint a társadalmi folyamatokat alakítani képes tényező erejében bízott. Valójában a *Beszélő* azt tette, ami a sajtó klasszikus feladata: hiteles információkat közölt, s ekkor még nem fogalmazott meg programot, ami egy politikai csoportosulás jellemzője. A lap azokról a csoportokról számolt be, amelyek megszegték a hivatalos szabályokat. Tehát nem általánosságban esett ezekről szó, hanem a lap konkrét példákon keresztül mutatta meg, hogy a diktatórikus szabályok kikezdése lehetséges. A lap szerzői bemutatták, hogy melyek voltak azok a területek, ahol a társadalom ellenállást fejtett ki. Elképzelésük az volt, hogy az információk áramoltatása révén ezek az elszigetelt események egymással kapcsolatba kerülnek, a különböző területeken tevékenykedők tudomást szereznek a többi területről, és így az elszigeteltség érzetét lassan felválthatja az ellenzéki lehetőségének és potenciális hatékonyságának érzete és meggyőződése.

A rendszerváltás után, 1992-ben megjelent *Beszélő* Összkiadás előszavában a demokratikus ellenzék egyik vezéralakja, Kis János utólag így elemezte a lap célkitűzéseit:

„Lapot alapítani manapság üzleti vállalkozás. A *Beszélő* alapítása erkölcsi vállalkozás volt. Élni akartunk a közléshez és a kifejezéshez fűződő emberi jogunkkal, bár a hatályos sajtóügyi rendelkezések kétségbe vonták ezt a jogot. (...) Emberi jogaink bástyái között öntudatosan megszólalni felszabadító dolog, még akkor is, ha ezek a bástyák csupán erkölcsiek. A lap választott címe – *Beszélő* – is erre a kettősségre utalt: a beszélőn a rab rács mögött van, de mégis szabadon beszélhet, az övéihez. (...) Mi magunk nem voltunk sem reformerek, sem forradalmárok. Tisztában voltunk vele, hogy a mi korunk Magyarországon nem forradalmi kor (...). De nem voltunk reformerek sem, legalábbis abban az értelemben, ahogyan a kor a reformerséget értette. Az 1980-as évek Magyarországon az számított reformernek, aki – elfogadva a politizálás felülről kijelölt játékszabályait – a hatalmon lévőköt igyekezett a változások elfogadására rávenni. (...) Azt tartottuk, hogy a további fejlődés már csak akkor lesz lehetséges, ha a hatalom nem csupán bármikor visszavonható kedvezménye-

ket ad, hanem létrejönnek a jogokkal védett társadalmi autonómia körei. Ezt azonban, úgy véltük, hogy nem lehet felülről – mintegy adományként – megkapni. (...) Jogokat csak jogtudatos fellépéssel kiharcolni lehet. Ez volt a demokratikus ellenzék legfőbb politikai üzenete – meg az, hogy a rendszer eresz-tékei már nem zárnak olyan tökéletesen, mint egy-két évtizeddel korábban: a hatalom már nem tudja azonnal eltiporni a nyilvános, jogtudatos fellépést. Így hát politikai oka is volt, hogy vállaltuk az emberi jogok kihívó gyakorlását. Számoltunk a rendőri megtorlással, bekalkuláltuk életünkbe a házkutatásokat, lefoglalásokat, őrizetbe vételeket. De azzal is számoltunk – ez volt a demokratikus ellenzék közös taktikai meggyőződése –, hogy ha nekünk sikerül fenntartani magunkat, ezzel mások számára is odébb tolódnak a lehetséges engedetlenség határai. Az 1980-as évek első felében a magyar politikai közvélemény nem hitt benne, hogy a politikailag üres forradalmi retorika és a felülről vezényelt reformokba való bekapcsolódás között létezhet harmadik lehetőség. A *Beszélő* arról szól, hogy ez a történelmi lehetőség létezik, s hogy esetleges elszalasztásáért az ország súlyos árat fizetne. Mi a közvélekedéssel szemben azt hirdettük, hogy az 1981. december 13-i varsói katonai puccs nem zárta le a térség egy újabb forrongási korszakát, miként 1956. november 4-e és 1968. augusztus 21-e tette, hanem a szovjet világrendszer átfogó válságát indította el. S azt tartottuk a fő kérdésnek: hogyan készül fel Magyarország a válság tetőzésére.”¹³

Az ellenzéki lapok közül mind tartalmi szempontból, mind pedig politikai presztízse alapján a *Beszélő* volt a legfontosabb kezdeményezés. Itt láttak napvilágot a legszínvonalasabb stratégiai elemzések és ide írtak azok a disszidensek is, akik közül később a rendszerváltó értelmiség színe-java kikerült.

A *Hírmondó*

Az 1983 novemberében megjelent *Hírmondó* 1988-ig 26 számot élt meg.¹⁴ A *Tájékoztató* című – 1983 tavaszán három számig eljutó – kiadványnak volt az utódja, Demszky Gábor és Hodosán Róza szerkesztette, illetve a korai számok szerkesztésénél segített még Nagy András és Solt Ottilia is.¹⁵ Nagy András 1985–1986-ban vett ismét részt a szerkesztésben; ebben a két évben szerkesztő volt Gadó György is.¹⁶ A leggyakoribb szerzők: Demszky Gábor, Nagy András, Tamás Gáspár Miklós, Szalai Pál, Vajda Mihály, Konrád György, Krassó György, Gadó György voltak.

A beköszöntőben így határozta meg a lap célját: „foglalkozni kíván mindazokkal a kelet-európai törekvésekkel, amelyek e térség országainak demokratikus megújulását tűzték maguk elé.”¹⁷ Az ígérethez mindvégig tartották magukat. A *Hírmondó* összes számát megvizsgálva kijelenthető, hogy az egyes számokban a cikkeknek több mint felét közép- és kelet európai¹⁸ témákkal

foglalkozó írárok tették ki. Átvettek cikkeket a szomszédos országok földalati sajtójából (különösen a lengyel sajtóból); rendszeresen közöltek teljes terjedelemben tudósításokat, elemzéseket az emigráns folyóiratokból, illetve a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* című nyugatnémet- és a *Die Presse* valamint a *Gegenstimmen* című osztrák lapokból.¹⁹ Ezek az írárok a román, lengyel, cseh, szlovák és magyar helyzetről számoltak be. A két legtöbbet közölt nem magyar szabadelvű gondolkodó Adam Michnik és Václav Havel volt.

A *Hírmondó* szerkesztői – felismerve az ezzel kapcsolatos korábbi mulasztásokat²⁰ – tudatosan teret nyitottak a jugoszláviai demokratikus és progresszív törekvések megjelenítésének.²¹ E mellett következetesen beszámoltak a Szovjetunióban működő illegális csoportokról és üldözöttekről, illetve rendszeresen közöltek interjúkat azokkal, akik a Szovjetunióból nyugatra emigráltak.²²

A Demokrata

A *Demokrata* 1986 és 1989 között jelent meg és összesen 41 számot ért meg. A lapot Nagy Jenő irányításával szerkesztették, s a *Demokrata* névvel, álnévvvel és név nélkül egyaránt megjelentetett írárok. Nem adott azonban teret „fasiszta, fajgyűlölő és sovíniszta, továbbá az erőszakot mint a belpolitikai küzdelmek eszközét helyeslő (...) írárokknak.”²³ A legtöbb cikket a *Demokrata* szerkesztői jegyezték, akik azonban Nagy Jenő mögött anonimitásban maradtak, az impresszum csak Nagy Jenő nevét közölte. Gyakori szerzők voltak: Gadó György,²⁴ F. Reymund Béla,²⁵ Stark Szilárd, Sasváry Róbert, Dr. Serfőző, Kármentő Imre, Öskü Csaba.

Az első számban a pluralizmus mellett kötelezték el magukat: „A *Demokrata* köszönti az olvasót, aki – reméljük – ugyancsak demokrata. Így minden jelző nélkül. Lehet tehát polgári demokrata, kereszténydemokrata, szociáldemokrata, sőt akár népi demokrata is...”²⁶ A szerkesztők a gyakorlatiasság célját és a már meglévő szamizdat-kiadványok kiegészítésének szándékát fogalmazták meg: „Épp ezért a *Demokrata* elsősorban a demokratikus szabadságjogokért vívott küzdelem gyakorlatias szócsöve kíván lenni. Ebben a tekintetben igyekszik újat hozni a szamizdat sajtóban. Nem óhajt tehát a második nyilvánosság már meglévő időszaki kiadványainak (*Beszélő*, *Hírmondó*, *Vakond*, *Égtájak között*, *Máshonnan Beszélő*) versenytársa lenni. Inkább csak kiegészíteni szeretné azt az elvi mondanivalót, amit azokban elméleti cikkek, tanulmányok fejtenek ki. Lapunk igyekszik friss és mozgékony lenni...” A gyakorlatias szemléletű, rövidebb/könnyebben fogyasztható cikkek nyomán nevezte a Szabad Európa Rádió a *Demokratát* „az ellenzék bulvárlapjának”.²⁷

A *Hírmondótól* eltérően a *Demokratában* nem a közép-kelet európai szellemi értékeket felmutató cikkek, hanem a hazai hatalom működésének, hazug ref-

lexeinek leleplezését célzó írások dominálnak. Ezek tehát többnyire nem nagy ívű, elméleti-elemző cikkek voltak, hanem az aktuális eseményekhez fűzött, kemény hangú, szubjektív kommentárok. Ezekben az írásokban a *Demokrata* köré gyülekező ellenzékiek kihívó, szembefeszülő (radikális) magatartása körvonalazódik – ehhez képest a *Hírmondó* ellenzékiek hatalomhoz való viszonyát inkább a mérsékelt, kompromisszumkereső gesztusok jellemezték.

Az *Égtájak* között

Az *Égtájak* között eredetileg az egyik budapesti egyetemen szerveződött Vox Humana Kör lapja volt. 1984 novemberétől indult az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, mint közép-európai társadalomtudományi kiadvány. A cenzurális viszonyok miatt 1985 októberében gépelt formában, majd novemberben stencilezett formában megjelentették az első független számot. Összesen hat szám és egy irodalmi különszám jelent meg, ekkor még legális módon. Ezt követően, immár szamizdat kiadványként 1989-ig tizenhárom számot jelentettek meg.²⁸ Az *Égtájak* között szerkesztői és szerzői a következő személyek voltak: Lázár Ervin János²⁹, Keszthelyi Zsolt³⁰, Diószegi Olga, Bartók Gyula, Rusai László, Talata József és Bognár Mikolta.

A *Demokrata* „A második nyilvánosság történetéből” című rovatában jelent meg egy önelemző, értelmező cikk az *Égtájak* között-ről. Ebben olvasható, hogy a lap már a kezdetekben sem hagyományos értelemben vett folyóirat kívánt lenni, hanem „elsősorban sorskövető dokumentum.”³¹ Úgy fogalmaztak, hogy „a lap témaköreinek jelentősebb részét élethelyzeteink, a társadalmi lét szélsőségei határozzák meg (...) elméleti és irodalmi cikkek helyett az autonómiát fenntartani akaró lét önvédelmi lenyomatai (...) jelennek meg az oldalakon...”³² Az *Égtájak* között szerzői rendszeresen beszámoltak a rendőrségi zaklatásokról (beidézések, követések, rajtaütések, foglalások), intenzíven foglalkoznak a bebörtönzöttek helyzetével, a „feldarabolt magyarság” sorsával. Emellett márkások voltak benne a békediskurzusok, illetve a kulturális, oktatási és művészeti kérdésekkel foglalkozó írások. A szamizdat lapok közül az *Égtájak* között egyedülként közölt rendszeresen szépprózát, költészetet³³ és grafikát.

A lap körül csoportosuló fiatalok – akik az ellenzékiek legfiatalabb csoportjának számítottak – elvetették a mainstream, nagypolitikai orientációt, és elsősorban alternatív eszméket vontak be az ellenzéki diskurzusba. A pártelvű demokrácia helyett olyan közösségelvű demokráciát képzeltek el, amelyben nem a hatalomra kell koncentrálni. Azt javasolták, hogy az új közösségi demokratikus fórumok kialakítása mellett ki kell használni azon társadalmi energiákat, amelyeket felszabadítanak a nem a hatalom megragadásáért, hanem a társadalmi nyilvánosság kiszélesítéséért munkálkodó csoportok.³⁴

2. A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK – ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM KÖZÖTT

Az ellenzékiek viszonya a hatalomhoz

Míg a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a demokratikus értékeket Európa szellemi horizontján jelölték ki, a *Demokratá*ba író ellenzékiek a nemzeti múlthoz nyúltak vissza: elsősorban 1956-hoz, ahhoz a nemzeti demokratikus forradalomhoz, amelyet abszolút eszmei és erkölcsi tőkének tekintettek.³⁵ Ezek voltak azok a gondolati és érzelmi alappillérek, amelyekre rendszerkritikájuk során támaszkodtak.

A nyilvánosság dimenziójában az értelmiségi gyökerű ellenzékiek önmaguk szerepét a hatalom és társadalom közötti közvetítésben látták. „Mi a 'második nyilvánosság' munkatársai (...) ha nem változtathatunk is az olimpiai bojkott tényén, odakiáltjuk a társadalom felháborodását a Magyar Olimpiai Bizottságnak: Nem oda, Buda!”³⁶ „A csakugyan demokratikus gondolkodónak nem saját óhajaival kell foglalkoznia, hanem azokkal az eszközökkel, amelyek megkönnyíthetik a közakarat kifejezését...”³⁷

A közakarat, közvélemény kifejezésén és közvetítésén túl, a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a közre való visszahatást, a közgondolkodás alakítását is feladatuknak tartották. „A fél-orwelli ember, az iskolázott muzsik hatalmi szemszögből nézve nagyon is hasznos jelenség (...) Nekünk, a jobb életre, fejlődésre, új európai személyiség-tudatra vágyó társadalom embereinek az útjában áll ez a féloldalas kreáció. Nekünk kellene odahatnunk, hogy a szakmai és emberi produktivitás igénye szabad emancipált, jogi egyenlőséget élvező állampolgárokkal párosuljon.”³⁸

Ám gyakran éppen azok a szerzők, akik a közvetítés szükségességéről, a közakarat kifejezéséről³⁹ és annak alakításáról beszéltek, cikkeikben egyúttal meg is kérdőjelezték a közvetítés, kifejezés és visszahatás reális lehetőségét. Mint egy helyütt leszögezték: „az értelmiség (...) irdatlanul távol áll a néptől...”⁴⁰ Ezt a távolságot a rezsím politikája mellett az értelmiségiek szellemi-intellektuális fölénye is magyarázta. Társadalmi önképüket a szellemi-intellektuális fölény és a „racionalizmus”⁴¹ határozta meg.⁴² Azt a ténytet, hogy értelmiségiekként szóhoz tudtak jutni, „úri kiváltságként”⁴³ értékelték. Sokszor jellemző volt az is, hogy a különböző ellenzéki csoportok tagjai úgy jeleníteték meg diskurzusaikban a társadalmat, a népet, a közakaratot, mint elvont, homogén konstrukciókat. Többnyire nem utaltak a társadalom belső tagoltságára, vagyis arra, hogy különböző csoportokról van szó, amelyek eltérő érdekekkel, vágyakkal, akaráttal, és a hatalomhoz való más-más viszonyulással voltak leírhatók.

A *Hírmondó* szerzői amilyen gyakran jelölték ki önmaguk pozícióját a társadalom és hatalom között, épp olyan sokszor reflektáltak önmagukra úgy, mint a hatalom kirekesztettjeire és kiszolgáltatottjaira: „Ez az apáskodó men-

talitás hajlamos ellenséget látni az ellenzékben (...) Egy gondolkodásmódot a legironikusabban saját szövege leplez le, ellenzék és ellenség hanyag azonosítása egy mondaton belül. Ha ez az azonosság fennáll, akkor a (...) szerző kívül esik a törvény és az alkotmány védelmén. Ez után már politikai elhatározás kérdése, hogy bűnözőként kezeljék-e...⁴⁴ Önmaguk „csakazértis” szerepvállalásáról beszélve elsősorban az emocionális és morális aspektusokat emelték ki: „Te végzed a munkádat, csinálod – sok neves és névtelen társunkkal együtt – a magyar sajtószabadságot. Szkeptikus barátaink mosolyognak, látván, hogy ennek értelmében nem kételkedsz. Az kétséges lehet, hogy valami jó-e. De ha valamit jónak vélünk, azt nem helyes megmosolyogni.”⁴⁵ „De elcsüggedhetünk-e annyira, hogy ne tegyük a dolgunkat, mégis, függetlenül félelemtől és reménykedéstől...”⁴⁶

Jellemző, hogy a hatalom igazságával szemben önmagukat a morális igazság birtokosaiként definiálták. Úgy vélték, ezt az igazságot nem kezdheti ki a hatalom: „Enyhülés ide vagy oda, tökéletesen elképzelhetetlen, hogy egy ellenzékinek igaza legyen a rendőrséggel szemben (...) Demszkyt a rendőrök nemcsak elintézték, de bilincset is próbáltak verni rá. Ez ellen Demszky nagyon védekezett és végül nem is ment nekik. Legalább a keze továbbra is szabadon maradt. Aki szereti a szimbólumokat, ebben akár találhat is egyet...”⁴⁷

A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek rendszeresen bemutatták, elemezték a kommunista hatalom visszaéléseit: a jogellenes fogvatartásokat, a hivatali és politikai atrocitásokat, és a korrupciós ügyeket. Önmagukat kirekesztetteként, a hatalom stigmatizáltjaként határozták meg, olyan csoportként, „amely nemcsak hogy nem reméli, de nem is óhajtja a kormányzati felelősséget”.⁴⁸ Egyúttal azonban nem vetették el a hatalommal való dialógus lehetőségét sem.

A *Hírmondó* szerzői elvetették a kormányzati felelősség lehetőségét, ám a *Demokrata* köre lehetetlennek tartotta a tartós önkorlátozást. Utóbbiak végső célként önmaguk politikai térnyerését⁴⁹ határozták meg. A *Demokratába* író, jórészt plebejus érzelmű ellenzékiek a nemzetet azonosították a néppel és a társadalommal, önmagukat pedig a társadalom részeként határozták meg.⁵⁰ Nem közvetíteni akartak a hatalom és a társadalom között, hanem sokkal inkább hangot adni a társadalomnak, megfogalmazni annak feltételezett követeléseit. Míg az ellenzék *Hírmondó*hoz kötődő csoportja identitásában a kelet-közép-európaiság földrajzi-politikai fogalma dominált, addig a *Demokratához* kötődő ellenzékiek identitás-képzésében⁵¹ elsősorban a hatalomhoz való viszony volt a fontos. A hatalommal szemben határozták meg magukat, identitásuk tehát a status quo ellenében jött létre.

E viszonynak több jellegzetes eleme emelhető ki. A *Demokrata* köréhez tartozó ellenzékiek nem annyira kirekesztetteként, mint inkább a hatalom kifosztottjaiként, elnyomottjaiként⁵² határozták meg önmagukat.⁵³ „A szervezkedés minden lehetőségétől megfosztott (...) ellenzék.”⁵⁴ Egyikük ezt írta önmagáról: „lábalattvaló vagyok”⁵⁵

A *Demokratában* kimutathatóan gyakrabban jelentek meg a rendőri zaklatásokat, házkutatásokat, vallatásokat bemutató írások, mint a *Hírmondóban*. A *Demokratában* publikáló ellenzékiek sokkal drámaiabbnak látták saját helyzetüket.⁵⁶ Mindez összefügghetett azzal, hogy ők elvetették a konspirációs szabályokat, ezért több atrocitásban volt részük a rendőrség részéről.⁵⁷ A lap arculatát továbbá olyan témák határozták meg, mint: az egyház szerepe, az emigráció és az emigráltak, a kisebbségi magyarok, a cigánykérdés, a szovjet hadsereg jelenléte, a katonai szolgálatmegtagadók, a zsidó vallás, a környezetvédelem, a tömegkultúra. E témák tárgyalása szinte mindig a fennálló diktatórikus hatalom bírálataira futott ki. Másfelől viszont ezek a témák nemzeti sorskérdésekként definiálódtak. Ezzel szemben a *Hírmondóban* publikáló ellenzékiek nem nemzeti sorskérdésekről, hanem korunk sorskérdéseiről⁵⁸ beszéltek. Nem mindig az adott partikuláris keretben, hanem sokszor általánosabb kontextusban fogalmaztak..

Az identitásképzés szempontjából fontos kérdés, hogy az ellenzékiek kikben találták meg példaképeiket, és milyen magatartásmintákat tartottak követendőnek. Önmagában már az is figyelmet érdemel, hogy egyáltalán szükségünk volt példaképekre. Amint az itt következő *Hírmondó*-idézetből is kiténik, a kelet-közép-európai példaképek iránti igényt a magyarországi helyzetben érzékelt hiányérzet táplálta. Olyan elégedetlenség, amely egyrészt a magyar társadalomnak, másrészt saját maguknak és ellenzéki társaiknak szólt:

„Nekünk jobban imponál az a mód, ahogyan a lengyelek milliói kitaranak föld alá szorított, megtiport és megrágalmazott, mégis szabad szakszervezetük mellett, ahogyan rejtik és védelmezik az illegalitásban tevékenykedő Szolidaritás-vezetőket. Bennünket nem a Jeruzséli-rezsim állítólagos nagylelkűsége ejt bámulatba, hanem eddigi foglyainak állhatatossága, amellyel minden reálpolitikai érvelés, a kormány minden sanda, korrumpáló célzatú ajánlata ellenére kitartottak a börtönben. Mi sem a rendőrállam úgynevezett humanizmusát tartjuk lenyűgözőnek, hanem például azt a tényt, hogy a két és fél éve tartó elnyomás ellenére, mindennel dacolva, mintegy ötszáz illegális folyóirat és újság jelenik meg rendszeresen Lengyelországban. Nem öt, hanem ötszáz.(...) Köszöntjük őket abból az alkalomból, hogy véget értek megpróbáltatásaik a börtönben. Nekik erőt és sikert kívánunk további küzdelmükhöz, magunknak pedig azt, hogy Magyarországon is százával támadjanak olyan értelmiségiek, mint Kuron, Michnik, Lipski és a többiek, olyan munkások, mint Walesa, Bujak és társaik.”⁵⁹

A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a pátosz kifejezési eszközeit⁶⁰ kizárólag a fentihez hasonló, másokról szóló szövegekben alkalmazták. Önmaguk teljesítményét értékelve sosem jutottak el a pátoszig. A *Demokrata* szerzői viszont szívesen éltek drámai képekkel a magyar politika és saját beszorított helyzetük leírásakor. Utóbbit annyira súlyosnak látták, hogy úgy érezték, nincs, ami indokolja a hallgatást: „...még az állatok is nyüszítenek, amikor bajt éreznek.

Az ember pedig megpróbál kiabálni: tűz van. Pedig ez nem is tűz. Ez tűz-vész.”⁶¹

A *Demokrata* szerzői alapvető feladatuknak tekintették a hatalom természetének, a rendszer működési mechanizmusainak leleplezését. A rendszert kritizáló diskurzusaik leggyakrabban a látszatsdemokrácia,⁶² a puha diktatúra, a szocialista demokrácia⁶³, és a felvilágosult abszolutizmus⁶⁴ fogalmaival operáltak. „Aki nagyon akarja, hadd lássa ‘liberálisnak’ a magyar rendszert: a másként gondolkodók, de még másként cselekvők ellen sincsenek politikai perek. Van helyettük más. Vegyünk tőle ujjlennyomatot, készítsünk róla beszámozott fényképet – ezzel is megalázzhatjuk, érezze csak a börtön szagát: korbácsunk is van, ha nem harap rá a mézesmadzagokra.”⁶⁵ Egy másik helyen: „Leszögezzük: a harminc éves Kádár-rendszer gazdasági eredményei is viszonylagosak és korlátozottak, elmaradnak egy valódi demokrácia lehetőségeitől...”⁶⁶ mert ez egy „húzd meg-ereszd meg’ játék...”⁶⁷

Ezek az ellenzékiek a kompromisszum fogalmát – amelyet a látszatsdemokráciában a diktatórikus hatalommal köthetnének meg – morális alapon közelítették meg és utasították el. A kompromisszumot megalkuvásként, önfeladás-ként értelmezték: „Egyáltalán vállalhatja-e tisztességes politikai mozgalom, hogy beláthatatlan időkre szóló kompromisszumot erőltessenek rá? A politikában hétköznapi dolog a kompromisszum, de ez csak akkor elfogadható, akkor tisztességes, ha nem örök időkre kell vállalni, ha tehát nem jár önfeladással (...). Nem lehet tehát arra számítani, hogy belátható időn belül olyan kompromisszum születhetne a hatalom és a rajta kívül állók között, amelyben az ellenzéki erő megőrizheti politikai becsületét.”⁶⁸ Az ily módon értelmezett, „beláthatatlan időkre” szóló kompromisszumot az ellenzékiek nagyon határozottan elutasították: „Nem. Ez a rezsím, ez a kormány hamiskártyás. Nem fair play-re és konszenzusra kell vele törekednünk, hanem arra, hogy megmondjuk az igazat. Minél hangosabban, minél érthetőbben.”⁶⁹

A *Demokrata* körének végső, és gyakran kimondott célja a hatalom megdöntése volt: „Mit ér az olyan ellenzék, mely nem buktathatja meg a kormányt sem, nem hogy a rendszert?”⁷⁰ „Ahhoz, hogy a demokrácia győzzön, a párt-diktatúrát kell felszámolni.”⁷¹

A hatalomhoz való viszonyukat értékelve ugyanakkor a *Demokratához* kötődő ellenzékiek gyakran beszéltek arról, hogy félnek – viszont majdnem mindig azt is jelezni próbálták, hogy bár félnek, nincsenek megfélemlítve:⁷² „Már nem gyanakszom: félek. Nem annyira, hogy hallgassak.”⁷³ De amilyen gyakran beszéltek saját félelmeikről, legalább olyan sokszor láttatták önmagukat olyanoknak, akik képesek félelmet kelteni a hatalomban: „...mennyre önvészélyes is a hatalom tőlünk való notórius félelme!”⁷⁴ Jellemző volt ugyanakkor, hogy a hatalom félelmét önmaguk morális fölényével hozták összefüggésbe: „olyan a helyzet (...) hogy Góliátnak tartania kell Dávidtól.”⁷⁵ Mellesleg: ez a tény még szemléletesebbé teszi, hogy Góliát erkölcsileg bukott hatalom.”⁷⁶

Az ellenzékiek viszonya a társadalomhoz

Az ellenzék viszonya a társadalomhoz nem volt mentes az ambivalenciáktól. A Kádár-rendszer sajátos érdekkijáró, konfliktusokat tompító természetéből következett, hogy az ellenzékiek nem tudták önmagukat azonosítani a társadalommal, s nem tudták saját követeléseiket a társadalom igényeként megfogalmazni. Időnként kifejezésre jutott köreikben a „társadalom némasága”⁷⁷ miatt érzett ellenzéki elégedetlenség. Tartottak attól, hogy a társadalom nem azonosul a céljaikkal, sőt talán meg sem érti őket. Olyan dilemmák gyötörték őket, amelyek a lengyel Szolidaritásban föl sem vetődtek. Mégis, miben látták önmaguk társadalmi hasznosságát?

A korábban említett morális öntudattal összefüggésben, főleg egyfajta útmutató, értékkijelölő szerepet vallottak a magukénak: „A fáklyát magasra kell tartani akkor is, ha fénye nem pótolhatja a napfényt, és a fáklyavivő nem siettetheti a napfelkeltét. De ennek a fáklyafénynek mindig igaz értékekre kell világítania, nem talmi hamisítványokra, fából vaskarikákra.”⁷⁸ A *Demokratához* kötődő ellenzékiek önmeghatározásában a fénymetafora újra és újra visszatért.⁷⁹ Szerepüknek gondolták a példaadást, példamutatást: „ha engedjük szét-eszni (...) véleményformáló és -kinyilvánító, olykor demonstratív cselekvésekre is kapható csoportosulásunkat, már majdnem közösségünket, akkor nemcsak magunkat, legjobb szándékainkat gyalázzuk meg, de mások elöl is elragadjuk a példát és a lehetőséget...”⁸⁰

Felelőségüknek tartották, hogy a társadalmat az elhallgatott történelmi múltra emlékeztessék.⁸¹ „A helyzet ma nem kedvez az 1956-ra emlékezőknek. Ebben a helyzetben nem a népes, szervezett, látványos akciókra van a legnagyobb lehetőség, hanem inkább az emlékezés, az emlékeztetés szétszórt, de annál tömegesebb aktusaira, a hosszas előkészítést igénylő nyilvános demonstrációk helyett az öntevékenység gyors, ötletes és titkon előkészíthető fényjelzéseire.”⁸² Ezek az ellenzékiek nem az elit pozíciójából, hanem belső pozícióból szóltak; társadalmi önképüket morális, illetve pragmatikus, praktikus elemekből konstruálták.⁸³

Az egyéni felelőség kérdése markánsabban jelent meg *Hírmondó*ban, mint más lapokban, de a család szerepét itt sem vitatták meg. A *Hírmondó* szerzői önmagukat alapvetően a nyilvánosság dimenziójában, és nem az egyéni dimenzióban jelenítették meg. A tágként, nyitottként elgondolt közép-kelet európai tér ezekben a szövegekben nagyon ritkán szűkült a magánszféra legbelső tereire, például a családra. Úgy is mondhatnánk, hogy a tér legfeljebb a dolgozószobáig szűkült,⁸⁴ az ellenzéki aktivitás családot érintő kockázatairól nem esett szó.

A *Hírmondó*ban folytatott ellenzéki diskurzusoknak nem volt jellemző tárgya az emigráció sem; kivételt csak a „Lapzárta után” rovat képezett, például az egyik, Erdélyből korábban áttelepült vezető ellenzéki filozófus, Tamás Gás-

pár Miklós ügye kapcsán.⁸⁵ Nyilván nem véletlen, hogy épp ezt az ügyet tartották fontosnak megemlíteni. Tamás ugyanis az emigrációt nem egyéni választási lehetőségként, hanem a hatalmi nyomás következményeképp kialakuló helyzetként írta le, amelyben a hatóságok azt mondták neki: „útlevelet nem kap, de kivándorolhat, ha akar, s mi több ez kívánatos is volna.”⁸⁶ Erre a hatalom által „felkínált” megoldásra az ellenzékiek válasza a határozott elutasítás volt: „Lapunk munkatársai ezt másként gondolják. (...) Pokolba az ilyen ajánlatokkal! (...) Lehetséges, hogy egy évtized múltán ismét előveszik ezt az eszközt,⁸⁷ és akiket nem sikerült elbocsátásokkal, állástilalommal és zaklatásokkal megregulázni, most már odébb próbálják lökdösni a kultúra csendbiztosai? Mi mást mondhatunk e baljós jel láttán: „Menjenek el ők. Egész jól elboldogulunk nélkülük.”⁸⁸

Míg a *Hírmondó*ban nem voltak jellemzőek az emigrációról szóló diskurzusok, a *Demokratá*ban igen. Az egyes esetek elemzésekor többnyire az elfogadó ellenzéki magatartás tükröződik: az emigrációt olyan döntésként ítélik meg, amelyhez az egyénnek joga van. „Nem. Undorodom, tehát megyek – ezt mondta esetünkben az orvos házaspár. És azt hiszem, nem kell hozzá emberfölötti beleérző-képesség, hogy legalábbis megértsem elhatározásukat.”⁸⁹ Figyelemre méltó, hogy amennyire hangsúlyozták a morális tartás szerepét az itthon maradásban, legalább annyira kiemelték ugyanazt a vonást az ország elhagyásában. Az emigráció vállalásával kapcsolatos döntéseket nem ítélték el a nemzet sorsáért érzett kollektív felelősség szempontjából. Mint írták, az orvos-házaspár tagjai „Svédországba mentek, ahol köztudomásúan nincs orvoshiány, ezzel szemben van erősen progresszív adóztatás. Ha valahol, hát épp ott nem lehet belőlük milliomos orvos. De nem is milliomosok, csak tisztességes emberek akartak lenni, maradni.”⁹⁰

A *Demokratához* kötődő ellenzékiek abban az értelemben „nem engedték el” az emigráltakat, hogy állandóan szorgalmazták a velük való kapcsolattartást. Az oda-vissza hatásban egyrészt önmaguk szellemi gyarapodásának, másrészt az emigráltak nemzeti identitásőrzésének lehetőségét látták. Mint írták: „szívesen látjuk lapunkban az emigrációban élő demokraták megnyilatkozásait: a demokratikus ellenzék és a demokratikus emigráció kapcsolata mindkét fél javára lehet. Bennünket új gondolatokkal és meglátásokkal gazdagíthat, őket segítheti abban, hogy ne szakadjanak el a hazától és magyar szemmel lássanak odakint is.”⁹¹

Az magyarországi ellenzékiek az emigráns értelmiség politikai hatókörét sokkal tágabbnak látták, mint a sajátjukét, sokszor túl is dimenzionálták azt: „A hazalátogató magyar szakemberek, tollforgatók ne röstelljék – igenis! – felkeresni a hazai ellenzéket, ne átaladják a rezsim hatóságainak a nyugati nyilvánosság előtt is szemükre vetni a jogsértéseket! (...) Ne habozzanak számon kérni a magyar kormányzattól a kölcsönösséget: ugyanazt a szabadságot az itt

élők számára, mint amelyet a kormányzat természetesnek tart a vele együttműködni kész nyugati magyarok esetében.⁹²

A *Demokratában* közölt írások tanúsága szerint 1987 végén egyre többen talajvesztést⁹³ érzékelték. Ebben az időszakban megsűrűsödtek az önértelmező megnyilatkozások. A változtatás célját és akarását utólag sem vitatták el maguktól, de a megfontoltság hiánya önbírálatot váltott ki soraikból. „Egyet tehetek: elősorolom vétkeinket. Hibáztunk abban, hogy nem gondoltuk végig, mibe kezdünk. Nem számoltunk egy mozgalom saját igényeivel. (...) Roppant erő van bennünk, nagyobb, mint amiről álmodunk, csak éppen nem tudunk bánni vele.”⁹⁴ És még valamit számon kértek maguktól, ami valóban nem volt jelen az önreflexív diskurzusokban: az öniróniát. „Hiányzott a kegyetlen hideg irónia belőlünk (...) Dehogysis mondtam volna ki, amin például a választásokkor fölháborodtam, hogy izgalmasan, vonzóan és érdekesen senki sem képes közülnünk megszólalni! Csak a rendőri beavatkozásokon, a durva, otromba manipulációkon köszörültem a nyelvem.”⁹⁵

Az *Égtájak között*-ben publikáló ellenzékiek a szélsőségek közül a legintenzívebben a bebörtönzöttek helyzetével foglalkoztak, például külön felhívták a figyelmet az ún. „pszichobörtönök”, kényszerpszichiátriák áldozataira. A hatóságokra való nyomásgyakorlásán túl⁹⁶ feladatuknak tekintették a bebörtönzöttekkel való állandó kapcsolattartást: „Fontos volt, hogy folyamatosan tájékoztassuk, hogy a külvilág foglalkozik helyzetével.”⁹⁷

3. AZ ELLENZÉKIEK STRATÉGIAI FOGALMAI

A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek identitásképző vitáiban alapfogalom volt a demokratikus Kelet-Közép-Európa gondolata: „Nekünk, magyar ellenzékieknek Kelet-Európa demokratikus tradícióihoz kell fordulnunk, mint ahogy ehhez kell fordulniuk a többi kelet-európai országok demokratáinak is (...) minden szétválasztó tendencia csak még reménytelenebbé teszi a kelet-európai demokrácia amúgyse rózsás perspektíváit.”⁹⁸

A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek – a *Demokrata* és az *Égtájak között* című folyóiratok köré szerveződő ellenzékiekhez hasonlóan – elkötelezettjei voltak az erőszakmentességnek és az emberi jogok védelmének: „A *Hírmondó* független és cenzúrázatlan kiadvány, csak a háborúra uszító más népek elleni vagy fajgyűlöletet keltő írásoknak a közlését tagadja meg elvi okokból.”⁹⁹ „... az egyéni és kollektív emberi jogokat kell követelnünk mindenki számára, beleértve a nemzeti kisebbségeket.”¹⁰⁰ „Bennünket a demokráciában a másféle kisebbség létjoga közelebről érdekel, mint a többség hatalma. Azt akarjuk, hogy respektálják a furcsa madarakat.”¹⁰¹ Határozottan álltak ki a faji megkülönböztetésnek leginkább kitett magyarországi kisebbség, a cigánység mellett: „Úgy vélem, hogy nálunk ma kiváltképpen a cigányok szorulnak a demokra-

tikus gondolkodású emberek védelmére.”¹⁰² (...) „Ismételten szeretném felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy a magyarországi cigányságnak nincsen semmiféle egyesülete, érdekképviselői szerve (...) bárki csak magánemberként emelhet szót.”¹⁰³ Vallották az írott szó erejét, hatalmát: „talpalatnyit sem hátrálhatunk végső kényszer nélkül, és nem szabad szó nélkül beletörődnünk szabadságunk elvesztésébe...”¹⁰⁴ „Könyveinket, ha olvassák, azért olvassák, mert érdekli az olvasókat, mert tetszik nekik. Ez a mi hatalmunk.”¹⁰⁵ A civil társadalom polgáraiként határozta meg magukat, vagyis olyanokként, akik nem átruházzák,¹⁰⁶ hanem maguk „viselik a felelősséget.”¹⁰⁷

A hatalommal való dialógus lehetőségétől – ha az optimális kompromisszumot hozhat – nem zárkóztak el. „Ha a magyarországi magyarokat katasztrófa, nemzethalál fenyegeti (mi talán nem fogalmaznánk ilyen végletesen, s inkább stagnálásról, értékvesztésről, a lehetőségek ki nem használásáról beszélnénk), akkor ennek forrását mindenekelőtt a hatalommal való nem optimális kompromisszumban (...) kellene keresni.”¹⁰⁸

Mint már utaltam rá, a *Demokratához* kötődő ellenzékiek számos önreferenciális megnyilatkozása tartalmazott morális felhangokat.¹⁰⁹ Kérdés, hogy voltak-e olyan történelmi események, pillanatok, amelyekre az ellenzékiek – mint erkölcsi teljesítményre – folyamatosan hivatkoztak. Az egyetlen, de nagyon hangsúlyos ilyen referencia-pont az 1956-os magyar forradalom. „A gazdaság, a politika és a közélet mai helyzetében mind általánosabb felismerés, hogy az 1918 óta eltelt közel hetven esztendő magyar történelmének egyik legnagyobb eseménye az 1956. október 23-án megindult nemzeti demokratikus forradalom volt. Olyan eszmei és erkölcsi tőke ez, melyet a nemzeti megújulásra törekvő politikai erők még igen sokáig kamatoztathatnak.”¹¹⁰

Az emberi jogok védelme mellett kötelezték el magukat: „ismerjük el a ma élők jogát – többséghez és kisebbséghez tartozóként – a szabad élethez. Ennyire és nem többre kötelez bennünket a történelem és a világpolitikai helyzet.”¹¹¹ Számukra nem kérdés, hogy melyik történelmi pillanat kötelez? Természetesen 1956. „A növekvő gondok közt mind nyilvánvalóbb, hogy ami jogunk, javunk ma még megvan, azt elsősorban ötvenhat haragjának, elszánásának, vérhullásának köszönhetjük.”¹¹²

A demokrácia pluralista oldalát hangsúlyozták, s a *Demokrata* első számában így köszöntötték az olvasót: „A demokráciának azt a pluralizmusát szeretnénk képviselni, és érvényre juttatni ezeken az oldalakon, aminek megvalósulását a politikai életben is szívesen látnók, és amiért munkálkodni kívánunk.”¹¹³ Feladatuknak tartották a nemzeti függetlenség igényének deklarálását: „Ebben a stratégiai helyzetben a demokratikus ellenzéknek arra kell törekednie, hogy alakítsa a politikai közgondolkodást, tudatosítsa a demokratikus társadalmi fejlődés, a nemzeti függetlenség politikai igényeit.”¹¹⁴ (...) „...ez a hatalom a szovjet hadsereg állandósult jelenlétén alapszik. Erről hallgatni botorság volna (...) Egy jelentős számú hadsereg állandó fenyegetést jelent mindannyiunk

számára (...) A Társadalmi Szerződés tervezetét ezért ki kellene egészíteni egy olyan nyitó fejezettel, mely leszögezi, hogy a szerződő felek célja (...) a megszálló hadsereg kivonása. Ennek csak az üteme lehet alku tárgya.”¹¹⁵

Az *Égtájak között* szerzőinek identitásképző diskurzusaiban alapfogalom volt az autonómia, mert ebben látták „a mindennapok megélhetésének és elviselhetőségének a lehetőségét.”¹¹⁶ Elhatárolták magukat azoktól, akik a független létet nem vállalva „megpróbálnak a hivatalos engedélyezettési procedúrán végigmenni, ami nagyon gyakran személyiségtorzulásokkal jár, vagy elkezdnek inni, vagy ideggondozó intézetbe kerülnek, vagy öngyilkosok lesznek.”¹¹⁷

Ebbe a szemléleti keretbe, ugyanakkor, az „egy párt – egy ellenzék gyakorlata”¹¹⁸ sem fér bele; az *Égtájak között* körüli ellenzéki csoport önmagát „a monolit ellenzéken”¹¹⁹ kívül pozicionálja, és onnan fogalmazza meg kritikáját; ez a kritika alapvetően az intoleranciára, a független csoportokat kisajátító törekvésekre irányul – azokra, amelyek révén a monolit ellenzék megpróbálja „önmagát erősíteni”.¹²⁰ „Ahol az autonómia fehér holló, azt valamilyen módon meg akarják szüntetni. Nincsen ennek gyakorlata itt és most. Csak fenntartások vannak és értetlenségek. Nem is tudjuk, hogy milyen tabuk, amelyeket sértünk létünkkel.”¹²¹

Fontos stratégiai céljuk volt az alternatív közművelődés, amelyet a „centralizált, monopolizált és központilag irányított”¹²² közművelődéssel szemben javasoltak. Értelmezésükben a közművelődés feladata az lenne, hogy biztosítsa a sokféle, egymás mellé rendelt kulturális és oktatási lehetőséghez való hozzájutást,¹²³ a tényleges választási szabadságot. Mint írták, így „versenyhelyzet alakulhatna ki. Nagyon egyszerű lenne, hogy mi most például elhatározzunk, hogy alapítunk egy oktatási munkaközösséget, és már ezen a héten megalapíthatnánk. És ha nem menne, megmondanánk, hogy ez így nekünk nem megy.”¹²⁴

Az *Égtájak között* ellenzéki szerzőinél a moralitás, az igazságra alapozott politika követelése korántsem volt olyan erőteljes mértékben identitásképző fogalom, mint a *Demokratához* kötődő ellenzékiek esetében. Mégis, a fogalom újra és újra megjelent: „Az általános erkölcsi premisszák nyújthatnak támpontot, és az elhallgatott magyar múlt és magyar kultúra megismerése. És a kapukat feszegetni kell.”¹²⁵

A NEMZETI KÉRDÉS ÉS A NEMZETI KISEBBSÉGEK

A *Hírmondó* köré szerveződő ellenzékiek európai tárgyú és szemléletű diskurzusaiban¹²⁶ hangsúlyosan jelent meg a határon túli magyarok ügye. De nem kevésbé hangsúlyosan volt jelen az ún. belső kisebbségek (cigányság, zsidóság)¹²⁷ ügye. Ezt azért fontos kiemelni, mert vannak álláspontok, melyek szerint a modern szemléletű, urbánus magatartású demokratikus ellenzék többek

között abban különbözött a kommunista hatalmat a nemzeti identitás szempontjából bíráló népi írócsoport tagjaitól, hogy míg ez utóbbiak szinte kizárólag a külső, határokon túl élő nemzeti kisebbségekre figyeltek, addig a demokratikus ellenzékiek inkább a belső kisebbségekre koncentráltak.¹²⁸ Ez azonban nem így volt. A *Hírmondó* cikkei alapján elmondható, hogy a demokratikus ellenzék legalább olyan gyakorisággal foglalkozott a külső kisebbségek problémáival, mint a belső kisebbségekéivel.

Más kérdés, hogy miként viszonyultak a határon túliak problémájához – ilyen szempontból a *Hírmondó* körüli ellenzékiek nemcsak a népi írótól, hanem a *Demokrata* körüli ellenzékietől is különböztek.¹²⁹ A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a határon túli magyarok ügyét nem feltétlenül a nemzeti öntudatról szóló diskurzusba helyezték bele, hanem elsősorban az egyetemes emberi és polgári jogok felől közelítették meg.¹³⁰ Ez utóbbi témát egyébként is kiemelten kezelték a *Hírmondó*ban.

A *Hírmondó* köré csoportosuló ellenzékiek¹³¹ diskurzusában a legmarkánsabb önmeghatározó elem a kelet-közép-európaiság volt. Ebből az alapállásból közelítették meg egyes témákat; vállaltak fel, illetve utasítottak el ügyeket. A *Hírmondó* Beköszöntője, amely komplex öndefiníciós kísérletnek tekinthető, a határon kívüli magyarokat – etnikai és kulturális szempontból – a nemzet szerves részeként határozta meg. „A *Hírmondó* közölni fogja a határainkon kívül élő magyar ajkú nemzeti kisebbségek elnyomásáról szóló bőséges híryanagot.”¹³² Bár a Beköszöntő a problémát kiemeltként kezelte, mégsem helyezte minden más probléma fölé: „nem értünk egyet azokkal a honfitársainkkal, akik a nemzeti kérdést minden más probléma elé helyezik. A magyar kisebbség ügye elválaszthatatlan a térség globális problémáitól...”¹³³ A két kérdéskör egymás mellé rendelése a *Hírmondó* fennállása során mindvégig jellemző maradt: „...a romániai magyar üldözésekkel együtt a romániai románüldözések ellen is fel kívánom a szavamat emelni.”¹³⁴ Ez az ellenzéki attitűd annyiban különbözött a *Demokrata* körüli ellenzékiekétől,¹³⁵ hogy ott a kiemelten kezelt nemzeti kérdésnek többnyire alárendelték a tágabban vett térség problémáit.

A fent említetteken túl, az identitásképzés része volt az is, hogy az ellenzékiek a magyar kisebbségi probléma kapcsán milyen megoldási alternatívákat fogalmaztak meg. A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek – a kelet-közép-európaiság logikájából adódóan – a térség demokratikus mozgalmában bíztak: „véleményünk szerint a magyar kormánzatnak is fel kellene lépnie erőszakos asszimilációjuk ellen, de (...) csak népeket a rájuk telepedő és őket egymással szemben kijátszó hatalmak fölé emelkedő demokratikus mozgalmaktól várjuk e kisebbségi sorsnak a megoldását.”¹³⁶ „És ebben az ügyben nem a magyar kormányt fogom piszkálni, hogy járjon közben a romániai magyarokért, hanem a (bizonyára kisszámú) román demokratákhoz kívánok fordulni: ‘rendezzük végre közös dolgainkat.’”¹³⁷ A *Demokratához* kötődő ellenzékiek ugyanennek a problémának a megoldását alapvetően a magyar kormány beavatko-

zásának eredményeként képzelték el, s ennek elmaradásáért élesen bírálták a kormányt.¹³⁸

A határok és a határon túl élő magyar nemzeti kisebbségek kérdésében a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek nem emlegettek múltidéző igazságokat, sőt, a határok átalakításának még az elvi lehetőségét is elvetették. E helyett a határok „áteresztő képességének” növelését, a személyi szabadság tágítását szorgalmazták.¹³⁹ „Ha határaink átjárhatóak volnának, az a tájékozódó mozgást, ismerkedést, közeledést, cserét és kiegyenlítődést szolgálná, s mindez csökkenené e veszélyes – „revíziós” – feszültséget. Hogy nekünk különösen fájó kérdést említsünk: ha a magyar ajkiúk könnyebben vállalhatnának munkát, járhatnának iskolába és telepedhetnének át a Felvidékről, Újvidékről és Kárpát-Ukrajnából Magyarországra, jobb volna a nemzeti közérzet és kevesebb a gyűlölködő nemzeti indulat a Kárpát-medencében.”¹⁴⁰ Államok helyett népekben gondolkodtak: „A nyitott határok javaslata nem az államok, hanem a kelet-európai népek közeledését és összefogását tartja kívánatosnak.”¹⁴¹

A *Demokratához* kötődő ellenzékiek diskurzusaiban hangsúlyosan jelent meg a nemzet – és vele együtt 1956, mint összetartó erő, mint a közös jövőképet formáló pozitív tudás: „sok jele van annak is, hogy a nemzetben él az erő a megtisztulásra, arra, hogy adandó esetben visszataláljon 1956-hoz, az önérzet és szabadság egyedül járható útjára.”¹⁴² „Mennyire hamis volt az a számítás, amellyel a szőnyeg alá separték a nemzet lelkét és törekvéseit 56 haszonélvezői...”¹⁴³ „Mikor leszel piros betűs végre, nemzetünk őszében most is fénylő, örökké tartó tavasz-pillanat, október 23?”¹⁴⁴ Az azonban, hogy ezek az ellenzékiek elkötelezettjei voltak a nemzeti kérdésnek, nem jelenti azt, hogy feltétlenül elfogultak is lettek volna a megoldás egyetlen útja mellett. Mint írták: „az 'integrális nacionalizmustól' el kell határolnia magát a magyar progressziónak. Ez a 'saját nemzetét abszolútnak tételező' nacionalizmus nem más, mint a sovinizmus. Régi ismerőseink, régi ellenségeink.”¹⁴⁵

Amint korábban láttuk, míg a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a kisebbségi magyarok problémájának megoldását elsősorban a térség demokratikus mozgalmaitól várták – addig a *Demokratához* kötődő ellenzékiek elsősorban a magyar kormánytól. Ez összefüggött azzal, hogy utóbbiak önmagukat, mindenekelőtt a hatalomhoz való viszonyukban fogalmazták meg. „Nincs épeszű ember, aki azt hinné, hogy a budapesti kormánynak és pártnak 'csak egy szavába kerülne és minden megváltozna' Erdélyben. A probléma nem ez a tévhit, és nem is a hazai ellenzék 'rosszhiszeműsége'. A probléma az, hogy a budapesti kormány sem a nemzetközi fórumokon, sem a Varsói Szerződés keretein belül egyetlen szót sem szól két és fél millió magyar védelmében.”¹⁴⁶ A kormánytól a keménységet kérték számon, ami nem volt véletlen, hiszen a keménység az ellenzéki önreprezentációkban mindig az egyik alapvonás volt. „Amennyire alaptalan állítás az, hogy a magyar kormánynak nincsenek meg a jogi lehetőségei a magyar kisebbség védelmére, ugyanolyan alaptalan érv az

is, hogy Budapest minden közbelépése csak tovább ronthatná a romániai magyarok helyzetét. Hosszú távon csakis a kemény szembeszegülés és a nyilvános leleplezés használ a zsarnokság ellen. Az engedékenységtől csak vérszemet kap a zsarnok.”¹⁴⁷

A megnyilatkozások legtöbbször tehát egyrészt a kisebbségi magyarok melletti kiállást sürgette, de legalább ennyire volt a magyarországi kommunista hatalommal szembeni általános kritika is. „A Kádár-rendszer nem bírálhatja mélyrehatóan a bukaresti politikát anélkül, hogy önmagát nem bírálná. A romániai elnyomás struktúrájának elemzése a két ország minden különbsége ellenére is sok hasonlót mutatna ki a Kádár-rendszer struktúrájával. Ugyanezért nem tűrheti el a rezsim a magyar társadalom kezdeményezését, illetve ezek kibontakozását sem, ha a romániai magyarság melletti állásfoglalásról, az erdélyi magyaroknak vagy a csángóknak nyújtandó gyakorlati segítségről van szó.”¹⁴⁸

Nagyon intenzív volt az *Égtájak között* környékén tömörülő fiatal ellenzéki értelmiségiek szélsőséges helyzetek és konfliktusok felé forduló figyelme. Nem volt véletlen tehát, hogy gyakran emeltek szót például a moldvai csángókért.¹⁴⁹

A vallásról és egyházzal folytatott viták

A *Beszélő*-ben a vallásos diskurzus, a keresztény közösségek, a nemzeti identitás és a határon túli magyarság problémája az első évfolyamokban még nem képezték a másként gondolkodók öndefiníciójának szerves részét. Ezek a kérdések kívülről szemlélve merültek fel a legtöbbször, a témákról szóló beszámolóban, vagyis nem nyitottak meg kérdéseket, nem képezték vita tárgyát úgy, ahogy az ellenzék feladata és a társadalomhoz, illetve a hatalomhoz való viszonya vita tárgyát képezte.

Ebből az időszakból említést érdemel a katolikus másként gondolkodásról¹⁵⁰ és az adventista egyházzal¹⁵¹ szóló írás. A katolikus másként gondolkodókról szóló cikk tágabb értelemben is érvényes megállapításokat közölt ideológia és identitás kapcsolatáról, amikor a „papi hivatás” szabad kialakulásának lehetetlenségéről és az egyház és az állam közötti kompromisszum hatásairól beszélt. Mint megfogalmazódott:

„Az állam totális ellenőrzést gyakorol az egyházak fölött, és közvetve irányítja az egyházi életet. Nincs mód többé arra, hogy legális formában védekezzünk. Egyre kevésbé fordulhat a pap püspökéhez, a kispap előljárójához, a hátrányosan megkülönböztetett hívó a plébánosához. A gyakorlatban minden létező intézmény és fórum, amely az egyház függetlenségét volna hivatott megvédeni, ellenük dolgozik. Elnyomja az egyes ember kezdeményezéseit, szertefosztatja a közösség reményeit, szétöri a kollektivitást, s mindez a katolikus egyházat is alapjaiban veszélyezteti. Sokakat kísért a gondolat: kilépni ebből a bűvös körből!

Egyesek oly módon próbálkoznak, hogy elhitetik magukkal: az állami vezetés kész a jó szándékú dialógusra, csak rájuk vár. A békepapság blöffpolitikájával nem kevés jobb sorsra érdemes papot ugratnak be. Ezek az emberek nem gondolnak arra, hogy minden újabb, nagy csinnadrattával világgá kürtölt meggyezés csupán nevetséges morzsákat ad vissza abból a jobból, amely eredendően megilleti Krisztus egyházát és az embert. Cserébe ezekért az engedményekért kiszolgálják a totális államhatalmat, amely ma sem mondott le arról, hogy a máskéntgondolkodókat elhallgattassa. Vezérszavuk a „kompromisszum” és a „realizmus”. (...) Mit tartsunk valóságnak? Az egyház szabadságáról zengő szónoklatokat, vagy a vezető beosztású BM-tisztviselő szavait, aki szerint ’minden ránk tartozik, értse meg, még az is, ha maga templomba megy, mert itt mindent mi intézünk, és minden tőlünk függ.’¹⁵²

Az ellenzéki diskurzusok a katolikus egyház törekvéseit nem úgy értékelték, mint amelyekkel a diktatúrában azonosulni lehetne. Az egyházat többnyire a hatalom és a hatalmi működés szerves részeként írták le: „A Mindszenty-per óta halálos ölelésben lévő egyház mindig ragaszkodik – legalábbis ami a vezetést illeti – a hatalomhoz, a pozíciók megtartásához és megvédéséhez ebben a világban. Látjuk, hogy újratermelődik a hatalomért foggal és körömmel harcoló egyházi személyek rétege. Felülről semmiféle kibontakozás lehetőségét nem várhatjuk.”¹⁵³ A diskurzusok állandó tárgya volt ugyanakkor, hogy az intézményes forma kudarca után mik a vallásosság esélyei a hatalom világában. A reményt azokban a keresztényekben és a belőlük formálódó közösségekben látták, akik és amelyek rátalálva a hit mélyebb dimenziójára, ’vállalták a kicsiséget, a másik ember szolgálatát’.¹⁵⁴

Mindaz, amit a *Demokratához* kötődő ellenzékiek a zsidó vallásról gondoltak, összesűrösödött abban, ahogyan 1987-ben „új laptársukat”, a *Magyar Zsidót* üdvözölték.¹⁵⁵ Sokan nem értették, hogy miért van szükség ilyen lapra. Ők azonban a demokratikus elvek nevében igyekeztek megfogalmazni saját álláspontjukat, mely szerint „egy kiteljesedő demokratikus közgondolkodás zenekarában nemcsak helye van, de fontos szerepe kell legyen az új szólamnak is.”¹⁵⁶ A zsidó vallást a hit és értékkeresés fogalmai szerint értelmezték, gyakorlóit a katolikusok és protestánsok mellé helyezték el, mondván, hogy ők sem nem akarnak hitük nélkül létezni egy értékkereső világban.”¹⁵⁷ A *Demokratához* kötődő ellenzékiek támogatták a zsidó vallásúakat identitásuk vállalásában.¹⁵⁸

BÉKEMOZGALMAK ÉS SZOLGÁLATMEGTAGADÓK

A *Beszélő* rendszeresen visszatérő figyelmet fordított a katonai szolgálatot megtagadókra és a békemozgalmakra. Külön cikk foglalkozott például a magyar katolikus egyházban kibontakozó pacifista mozgalomról.¹⁵⁹

Az *Égtájak* között szerzői a béke alapvető feltételeként a szovjet csapatok

visszavonását jelölték meg. Saját magukat a „megszállt nemzet”¹⁶⁰ szószólóiként láttatták és érvrendszerükbe gyakran emelték be 1956-ot. „Merő ábránd-e (...) kitűzni egy olyan alapelvet, hogy egyetlen ország csapatai se tartózkodhassanak egy másik ország területén? 1956. október 23-án a budapesti fiatalok földerülve skandáltak maguk költötte friss jelszavukat: minden ország katonája menjen saját hazájába. Azóta is szeretem ezt a jelszót, és negyedszázad múltán még aktuálisabbnak érzem, mint akkor...”¹⁶¹

Rendszeresen szót emeltek a nagyhatalmi ambíciók és fegyverkezés ellen: „Ma is teljesen értelmetlen a miatt az ostoba kérdés miatt meghalunk, hogy ki uralkodjon a világon: Oroszország-e vagy Amerika? Egyik se uralkodjon. Egyiknek sem joga, sem hivatása a világ vezetése...”¹⁶² A nagyhatalmi szembenállást értelmetlennek látták és rendszeresen felemelték a hangjukat ellene. Emellett visszatérő téma volt az ellenzékieknél a magyar hadsereg életképtelensége.

A *Demokratához* kötődő ellenzékiek kiemelten foglalkoztak a katonai szolgálatmegtagadók ügyével,¹⁶³ feladatuknak tekintették, hogy ezeket figyelemmel kísérjék, és a közvéleményt tájékoztassák: „A közvélemény eddigi – részben tájékozatlanságából fakadó – érdektelensége is felelős azért, hogy Magyarországon a Kádár-rendszerben békés fiatalok ezreit ítélték szolgálatmegtagadás címén többéves börtönbüntetésre...”¹⁶⁴ „A magyar demokratikus ellenzék néhány tagja közleményben kötelezte magát Keszthelyi Zsolt és sorstársai ügyének folyamatos figyelemmel kísérésére.”¹⁶⁵ A probléma kapcsán ugyanakkor javaslatokat is megfogalmaztak, amelyekben a „békeszolgálat” intézményének bevezetését támogatták.¹⁶⁶

ÖKOPOLITIKA

A *Beszélő* 1984-től kezdett el foglalkozni a környezetvédelmi kérdésekkel, mindenekelőtt a csehszlovák és magyar kommunista kormány által nemzetközi szerződésben elhatározott Gabčíkovo-Nagymaros vízlépcső megépítésének problémájával, majd 1986-ban Csernobil katasztrófájával. A környezetvédelem ügye nagyon gyorsan került be az ellenzék nyilvános politikázásának terébe. A szimpatizáns cikkek mellett csakhamar megjelentek a környezetvédő körök, csoportok, és mozgalmak. Ennek oka az lehetett, hogy ezek nem pártjellegű, direkt politikai szervezkedések voltak, hanem olyan ügyek bírálatára szerveződtek, amelyeket elvileg akár a kommunista párt is támogathatott volna. Nem többpártrendszer akartak, hanem tiszta vizet és tiszta levegőt. Rendszerkritikai erejük nem ideológiájukban rejlett, hanem mozgalmi potenciáljukban. Az állampolgárok számára kevésbé volt kockázatos a zöldek tiltakozó gyűléseire elmenni, mint mind eszméjében, mind követeléseiben közvetlenül ellenzéki politikai rendezvényre. Nyilvános civil-politikai akciókra épült a nagymarosi vízerőmű elleni tiltakozás, a Duna-kör tevékenysége, a népszavazást

követelő aláírásgyűjtés.¹⁶⁷ Mindez fokozatosan oldotta a rendszertől való félelmet a társadalomban.

Ezzel egy időben az ellenzék által konspiratíván szervezett monori találkozó – amelyen, 1985 júniusában 45 magyar értelmiségi vett részt – szellemi és politikai jelentősége ellenére nem gyakorolt közvetlen hatást. Az előadásokat Csurka István, Csoóri Sándor, Bauer Tamás és Kis János tartotta.¹⁶⁸ Nem lényegtelen, hogy ekkor már 1985–86-ot írtunk, és az ellenzék tevékenysége sok szempontból egyre szabadabbá és jelentőségteljesebbé vált. Az évtized második felében felgyorsuló politikai aktivitás egyre inkább a rendszerváltozáskor létrejövő politikai pártok előzményévé formálódott.

A *Hírmondó* környezetvédelemmel foglalkozó cikkei a 4. évfolyamtól kezdve jelentkeztek markánsabban. Két csoportjuk különíthető el: egyrészt azok a cikkek, amelyek alapvetően a politikai, gazdasági vagy technikai hatalomkoncentráció elleni fellépésként értelmezhetők; másrészt vannak azok, amelyek egy hipotetikus „zöld diktatúra” veszélyeire figyelmeztettek. A környezetvédelem, mint identitásképző elem, akkor vált hangsúlyossá, amikor a *Hírmondó* profilja a 4. évfolyam 21. számától új, környezetvédelmi rovattal bővült.¹⁶⁹ A téma köré két ellenzéki álláspont kristályosodott ki: az egyik csoport tagjai környezetvédőkként határozták meg magukat, míg a másik csoport tagjai – miközben a környezetvédelmi problémák iránti fogékonyságukat hangsúlyozták – kritikusan viszonyulnak a környezetvédelmi mozgalmakhoz.

Az első csoport tagjainál a környezetvédelmi szerepvállalás egyúttal a politikai, gazdasági és technikai hatalomkoncentráció elleni fellépést is jelentette. „Az atomenergia veszélyes és alkalmazása totalitárius, centralizált rendőrállam kialakulásához vezet. (...) Az atomenergia elleni tiltakozás legmélyebb motívuma az egész modern technikai és gazdasági fejlődésből való kiábrándulás (...) A technika decentralizációjának tehát igen nagy politikai jelentősége van, minthogy az egyik ellenszere lehet a gazdasági és politikai hatalomkoncentráció világszerte ható tendenciájának.”¹⁷⁰ Ezeket a környezetvédelmi diskurzusokat a(z erőteljes) morális értékítéletek is jellemezték: „Ausztria épít magának egy erőművet Nagymarosnál. Mi ez, ha nem az ország kiárusítása?”¹⁷¹

Többek között éppen a morális kérlelhetetlenség az, ami miatt a környezetvédőkkel szembeni kritikák megfogalmazódtak a második álláspont képviselői részéről: „a zöldek a szakszerű érveket erős morális pátoosszal adják elő, az egészséges élethez való fundamentális emberi jogot védelmezik és követelik. A zöld mozgalom ideológiája revízió alá veszi a termelési és fogyasztási szokásokat, s bennünk megfogalmazódik az aggodalom (...) Nem árt kijelenteni, hogy számunkra a szükségletek feletti újabb terror, egy hipotetikus zöld diktatúra is negatív utópia.”¹⁷²

A *Demokratában* a környezetvédelemmel kapcsolatos ellenzéki attitűd hasonlított ahhoz az állásponhoz, ami a *Hírmondó*ban is megjelent: egyfelől azo-

nosultak a környezetvédelmi problémákkal, másfelől kritizálták a környezetvédelmi mozgalmakat. Kritikájuk többnyire az amatőrizmus ellen irányult.¹⁷³

Az ellenzékiek a zöld célokkal egyetértettek, de a mozgalom eszközeit kifogásolták, illetve hiányosnak találták. „A nyilvánossággal már elkéstek, nem elég beszélni, ideje volna tenni is valamit. Pontosan azt, amire eddig nem vállalkoztak: nyíltan politikai mozgalmat indítani, demonstratív megmozdulásokkal is bizonyítva a környezetvédelmi gondok súlyosságát, illetve kiküzdeni és fölmutatni a társadalom támogatását. A Duna Kör viszont, bár az ökológiai kérdésekkel teljesen tisztában van, a társadalmiakkal nem tud mihez kezdeni. Ellenfelei harcmódorát még nem elemezte (...) másban bizakodik, nem saját erejében. Szívvel-lélekkel támogatjuk a szörnyszülött erőmű elleni küzdelmét, de több, sokkal több önérzetet és önbizalmat kívánunk neki.”¹⁷⁴

A CENZÚRA ÉS A SZABADSÁG KULTÚRÁJA

A *Beszélő* már első számában beszámolt a Bibó-émlékkönyvről,¹⁷⁵ amely az első széles értelmiségi szellemi összefogás volt Magyarországon az 1956-os Petőfi Kör óta. Az Emlékkönyvben publikáló több tucatnyi szerző színvonalas tanulmányokban méltatta és elemezte a Kádár-rendszer által bebörtönzött, majd háttérbe szorított társadalomfilozófus, Bibó István nézeteit. Úgy tűnt Bibó épp olyan vonatkozási pont lehetett a különböző ellenzéki csoportok számára, ahogy Jan Patocka a csehek, vagy Kartol Wojtyła a lengyelek számára.

Ugyancsak hamar, már első számában beszámolt a *Beszélő* az 1981-es budapesti Egyetemi-Főiskolai Napokról, az egyetemi diákmozgalmakról,¹⁷⁶ amelyeket részint a lengyel Szolidaritás önkorlátozó forradalma, részint a cenzúra elleni tiltakozás inspirált. Később a lap egyik szerkesztője, Kőszeg Ferenc terjedelmes cikkben foglalkozott a magyarországi könyvkiadói cenzúra¹⁷⁷ gyakorlatával, hangoztatva, hogy a rendszer hivatalos propagandája ellenére igenis létezik cenzúra Magyarországon. Egy másik ismert szerkesztő, Haraszti Miklós részletesen elemezte egy szegedi rendszerkritikus punkzenekar tagja ellen indított bírósági eljárást.¹⁷⁸ Az ellenzéket azonban általában véve nem érdekelte – vagy nem önmagáért érdekelte – az underground kulturális szcéna. Néhány esetben szóba kerültek punkegyüttesek, de csak a hatóságok számára problematikus zenei események szereplőiként, akik ellen bírósági eljárás indult, mert például egy lefoglalt kazettájukon a zeneszámok között egy Szabad Európa rádiós hír is szerepelt.¹⁷⁹

A demokratikus ellenzék tagjai lehetőségeikhez mérten nyomon követték az irodalmi lapok szerkesztőségeinek problémáit, a leváltott főszerkesztők és egyes lapok gleischaltolására tett hivatalos kísérleteket (*Mozgó Világ*, *Tiszatáj*). Már a lap második számában külön cikkben foglalkoztak a *Mozgó Világ* ügyével.¹⁸⁰

Speciális helyet foglalt el a monolitikus rendszerben az Írószövetség, amely

ötévenkénti ülésein élesebben kritizálta a rendszer kultúrpolitikáját, az informális cenzúra gyakorlatát. Az egyik ismert ellenzéki író, Eörsi István, az 1981-es írószövetségi kongresszuson ironikusan azt javasolta a hatalom jelenlévő képviselőinek, hogy vezessék be formális cenzúrát, legalább minden író tudni fogja, hogy mit lehet kimondani és mit nem. Úgy érvelt, hogy a kádári 'puha diktatúrában' nem világosak a cenzurális szabályok, és ez önkényes szerkesztői cenzúrához, illetve szerzői öncenzúrához vezet. A cenzúra interiorizálása (vagyis az öncenzúra) helyett javaslata szerint jobb lett volna megtartani, vagy újra bevezetni a formális cenzúrát, mert ez által az írók számára láthatóbbá válik a hatalom. Egy külső cenzúra esetén pedig az írók jobban megőrizhetik integritásukat.

E mellett a *Beszélő* foglalkozott a fiatal írókat tömörítő József Attila Kör konfliktusaival, információkat adott a második nyilvánosság kiadványairól, eseményekről, az ellenzéki kiadványokat áruló ún. szamizdat butikról, és folyamatosan napitrenden tartotta az 1956-os forradalommal kapcsolatos dokumentumok közlésének ügyét. Információk közölt a párizsi *Magyar Füzetek*, a *Magyar Figyelő*, a *Szféra* megjelenéséről és tartalmáról, az ellenzék által szervezett Hétfői Szabadegyetemről, és az ugyancsak ellenzékiek által kezdeményezett Szegényeket Támogató Alap (SZETA) kulturális rendezvényeiről.¹⁸¹ Az ellenzéki identitás kérdései felmerültek egyes könyvkritikákban, amelyek 1984-től (az 5-6. számtól) jelentek meg a lapban. Az esztéta és kritikus Radnóti Sándor például Petri György költő kapcsán az ellenzékiiségről, mint egyfajta irodalmi magtartásformáról írt, illetve arról, hogy olyan magyar írók, mint Spiró György és Esterházy Péter hogyan építették be a „tűrésnek tűrhetetlen világot” irodalmi szövegeikbe.¹⁸²

A magyar ellenzék gondolkodását általános értelemben is jellemezte, hogy vitáikban és folyóirataikban nem jelent meg a nők helyzete és a feminizmus kérdése, még kulturális szinten sem. A nők, mint társadalmi csoport csak 1988-ban került szóba, amikor a Fidesz Madzsar Alice-csoportja szervezett női tüntetést a nagymarosi vízlépcső felépítése ellen. A feminizmus kifejezés általában negatív konnotációkkal bírt a magyar társadalomban, s nem voltak ez alól kivételek az ellenzéki körök sem. Csak a fiatalabb ellenzéki generációk körében vált e gondolat szellemi tényezővé, de ott se meghatározóvá.

A *Beszélő*höz és a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek megnyilvánulásaira nem volt jellemző a szubkultúrák tematizálása. Az egyik kritikus szerző éppen ez irányú tájékozatlanságukat róta fel nekik: „Tisztelem a *Beszélő* és a *Hírmondó* szerkesztőit, de úgy érzem, hogy nem ismerik a ma egyre jobban háttérbe szoruló és szorított zenekarokat...”¹⁸³ A szubkultúrák kérdései, problémái is léteztek tehát, akkor is, ha a *Hírmondó*ban nem foglalkoztak velük: „Rengeteg együttes van, amelyet a kultúrpolitika nem enged érvényesülni. És itt nemcsak a punkra gondolok. Például időszerű lenne már, hogy valaki összeállítsa a nyolcvanas évek underground zenei antológiáját...”¹⁸⁴ Tény, hogy a *Beszélő*ben a

kulturális tematikát háttérbe szorította a szociális kérdés, amely külön elemzést kíván.

A *Demokratában* nem voltak jellemzőek az underground zenei és művészeti csoportok szerepét tematizáló diskurzusok. Az ellenzéki szerkesztők többször felvetették a nyugati tömegkulturális termékek terjedésének hatását, de ezt a kérdést is szinte mindig a hatalom és a rendszer bírálatába fordították át. Az *Égtájak között* köréhez tartozó ellenzékiek viszont rendszeresen tematizálták a művészetekhez való viszonyukat; a művészetek pártfogóinak vallották magukat. Mindezt olyan miliőben tették, ahol „nincs gyakorlata a kettős publikálásnak, és annak, hogy művészeti, irodalmi anyagokat földalatti független kiadványok publikáljanak. Mert nagyon nagy nyomás alatt a politikai ellenvélemény szegezi magát szembe a politikai ellengyakorlattal. Nem találja magát a művészet.”¹⁸⁵ Sokszor olyan alkotókra hívták fel a figyelmet, akiket méltatlanul peremre szorítottak, vagy éppen elhallgattak a hivatalos „kánoncsinálók”. Egész habitusuk lényegét leképezték azok a mondatok, amelyek Hervay Gizella önjelentését¹⁸⁶ vezették fel: „Háríthatnánk el magunktól a felelősséget. Pedig hát cinkosok voltunk benne mindannyian.”¹⁸⁷

EPILOGUS

Az 1980-as évek első felében a magyar demokratikus ellenzék a szamizdatlapok vitáiban, de mindenekelőtt a *Beszélő* hosszú eszmecserejében kialakította ideológiáját, amelynek középpontjában a szociálisan kiegyensúlyozott, nyugati típusú liberális demokrácia, az emberi jogok, a szociális piacgazdaság elfogadása, a határokon túli magyarokkal és a további etnikai, szociális és kulturális kisebbségekkel való szolidaritás értékei álltak.

A *Beszélő* vitája után az ellenzékiek többsége a konkrét cselekvési program létrehozását kezdte támogatni. Már 1982-ben, a lap 5–6. számában (még a vita közben) megjelent a „Hogyan keressünk kiutat a válságból?” című programadó írás.¹⁸⁸ Ez a cikk már olyan javaslatokat tartalmazott, amelyek a nyilvánosságának a korábnál nagyobb és aktívabb szerepet szántak. Az ellenzéki cselekvés terét a cikk leginkább a közvélemény formálásában, a közvéleményen keresztül megvalósuló nyomás gyakorlásában látta. „Az államvezetés akkor fog mozdulni, amikor lesz közvélemény, amely erkölcsi és intellektuális nyomás alatt tartja.”¹⁸⁹ A javaslatok a gazdasági tájékoztatás, nyilvános gazdaságpolitikai viták szükségességét hangsúlyozták, az érdekvédelmi intézmények megújítása, a jól működő nyilvánosság és érdekvédelem jogi feltételeinek megteremtése, valamint a könyv- és lapkiadás reformja ügyét karolták fel. Utóbbit olyan példaként kezelték, amely megmutathatja, hogyan lehet a javaslatokat fokozatosan megvalósítani.

Az ellenzéki identitást és gondjait Kőszeg Ferenc foglalta össze legjobban, írása a *Beszélő* 19. számában jelent meg.¹⁹⁰

„Mi is voltaképpen a demokratikus ellenzék? Mozgalomnak bizonyítanival nem mondható – ahhoz túlságosan kicsi, nem rendelkezik olyan eszközökkel, szervezetekkel, amelyek a rokonszenvezők köreivel összekapcsolhatnák, sőt még azoknak sem tud kommunikációs formát nyújtani (sok-sok fiatalnak például), akik ezt kifejezetten igénylik. Tagjai mindenképpen – s hál’ istennek joggal – visszautasítanák a párt megjelölést is: kevés dologtól idegenkednek jobban, mint a magukat elitpártnak, vezetésre hivatott harci szervezetnek kikiáltó egykori értelmiségi csoport bolsevik tradíciójától. Tömegpártnak pedig bajosan nevezhetné magát néhány tucat ellenzéki. (...) A demokratikus ellenzék mai formájában, úgy gondolom, politikai vélemény- és magatartásformáló csoportosulás. (...) A szövegszerűen kimutatható gondolati hatásoknál is fontosabb az ellenzéki magatartásformák terjedése. Ma már nem csupán arról van szó, hogy különböző független csoportok éppúgy készítenek szamizdatot, gyűjtenek aláírásokat, ahogy az ellenzék teszi már nyolcadik éve, hanem arról, hogy tekintélyes társadalmi csoportok, szinte egész intézmények kísérleteznek a legalista rezisztenciával, vagy lépik át a hatalom önkényesen megállapított játékszabályait. Az előbbire az írószövetség közgyűlése a példa, amely szabályszerűen lebonyolított szavazás során kibuktatta választmányából a hivatóság képviselőit, és így a hatalmat kényszeríti saját játékszabályai felrúgására, az utóbbira az, hogy tekintélyes írók publikálnak szamizdatban, s egy-egy lakáson rendezett – tehát rendőri szóhasználatlaltal akár illegálisnak bélyegezhető – tanácskozáson egész tudományos intézetek vesznek részt, szinte testületileg. Az engedetlenség elszaporodása nyomán elmosódik a határ az ellenzéki és nem ellenzéki magatartás között, és a hatalmi retorziók már annyi embert sújtjanának, hogy a ma szokásos eszközökkel nem lehet végrehajtani őket. A magyar társadalom kezdi újra felfedezni a politikai akarathatványlaltatás formáit, a tevőleges politizálás már nem a nómenklátúra funkcionáriusainak elkerített vadászterülete. (...)

Magyarország ismét a politizálás korszakába lépett. (...) Ebben a politizáló világban az ellenzéknek – amely genezise és gesztusai szerint politikai csoportosulás – ugyancsak politizálnia kell. Nem, mert arra számítunk, hogy a kormányzat előbb-utóbb velünk akar tárgyalni – őszintén szólva nem is vágyunk erre a megtiszteltetésre. De állandó vitázó kapcsolatban lehetünk – kellene lennünk – azokkal a csoportokkal, amelyek potenciálisan tárgyalási pozícióban vannak, vagy közel állnak a tényleges tárgyalókhöz. Ahhoz azonban, hogy vitázhassunk, rendszeresen tisztáznunk kell a magunk álláspontját a radikális gazdasági reformok, a hozzájuk kapcsolódó politikai követelések, a bekövetkező munkanélküliség kérdésében, a határon túli magyarok és nagymértékű áttelepülésük kérdésében, a romló életminőség kérdésében – egyszóval mindabban, ami a politizáló társadalmat foglalkoztatja. És hallatnunk kell

a véleményünket a független sajtón kívül élőszóban is, klubokban, nyilvános összejöveteleken és olyasfajta szervezett tanácskozásokon, amilyen a monori volt. Nem mintha azt képzelnénk, hogy ellenzékiiségünk révén a bölcsek követ birtokoljuk. De egyedül az ellenzék az, amely a nyilvánosság előtt és elhallgatások nélkül bírálja a kormányzat intézkedéseit már hetedik éve. E munka biztosít számunkra annyi erkölcsi tekintélyt, hogy erőtlenségünk, elszigeteltségünk ellenére a meghallgattatás esélyével szólaljunk meg a saját köreinken kívül is.”

Az ellenzék tehát nem számarányából, szakértelméből, vagy a társadalomra gyakorolt hatásából, hanem erkölcsi tőkéből eredeztette befolyását. Ez a megközelítés a kor viszonyai között érthető volt, hiszen egy szétesőben lévő rendszer utolsó éveiben épp az erkölcsi tőke iránt volt a legnagyobb politikai kereslet. De az erkölcsi tekintélyre való hivatkozás csak a forradalmi viszonyok között volt lehetséges. Megszilárdult politikai demokráciában a morális tőke súlya kisebb, mert nem a morális helytállás, hanem a politikai siker (konkrétan pedig a siker képzetéhez kötődő szavazatok száma) határozza meg a politikai befolyást.

A *Beszélő* 1987. júniusi különszáma, *Társadalmi szerződés: a politikai kibontakozás feltételei* címmel közölte a Beszélő körének átfogó programját, amelynek szerzői Haraszi Miklós, Kis János, Kószeg Ferenc és Solt Ottilia voltak. A javaslat kimondta, hogy a kádári „közmegegyezésnek” vége, Kádárnak mennie kell. A szerzők úgy fogalmaztak, hogy gyökeres politikai fordulatra van szükség, de társadalmi szerződés nélkül nem lesz nemzeti felemelkedés. Nem elég zúgolódni: más politikát kell követelni. Úgy vélték, a hatalom csak akkor fog párbeszédbe bocsátkozni, ha tapasztalja, hogy nem csupán értelmiségiekkel kell egyezkednie. A szerzők leszögezték, hogy gazdasági stabilizációs programra van szükség, amely a politikai átalakulás programjára épít. Az 1956-os forradalom politikai programját továbbra is aktuálisnak tartották, amelynek kulcsfogalmai a többpártrendszer, munkahelyi és települési önkormányzat, nemzeti önrendelkezés, semleges külpolitika. A program a párturalom alkotmányos korlátozását, szuverén törvényhozást, felelős kormányt, törvényekkel körülírt sajtószabadságot, érdekvédelmi és egyesülési jogokat, szociális biztonságot és méltányos szociálpolitikát kívánt biztosítani. Jogot akart adni az állampolgárnak.

Ezzel véget ért a *Beszélő* és az ellenzék működésének az a szakasza, amelylyel kutatásunk foglalkozik. 1989–90-ben már nem a disszidensek identitása volt az igazi kérdés, hanem a rendszerváltásban játszott aktív szerepük. A lakiteleki népi értelmiségi vonal és a demokratikus ellenzék vonal különbségei mellett ekkor már a későbbi MDF–SZDSZ elkülönülést megelőlegező konkrét politikai tevékenységről volt szó. Az egykori disszidensekből a plurálissá váló politikán belül álló erő alakult ki.

Kis János Mit képvisel a *Beszélő*?¹⁹¹ című írása foglalta össze a lap történetét: „1987-ben a '83-as programvázlat már idejét múlta. Már nemcsak a demokratikus ellenzék követelt egyértelmű, törvényben rögzített és intézményekkel védett jogokat, s a politizáló közvélemény messze túl volt a *Beszélő* négy évvel korábbi kompromisszumos javaslatain. Időközben az is eldőlt, hogy a kádári vezetés nem újítással, hanem teljes megmerevedéssel válaszol a rá nehezedő nyomásra. Ezért a *Társadalmi Szerződés* sokkal messzebb ment, mint vázlatos elődje. A kezdő lépéseknek az az együttese, amelyet itt körvonalaztunk, már szabad szemmel is meghosszabbítható a többpártrendszerű demokrácia felé. Az egyik oldalon az állampárt hatalmának törvényes korlátozása, a másik oldalon az egyesülés, a sajtó és a képviselői csoportalakítás szabadsága: az így beinduló fejlődésvonalak összetalálkozásából fokról fokra létrejöhét a parlamenti pártpluralizmus. Ez volt a *Társadalmi Szerződés* alapeszméje a közeljövőre nézve. De legalább ekkora jelentőséget tulajdonítottunk annak, hogy mindjárt az első bekezdésben kimondjuk: „Kádárnak mennie kell”. A követelésben sokkalta súlyosabb üzenet volt, mint hogy a pártfőtitkár ideje lejárt. Kádár személyében testesítette meg az 1956–57-es restaurációval kezdődő korszakot. Elkerülhetetlen bukása a korszak végét szimbolizálta.”¹⁹²

A disszidensek először új, kritikai nyilvánosságot hoztak létre, majd többségükből aktív politikai ellenzéki szereplő lett. Amint megnyílt a szabad választás lehetősége, a rendszerváltással páruzámosan a demokratikus ellenzék fokozatosan kilépett a rendszer ellenzékének szerepéből és az újonnan létrehozott demokratikus rendszeren belülre került. Felgyorsult a demokratikus ellenzék és a reformokra nyitott, késő kádári „új technokrácia” közeledése, amelyben az új technokrácia képviselői meglátták a történelmi lehetőséget abban, hogy az ellenzék hiteles személyiségein keresztül, velük összefogva, saját gazdasági és politikai törevéseiket is legitimálják.¹⁹³ Az ellenzék értelmiségi résztvevői 1989-ben már új szerepeket játszottak: a szellemi és politikai előfutárokból, az erkölcsi tekintéllyel bíró mozgalmárokból pártalapítók, rendszer-alapítók és törvényhozók lettek.

JEGYZETEK

- 1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Bihari Mihálynak, Kis Jánosnak, Kulcsár Kálmánnak, Szabó Miklósnak, Szalai Erzsébetnek és Szelényi Ivánnak, akik szakmai pályám elindulásában és kutatói szemléletem kialakulásában a legfontosabb szerepet játszották. Tőlük tanultam azt a megközelítést, amely – bár hangsúlyozottan elismeri a politika sajátos világát és jelenségformáit – a politikai folyamatokat egyúttal társadalmi és történelmi kontextusba helyezi. Számomra ezért a politikatudomány legközvetlenebb társtudományai a szociológia és a történettudomány. Bihari Mihály 1983-ban tanársegédi állást kínált nekem az ELTE Jogi Karán, s így bekerülhettem a formálódóban lévő hazai politikatudomány művelői közé. Kulcsár Kál-

- mán tanszékvezetőként egyengette pályámat a Jogszociológia tanszéken, korán lehetővé téve, hogy bekapcsolódjak a nemzetközi tudományos életbe. Szemléletformáló hatást tett rám Szabó Miklós történész politikatörténeti és politológiai tárgyú lakásszeminárium-sorozata, amelyet több éven át látogattam a nyolcvanas években. Szelényi Iván és Szalai Erzsébet munkái pedig azért tettek rám mély benyomást, mert szervesen ötvöződik bennük az igényes empirikus kutatás és az elméleti tudás. Szerencsésnek mondhatom magam, hogy 1988-89-ben Szelényi Iván mellett dolgozhattam Los Angelesben a Kalifornia Egyetemen és általa a gyakorlatban is megismerhettem a nyugati stílusú oktatást, kutatást és akadémiai gondolkodást. Végül Kis János meghívására kaptam állást a CEU Politikatudományi Tanszékén, így neki köszönhetem, hogy 1993 óta Budapesten is nemzetközi környezetben dolgozhatok.
- 2 Köszönettel tartozom Györfly Kingának és Menyhért Annának a kutatáshoz nyújtott segítségükért.
 - 3 Csizmadia Ervin (1995), *A magyar demokratikus ellenzék*. I-III. kötet, Budapest, T-Twins
 - 4 Vö. Csizmadia (1995) i.m.
 - 5 Ennek részletes vizsgálatára most nem térhetek ki, megtettem már korábban, lásd: Bozóki András (1995), *Konfrontáció és konszenzus*. Szombathely, Savaria University Press
 - 6 Vö. Csizmadia Ervin (2001), *Diskurzus és diktatúra: a magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Budapest, Századvég.
 - 7 Francis Fukuyama (1989), „End of History?” *National Interest*
 - 8 Vö. Bartłomiej Kaminski (1991), *The Collapse of State Socialism. The Case of Poland*. Princeton, Princeton University Press, Jerzy Eisler szerk. (2008), *The Roads to Freedom*. Warsaw, Lech Walesa Institute.
 - 9 Michael Meyer (2009), *The Year That Changed the World: The Untold Story Behind the Fall of the Berlin Wall*. New York, Scribner.
 - 10 Nem térek ki a Beszélő híres vitájára, amelyet a követendő ellenzéki stratégiáról folytatott, mert ezt már korábban elemeztem. Vö. Bozóki András (1993): „Látták-e, hogy jön? A Beszélő vitája és a nyolcvanas évek – az Összkiadás tükrében” *Kritika*, 2. sz. 8-10.
 - 11 Mindazok, akik egyetemi, kutatóintézeti állásokban voltak, a nyolcvanas évek végéig csak álnévvel vállalták a publikálást.
 - 12 Kis János (1981), *Beszélő*, 1. szám
 - 13 Uo. 12.
 - 14 Kis János (1992), „Előszó” In: Havas Fanny et al. (szerk.): *Beszélő. Összkiadás 1981–1989*. Budapest, AB-Beszélő Kiadó, I. kötet, 5-6.
 - 15 A *Hírmondót* 1984-től (a *Beszélő*vel együtt) Somogyi László és Somogyi Erzsébet Kiskunsági Nemzeti Parkban lévő tanyáján nyomtatták. Somogyiék 1987 végéig voltak a *Hírmondó* és a *Beszélő* nyomdászai.
 - 16 A lap *Beköszöntője* még a „szerkesztők névtelenségéről” beszél. (1983, *Hírmondó*, november, 1. old.)
 - 17 Gadó György Ravasz Győző álnéven írt cikkeket. Rendszeres szerzője volt a *Demokratának* is.
 - 18 *Beköszöntő* (1983), *Hírmondó*, november, 1. old.
 - 19 „...a kelet-európai, aki persze közép-európai...” In: Haraszti Miklós, (1986), „Jogvédő rögeszmetár”, *Hírmondó*, 4. évf. 20. szám, 17. old.

- 20 A *Gegenstimmen* című osztrák lapból például rendszeresen átveszik angol történések kommentárjait.
- 21 Véleményük szerint: korábban nagyon kevés próbálkozás volt a jugoszláviai demokratikus és progresszív törekvések bemutatására – annak ellenére, hogy az egyik legnyitottabb határ (nyelvi, kulturális és politikai értelemben egyaránt) Dél felé található.
- 22 Közlik például Danilo Kist.
- 23 Többször közlik orosz nyelvű rádióbeszélgetések magyar fordításait.
- 24 *Demokrata* (1986), *Demokrata*, I-II. szám, 1. old.
- 25 Ő 1986-ban kivált és 1987-ben létrehozta a *Magyar Zsidó* című folyóiratot.
- 26 András, úgy tűnik: a többi álnév; az átlapozott szakirodalom alapján nem tudtam beazonosítani őket.
További álnevek: Gergő (és variációi: Gergő diák, Gergő deák, Deák), Virágkedvelő stb. (Ez utóbbi álnév használata – pl. – identitásképző gesztusként is értelmezhető: erőszakmentesség-/béke melletti elkötelezettség, környezetvédelem iránti fogékonyság)
- 27 *Demokrata* (1986), *Demokrata*, I-II. szám, 1. old.
- 28 „A Szabad Európa Rádió „Gondolatforgató” című műsorában nemrég ismertette lapunkat. Ekkor hangzott el az a megállapítás, hogy a *Demokrata* az ellenzék bulvárlapja (...) mi magunk mindenestre úgy véljük, ez nem felel meg sem a valóságnak, sem a szándékainknak. Könnyebben olvasható, népszerűbb, frissebb lapot akarunk az olvasó kezébe adni, mint amilyenek nagyra becsült szamizdat-laptársaink, de nem bulvárlapot.” Szerkesztői reflexió (1986) *Demokrata*, VI. szám, 10. old.
- 29 Ezt a tizenhárom szamizdat-számot néztem át. Mindegyik számnak megkülönböztető alcíme van: pl. Éva, Rés, Hóhatár, Fagyöngy, Földfogyatkozás, Kényszerleszállás, Elszakadás. Az *Égtájak között* 1986 tavaszán, a „lánchídi csata” után kerül periferikus helyzetbe.
- 30 Lázár Ervin János 1986-ban Dániába emigrált.
- 31 Keszthelyi Zsolt 1986 őszén megvált a laptól, de továbbra is a Kör tagja maradt. Szolgáltatmegtagadásért börtönbüntetésre ítélték.
- 32 Rusai László (1988), „Színek – Égtájak között 1984–?” *Demokrata*, III. szám, március, 22. old. Uo. 21. old.
- 34 Fordítottak is: például Hrabal-novellát és Herbert-verset.
- 35 Talata József (1986), „Feladataink” *Égtájak között*, július, 12–18. old.
- 36 Vö. F. Reymund Béla (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat” *Demokrata*, VII-VIII, 21. oldal
- 37 A Los Angeles-i olimpia bojkottjáról van szó, amelyhez a szovjet blokk országai csatlakoztak. *Hírmondó* szerkesztői (1984), „Gyepől és kurázi” *Hírmondó*, 6-7. szám, május-június, 3. old.
- 38 Tamás Gáspár Miklós nyílt levele Mihai Korne-hoz (1984), *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 27. oldal
- 39 Nagy András (1984), „A 229-es csapdája. Utóirat a Demszky-perhez” *Hírmondó*, 6-7. szám, május-június, 62. old.
- 40 Sőt: gyakran a terhek átvállalásáról is beszélnek. Az értelmiségiek „igen kevéssé demokratikus és igen kevéssé újszerű módon megint átvállalják a nép terheit...” (Tamás Gáspár Miklós, 1983, „Zsiga, te destruktív vagy!/ kulturpolitikai harcok és farce-ok!” *Hírmondó*, 2. szám, december, 39. old.)

- 41 Tamás Gáspár Miklós (1983), „Zsiga, te destruktív vagy! (Kulturpolitikai harcok és farce-ok)” *Hírmondó*, 2. szám, december, 39. old.
- 42 Ez nem valami absztrakt ész nevében történő megoldáskeresést jelent! „Nem szabad, hogy korunk sorskérdéseire valamifajta absztrakt ész nevében általános érvényű megoldást keressünk; minden társadalomnak – természetesen összhangban a többiekkel, másképp talán nem is megy a dolog – saját hagyományainak megfelelő megoldást kell találnia.” (Vajda Mihály, 1986, „Megcsalt nembeliség vagy megvalósult orosz történelem” *Hírmondó*, augusztus-szeptember, 54. old.)
- 43 A társadalomhoz való viszonyukat lásd bővebben: 10-11.old.
- 44 Tamás Gáspár Miklós (1983), „Zsiga, te destruktív vagy! Kulturpolitikai harcok és farce-ok” *Hírmondó*, 2. szám, december, 39. old. Az úri kiváltságokról egy másik helyen azt írta: „Küzdött szabadságjogaink igazságtalan kiváltságok, amíg mások nem rendelkeznek velük. Szerintem persze jobb, ha vannak kiváltságok, mint ha nincsenek senki számára: de csak akkor, ha a szabadság kiterjesztésére használjuk őket.” (T. G. M., 1984, „Van a Bajza utca sarkán egy kis palota” *Hírmondó*, 4. szám, 26. old.)
- 45 Konrád György (1985), „A cenzúra reformja?” *Hírmondó*, augusztus-szeptember, 8. old. Továbbá: „...a szerény racionalizációnak természetes fejlődési fokozata lenne, ha az állam nem úgy nézne az eltérő nézeteiket a hivatalos nyilvánosságon kívül is közlő embereket, mint a bűnüldözés esetleges tárgyait. Az ellenzék kriminalizálásához sok durva propagandaefektus kell, rágalmozás, deminizálás, amivel a kormányzat végül is leginkább saját elméjét homályosítja el.” Uo. 9. old.
- 46 Tamás Gáspár Miklós (1984), „Egy pohár törköly Demszky Gábornak” *Hírmondó*, 5. szám, április, 43. old.
Továbbá: „S nekünk az a kötelességünk, hogy olyan eszméken töprengjünk, amelyek ugyan túl vannak a ránk szabadult diktatúráktól megbénított valóságon, de az utópián innen. Meg kell kérdeznünk magunktól: mit kell javasolni egy becsületes demokratának pl. akkor, ha Kelet-Európa népei nem kívánnak együtt élni?” (Tamás Gáspár Miklós nyílt levele Mihai Kornehoz, 1984, *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 27. oldal)
- 47 Tamás Gáspár Miklós (1984), „Egy pohár törköly Demszky Gábornak” *Hírmondó*, 5. szám, április, 43. old.
- 48 Nagy András (1984), „A 229-es csapdája. Utóirat a Demszky-perhez” *Hírmondó*, 6-7. szám, május-június, 60–61. old.
- 49 Tamás Gáspár Miklós (1987), „Üdvözlét, óvás és kacaj” *Hírmondó*, 5. évfolyam, 24. szám, március-július, 4. old.
- 50 „Hogy ne zülленék szét minden politikai mozgalom, melyet megfosztanak a térnyerés lehetőségeitől, vagy ha teret nyer, sohasem juthat döntő hatalmi pozícióba (még mint a «mérleg nyelve» sem)...” (Sasváry Róbert, 1986, „Ellenzék a hódoltságban” *Hírmondó*, VII-VIII, 18. old.)
- 51 A társadalomhoz való viszonyukat l. később: 19. old.
- 52 Nem véletlen, hogy a dolgozat első felében, a *Hírmondós* ellenzékiek kapcsán többnyire *identitás-képzésről*, és nem *ellenidentitás-képzésről* beszéltem.
- 53 Ilyen szempontból már a rovatok, cikkek címei is sokatmondóak: pl. *Az elnyomás krónikája, Ellenzék a hódoltságban, Az elnyomás csöndje*.

- 54 A *kifosztottak/elnyomottak* cselekvési lehetőségei nyilván korlátozottak, de – ha lehet ilyet mondani – még korlátozottabbak, mint a *kirekesztettek*é. Ebből azt a következtetést vonom le, hogy a Demokratás ellenzékiek súlyosabbnak látt(att)ák a saját helyzetüket, mint a Hírmondóhoz kötődő ellenzékiek.
- 55 F. Reymund Béla (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat”, *Demokrata*, VII-VIII. szám, 22. old. Továbbá: „Senkit sem kell karóba húzatni, elég, ha elszívják tőle a levegőt.” Gadó György (1986) „Nem húznak karóba”, *Demokrata*, VI szám, 4. old.
- 56 Virágkedvelő (1987), *Demokrata*, XI. szám, 2. old.
- 57 Vö. A kirekesztettek és kifosztottak közötti különbségről uo. 16. old.
- 58 A *Hírmondó* konspirációs szabályokat követett: ott tehát elvált egymástól a szerkesztők, szálítók, közvetítők és előállítók köre. Mindig vigyáztak arra, hogy a végső láncszemeket (a nyomdászokat) hermetikusan elzárják a rendőrség szeme elől. Nagy Jenőék eltértek a konspirációra épülő szamizdat készítésétől: mivel nem alkalmaztak konspirációs szabályokat, a rendőrség állandó célpontjaivá váltak.
- 59 Vö. Vajda Mihály (1986), „Megcsalt nembeliség vagy megvalósult orosz történelem” *Hírmondó*, augusztus-szeptember, 54. old.
- 60 R- -ó (1984), „Emberi arcú rendőrállam?” *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 1-2. oldal
- 61 Az idézett szövegben a pátosz fő kifejezési eszközei: az ismétlés, fokozás, halmozás. Az erőteljes érzelmi töltetű igék halmozását látjuk például: imponál, ejt bámulatba, tartjuk lenyűgözőnek.
- 62 *Demokrata* (1987), „Megnyugtattak: most más időket élünk” *Demokrata*, VII-VIII. szám, 66. old.
- 63 „Mintha-ország” (1987), *Demokrata*, „Széljegyzet a válsághoz” *Demokrata*, XII. szám, 2. old.)
- 64 „A kormányzat (...) ha csakugyan óhajtana a demokrácia szélesítését, amint hirdeti, nyugodtan rábízhata az egyesületeket tagjaikra és választott vezetőikre (...) Így persze túl egyszerű lenne. Egyszerűen demokrácia lenne, nem pedig szocialista demokrácia. Ami fából vaskarika.” Az elnyomás krónikája című rovat (1986), „Milyen fa a legjobb vaskarika készítéséhez?” *Demokrata*, XI. szám, 43. old.
- 65 „... a rendszer logikája minden »liberalizmus« ellenére változatlan maradt. A felvilágosult abszolútizmus is csak abszolútizmus. »Felvilágosultsága« esetleges, lényegi vonása a hatalom abszolút volta.” (Dr. Serfőző L., 1987, „A lényegét nem lehet kikerülni” *Demokrata*, I. szám, 12. old.)
- 66 BR-ÁVÓ (1987), „Reszketetek demokraták!” *Demokrata*, IX. szám, 3. old.
- 67 Stark Szilárd (1986), „Aki magyar, velünk tart?” *Demokrata*, XI. szám, 28/c old. Továbbá: „Ha egy bizonyos rétegnek, a gulyás-kommunizmus haszonélvezőinek „János bácsi” lett Kádár, nekünk bizonyosan nem az ...” Kármentő Imre (1986), „Az elnyomás csöndje” *Demokrata*, XI. szám, 13. old.
- 68 Szalay Pál (1987), „Sztálinizmus. Kiállítás és előadás az ACC-ben” *Demokrata*, VI. szám, június, 28. old.
- 69 Sasváry Róbert (1986), „Ellenzék a hódoltságban” *Demokrata*, VIII. szám, 17-18. old.
- 70 F. Reymund Béla (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat” *Demokrata*, VII-VIII. szám, 23. oldal Továbbá: „Minden tiszteletünk Bibó István szellemi hagyatékáé, de épp az ő javaslatainak

- mindenkori kudarcai jelzik, a kompromisszum nem ezen az égtájon eszköze a politikának.” *A Demokrata szerkesztői* (1987), „Két program – a hallgatás és halogatás vége?” *Demokrata*, VII-VIII. szám, 23. old.)
- 71 Sasváry Róbert (1986), „Ellenzék a hódoltságban” *Demokrata*, VIII. szám, 18. old.
- 72 Dr. Serfőző L. (1987), „A lényegét nem lehet kikerülni” *Demokrata*, I. szám, 12. old.
- 73 *A megfélemlített ember megtorpan, visszahúzódik, (el)hallgat. Aki (csak) fél, az nem feltétel nélkül.*
- 74 *Demokrata* (1987), „Megnyugtattak: most más időket élünk” *Demokrata*, VII-VIII. szám, 66. old.
- 75 Egy kissé megriadt demokrata (1987), „A valóság másik arca avagy: ki mivel játszik” *Demokrata*, IX. szám, 29. old. Továbbá: „ez a siketítő hangerővel folytatott propaganda, mely az ellenvéleményt még a cincogó egérke hangján is alig *meri* eltűrni.” Kármentő Imre (1986) „Az elnyomás csöndje” *Demokrata*, XI. szám, 14. old.
- 76 Gyakori, hogy az ellenzékiek önmagukat, a hatalmat – és egyáltalán a politikaihelyzetet – metaforákban jelenítik meg. További példa: „’Feketén bölíngat az eperfa lombja’ – jut eszünkbe a családi körből, és e sorban nem a ’feketén’, hanem a ’bölíngat’ a hangsúlyos. Eperfákból kellene klubokat szervezni – csak bölíngatnának, és nem jutna soha eszükbe kétségbe vonni szocialista rendünket és szövetségi politikánkat.” Gergő deák (1986) „Az Eperfa jó káder” *Demokrata*, VII-VIII. szám, 30. old.
- 77 F. Reymund Béla (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat” *Demokrata*, VII-VIII, 22. oldal.
- 78 F. Reymund Béla (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat” *Demokrata*, VII-VIII, 22. oldal.
- 79 Sasváry Róbert (1986), „Ellenzék a hódoltságban” *Demokrata*, VIII. szám, 19. old.
- 80 A fény-metaforika használata jellemző volt a hatalomhoz közelebb álló reformista közgazdászok csoportjára is, akik utólag egy kötetben úgy beszéltek egykori önmagukról, mint „lám-pásokról az alagútban”.
- 81 *Demokrata* (1987), *Demokrata*, XI. szám, 1. old.
- 82 A történelmi múlt mindenekelőtt az eltiport 1956-os forradalmat jelentette, amire nemcsak a 30. évfordulón hivatkoztak. Legkézenfekvőbbben 1956-ra hivatkozva lehetett megkérdőjelezni az azóta is regnáló Kádár-rendszer legitimitását.
- 83 Név nélkül (1986), „Bátran, öntevékenyen” *Demokrata*, VII-VIII, 43. old. A gyorsaságot elősegítendő, egészen praktikus tanácsokat is adnak: például arra vonatkozóan, hogy miként kell röplapokat, gumibélyegzőket, festősablonokat készíteni. (Uo. 44.)
- 84 Az ún. elit és a radikális-plebejus ellenzék közötti ellentétek 1988-1989-re éleződtek ki igazán; 1989-ben az elitellenzék a plebejusok számára elfogadhatatlan kompromisszumokat kötött („lepaktált”) a hatalommal. A plebejus ellenzék tagjai továbbra is marginális helyzetben maradtak, sőt még fokozódtak is a velük szembeni hatósági föllépések.
- 85 „Mégis mit tegyenek ezek az emberek, ha jön a rendőr, és mondjuk kedve támad olvasgatni a levelezésünket?” Nagy András (1984) „A 229-es csapdája. Utóirat a Demszky-perhez” *Hírmondó*, 6-7. szám, május-június, 61. old.
- 86 Tamás Gáspár Miklósnak kivándorló útlevelet ajánlottak fel „úti szervünk felsőbb parancsra eljáró biztosai”. Demszky Gábor (1984), „Menjenek el talán ők” *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 24. old.
- 87 Uo.

- 88 Szelényi Iván szociológust 1975-ben így távolították el Magyarországról.
89 Uo.
- 90 Név nélkül (1986), *Demokrata*, 1-2, 25. old.
- 91 Uo.
- 92 *Demokrata* (1986), *Demokrata*, VI. szám, 19. old.
Továbbá: „Nem ellenségünk sem az (...) aki magyar létére, magyar állampolgár létére egy New York-i lapba ír vagy a Szabad Európa Rádióknak nyilatkozik, annál is kevésbé válhat ezzel ellenséggé, minthogy a szóbanforgó lap vagy rádió sem az ...” Stark Szilárd (1986), „Ki az ellenség” *Demokrata*, VIII. szám, 1. old.
- 93 Stark Szilárd (1986), „Valódi párbeszéd vagy manipuláció?” *Demokrata*, IX. szám, 8. old. 1988-ban: „Megítélésünk szerint az ország jelenlegi válságos helyzetében fokozott jelentősége van a széles körű és nyílt tájékoztatásban a külföldi magyar nyelvű tömegkommunikációs szervezeteknek és munkatársaiknak. Tárnyilagos munkájuk elősegítheti és fejlesztheti azt a demokratikus szellemiséget, mely alapja kell hogy legyen hazánk fejlődő politikai kultúrájának.” Magyar Demokratikus Ellenzék, 1988, *Demokrata*, IV. szám, 27. old.
- 94 Szerkesztők (1987), *Demokrata*, XI. szám, 1. old.
Továbbá: „Még nagyobb kérdés azonban, s attól tartok, ezért még mindnyájan megfizetünk, kéretlenül is, amit csak meg akarnak majd fizettetni velünk az illetékesek, hogy miért hagytuk az eseményeket elhullámozni okos tekintetünk elől?” Gondolkodó Másiként Beszélő, (1987) „Széljegyzet a válsághoz”, 12. szám
- 95 Szerkesztők (1987), *Demokrata*, XI. szám, 1. old.
- 96 Uo.
- 97 „Ha most nem mentjük meg, ő lesz a 30. évforduló első áldozata.” A Vox Humana Kör a pszichobörtönbe zárt Rusai Lászlóról (1986), *Égtájak között* (Hóhatár), november, 28. old.
- 98 A teljes idézet: „Kiszámíthatatlan volt, hogy mikor és kit engednek be hozzá, ill. melyikünk tud bejutni hozzá vagy valamilyen módon kapcsolatot teremteni vele. Fontos volt, hogy folyamatosan tájékoztassuk, hogy a külvilág foglalkozik helyzetével. Bentléte alatt vizsgálat és diagnózis nélkül gyógyszerelték. Sőt, egy alkalommal büntetésből egy ápoló, látogatási napon le is injekciózta.” Vox Humana Kör (1986) *Égtájak között* (Hóhatár), november, 36. old.
- 99 Szalai Pál (1984), „Amivel nem tudok egyetérteni” *Hírmondó*, július, 55. oldal
- 100 *A Hírmondó* Beköszöntője (1983), 1. szám, november, 1. old.
- 101 Tamás Gáspár Miklós nyílt levele Mihai Korne-hoz (1984), *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 27. oldal
- 102 Konrád György (1985), „A cenzúra reformja?” *Hírmondó*, augusztus-szeptember, 5. old.
- 103 Solt Ottilia (1985), „A korlátoatlanság vagy a faji uszítás rabja” *Hírmondó*, május-június, 54. old.
- 104 Uo.
Az összehasonlító-demográfiai érvet is elvetik: „A mi kiindulópontunkból szemlélve nincs értelme annak az ellentétnek, hogy a cigányság elképesztően szaporodik, míg a magyar termékenység a legalacsonyabb a világon.” *A Hírmondó* munkatársa (1984), „Válasz egy olvasói levélre” *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 33. old.
- 105 *A Hírmondó* szerkesztősége (1984), „Gyepőlő és kurázsi” *Hírmondó*, 6-7. szám, május-június, 3. old.

- 106 Konrád György (1985), „A cenzúra reformja?” *Hírmondó*, augusztus-szeptember, 4-5. old.
- 107 A katona a felelősséget „átruházza feljebbvalójára”. Konrád György (1985), „A cenzúra reformja?” *Hírmondó*, augusztus-szeptember, 5. old.
- 108 Uo. Hozzáteszi: az író „proto-civil, tulajdonképpen anti-katona”. (Uo.)
- 109 *A Hírmondó* munkatársa (1984), „Válasz egy olvasói levélre” *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 33-34 old.
- 110 Egy morálisan teljesen leírt hatalommal szemben határozzák meg magukat. „...ezt a kormányt politikailag és erkölcsileg bukott kormánynak tekinthetjük. Hitelvesztése szemmel látható...” (F. Reymund Béla, 1986, „Tartsuk be a játékszabályokat” *Demokrata*, VII-VIII, 21. oldal); „mi nem holmi hiú öntetszelgésből csináltuk (...) amit csináltunk – írtuk, amit írtunk. Tudtuk, igazunk van és tudtuk, mit ér ez ebben az országban, ahol az igazságot legfőképp módfelett unni szokták...” *A Demokrata* szerkesztői (1988), „A magyar demokrata fórumhoz”, *Demokrata*, 1. szám, 17. old.)
- De nem pusztán erről van szó (morális fölényről a hatalommal szemben), hanem arról, hogy az ellenzékiek alap- (léte)beállítottságának van morális jellege (is).
- 111 F. Reymund Béla (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat” *Demokrata*, VII-VIII, 21. old. Folyamatosan fellépnek '56 meghamisítása ellen: „...– Berecz János szavai szerint – az évfordulós megemlékezések e mostani sorával a párt »becsukta a könyvet«: ötvenhatot egyszer és mindenkorra a helyére tette. Bizonyosak vagyunk, hogy a szabad és tisztességes magyar történet-tudomány felnyitja még azt a könyvet, addig is azonban lapjai közé csúsztatjuk az ujjunkat: egészen be ne lehessen csukni...” (Gondolattörödékek a magyar televízió 1956-os dokumentum-sorozatából, 1986, *Demokrata*, XI. szám, 22. old.)
- 112 Név nélkül (1986), „Sorsközösség” *Demokrata*, XI. szám, 1. old.
- 113 Név nélkül (1986), „Bátran, öntevékenyen” *Demokrata*, VII-VIII., 43. oldal
- 114 *Demokrata* (1986), *Demokrata*, I-II. szám, 1. old. 1988-ban közösséget vállalnak a Magyar Demokrata Fórummal: „Mi a továbbiakban sem teszünk mást, mint eddigi nevünkhöz méltóan küzdünk a demokrácia intézményeiért és eszményeiért. Egyetlen dologban mégis mások vagyunk mától: tudjuk, kik a harcostársaink, mert láttuk őket, együtt, munka közben...” *A Demokrata* szerkesztői (1988), „A magyar demokrata fórumhoz” *Demokrata*, 1. szám, 17. old.
- 115 Sasváry Róbert (1986), „Ellenzék a hódoltságban” *Demokrata*, VI. szám, 18. old.
- 116 Egy Virágkedvelő (1987), „Társadalmi szerződés? Hozzászólás a Beszélő programjavaslatához”, *Demokrata*, VII-VIII. szám, 24. old.
- 117 Talata József (1988), „Levegőt! – Alternatív közművelődési koncepciók; Interjú Talata Józseffel és Bognár Mikoltával” *Égtájak között* (Körhinta), február, 16. old. A lapot is inkább függetlennek nevezik („Ezt a szamizdat szót el szoktam kerülni és inkább függetlennek szoktam hívni...” Talata József, uo.); ezzel is létjogukat deklarálják. Továbbá: „A független lapok közül a mi lapunk helyzete sajátos. Ez az egyetlen, amely tőkeerő és támogatás nélkül teljesen autonóm módon létezik.” (Bognár Mikolta, uo.)
- 118 Talata József, uo., 20. old.
- 119 Talata József, uo., 16. old.
- 120 „Főként elméletben léteznek független csoportok. Gyakorlatban amilyen monolit a hatalom, olyan monolit az ellenzék.” (Bognár Mikolta, uo.)

- 121 Bognár Mikolta, uo.,...„nagyon erősen akarja integrálni ezeket a független csoportokat.” (Talata József, uo.)
- 122 Bognár Mikolta uo.
- 123 „Jelenleg az oktatás is és az is, amit közművelődésnek nevezünk, centralizált, monopolizált és központilag irányított.” (Bognár Mikolta uo, 8. old.)
- 124 Vö. Bognár Mikolta uo.
- 125 Talata József ,uo., 13. old.
- 126 Diószegi Olga 56-ról (1986), *Égtájak Között (Hóhatár)*, november, 3. old.
Ezek az ellenzékiek lapcsináló önmagukat nagyon gyakran a *(végelelathatatlan) heroikus küzdelemben* jelenítik meg: „Magunkból, a saját vérünkéből sajtoljuk ki. Ezek a vércseppek ott vannak a lapokon, és ha olvassa valaki, talán észreveszi vagy látja.” (Talata József, 1988, „Levegőt! – Alternatív közművelődési koncepciók; Interjú Talata Józseffel és Bognár Mikoltával” *Égtájak között (Körhinta)*, február, 18. old.)
„Szinte el kell juttatni a lapot a megjelenésig, ahogy Szisziphosznak kellett sziklát görgetnie. Aztán megint, és megint és megint. Ha ehhez az anyagi körülménytelenségünket is hozzászámoljuk, akkor azt gondolom, hogy valóságos csoda a lapunk megjelenése.” (Bognár Mikolta, uo.)
- 127 Elvetik a provincializmust; gyakran nevezik magukat kozmopolitáknak – vallva „a népek testvériségének elvét” (Szalai Pál, 1986, „Levél az «Élet és irodalomnak»” *Hírmondó* 4. évf. 20. szám 46. old.)
- 128 A külső és belső kisebbségekről vö. Csizmadia Ervin (1995), *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)* Budapest: T-Twins, 284–285.
- 129 Vö. Csizmadia (1995), uo.
- 130 A továbbiakban Hírmondós ellenzékieknek, illetve Demokratás ellenzékieknek fogom nevezni őket.
- 131 A megoldási javaslatok is különböznek, vö. később: 8-9 old. ill. 15. old.
Meg kell ugyanakkor említeni: a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek (ki)tág(uló) szemlélete abban is megragadható, hogy az „elhanyagolt” határon túliakat is a figyelmük körébe vonják: „Kárpát-Ukrajnával volt a legkevesebb kapcsolat – a Szovjetunió mindmáig gondosan távol tartotta a kelet-európai tömegturisztikát – de az ottani magyarokról már csak azért sem eshetik szó, mert ez közvetlenül a szovjet elnyomást vetné fel.” (Kende Péter, 1984, „A kisebbségek és a magyar sérelemérzet” *Hírmondó*, július, 50. old.)
- 132 A továbbiakban Hírmondós ellenzékieknek fogom nevezni őket.
- 133 „Beköszöntő” (1983), *Hírmondó*, 1. szám, november, 2. old.
Továbbá: „A Hírmondó szerkesztői nem titkolják amiatt érzett aggodalmukat, hogy a magyar látóhatárt függönyként zárja le az elsősorban a határainkon kívül élő kisebbségekkel szolidáris gondolkodásmód, s a Kárpátok mögött távoli homályba burkolózik Prága, Varsó és Bukarest.” *A Hírmondó szerkesztősége* (1983), *Hírmondó*, 2. szám, december, 3. old.)
- 134 „Beköszöntő” (1983), *Hírmondó*, 1. szám, november, 2. old.
- 135 Szalai Pál (1984), „Amivel nem tudok egyetérteni” *Hírmondó*, július, 52. old.
- 136 A továbbiakban Demokratás ellenzékieknek fogom őket nevezni.
- 137 „Beköszöntő” (1983), *Hírmondó*, 1. szám, november, 2. old.
- 138 Szalai Pál (1984), „Amivel nem tudok egyetérteni” *Hírmondó*, július, 53. old. Továbbá: „S Ro-

- mániában a magyarok soha nem tehetnek szert az őket megillető jogokra, ha a román közvélemény nem fogja támogatni és segíteni őket. Itt az otthon élő és száműzött román demokraták történelmi méretű szerepet játszhatnának (...) azt javaslom Önnek, és a román közvéleménynek, hogy folytassunk egymással párbeszédet” Tamás Gáspár Miklós nyílt levele Mihai Kornéhoz (1984) *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 27. oldal
- 139 Vö. később: 15. old.
- 140 Az ezzel szembehelyezkedő álláspontok általában nem artikulálódnak a *Hírmondó*-ban. Az alábbi vélemény egyike a kivételeknek – ez: a (fent említett) nyitottságra mint (politikai) korlátra mutat rá: „Nálunk (...) igen gyakori és igen gyanús érvelési sarkkő kizárólag a személyi szabadságot emlegetni és felemlíteni, s nagyon egyszerű és kényelmes is. Hisz a permanencia ismerveivel megáldott ügyről van szó, úgyszólván mindennaposról, s épp ezért szemléletileg, indulatilag «dehgozzáférhetőbből» (...) ha egy ellenzék a személyi szabadság politikai érvrendszerébe akar mindent belekényszeríteni, akkor kiderül, hogy érinteni sem tudja a problémák javát (...) Elérkezni látom azt az időt, amikor ellenzékünk is felnő majdan e kérdésekhez és országos politikai rációt és egyetemes politikai vehemenciát tud majd produkálni érdekünkben. Mindennek előfeltétele persze, hogy a szabadság – valljuk meg – elvont követelését az ország konkrét meglétének, mint ténynek és hivatkozási alapnak, mint érvnek az értelmezési körébe vonja.” (Egy olvasói észrevétel, 1984, „Korlátainkról” *Hírmondó*, február-március, 22–23old.
- 141 A *Hírmondó* szerkesztősége (1983), „Határainkról” *Hírmondó*, 2. szám, december, 1. old.
- 142 Uo. 3. old.
- 143 Kármentő Imre (1986), „Az elnyomás csöndje” *Demokrata*, XI. szám, 13. old.
- 144 Egy kissé megriadt demokrata (1987), „A valóság másik arca avagy: ki mivel játszik” *Demokrata*, VII-VIII, 29. old.
- 145 Öskü Csaba (1986), *Demokrata*, XI. szám, 34. old.
- 146 A *Demokrata* megjegyzése (1986), *Demokrata*, VI. szám, 19. old.
- 147 Sasváry Róbert (1986), „Miért olyan szegénylősek?” *Demokrata*, IX. szám, 15. old.
- 148 Sasváry Róbert (1986), „Miért olyan szegénylősek?” *Demokrata*, IX. szám, 15–16 old.
- 149 Uo. 16. old.
- 150 Bognár Mikolta (1986), „Ősszel Moldvában” *Égtájak között* (Hóhatár), november, 52. old.
- 151 Wildmann János: „A magyar katolikus máskéntgondolkodókhöz” *Beszélő*, 21–24. „Beszélgetés egy katolikus pappal” Uo. 24–25.
- 152 Iványi Gábor: „Kitaszított adventisták”. *Beszélő*. 194–197.
- 153 Wildmann János: A magyar katolikus máskéntgondolkodókhöz. *Beszélő*, Uo. 21–24.
- 154 Győri Ákos (1987), „Halálos ölelés” *Demokrata*, IV. sz. nincs oldalszám.
- 155 Uo.
- 156 *Demokrata* (1987), *Demokrata*, XI. szám, 22. old.
- 157 Uo.
- 158 Uo.
- 159 Uo.
- 160 Haraszti Miklós: Nem ütni és nem visszaütni. Pacifista mozgalom a magyar katolikus egyházban. *Beszélő*, 2. szám, 1982. január, I. 65–72.

- 161 Konrád György (1986), „Antipolitika” *Égtájak között (Más. A)* február, 28–34. old. „Úgy döntöttünk, hogy ebben a számban alternatív szerkesztési módot alkalmazunk, mivel nem tudtunk a cikkek sorrendjében megegyezésre jutni (...) Így ezen számunkból két egy A és egy B változatot bocsátunk ki. Mindkét változat ugyanazokat a cikkeket tartalmazza, csak más sorrendben. Az A változat oldalszámait az oldalak felső, a B változaté az oldalak alsó szélére kerültek. (szerk.)”
- 162 Konrád György, uo.
- 163 Uo., 29–35. old.
„Sem az orosz, sem az amerikai győzelem, tehát mérkőzésük egyik lehetséges tétje sem éri meg az atomháború kockázatának veszélyét.” (Uo., 31–37. old.)
- 164 Jellemző, hogy azok az esetek, amelyeket „nevesítenek” is, nem pusztán vallási, illetve pacifista indíttatású szolgálatmegtagadások; ilyen eset a Keszthelyi Zsolté: ő azt mondta, hogy nem hajlandó olyan hadseregben szolgálni, amely nem áll demokratikusan megválasztott kormány ellenőrzése alatt (vö. *Az elnyomás krónikája* című rovat, 1987, „Keszthelyi Zsolt börtönbüntetése” *Demokrata*, VI. szám, június, 1. old.)
- 165 Uo.
- 166 Uo.
- 167 „Magyarországon el kell törölni a kötelező katonai szolgálatot és a sorozást. Addig is, amíg ez a távolabbi cél megvalósulhat, lehetővé kell tenni a szabadon választható békeszolgálatot – önkéntes betegápolókra és idősgondozókra nagyobb szükség van, mint egy alacsony színvonalú és túlméretezett hadsereg katonáinak amúgy is túl hosszú bezártságára. Ameddig a megfelelő új törvényi biztosítékok létrejönnek, amnesztiával szabadon kell bocsátani azokat, akiket a katonai szolgálat lelkiismereti okokból történt megtagadása miatt börtönbe vetettek.” (Uo.)
- 168 Haraszi Miklós (1986), „Duna-dosszié”, *Beszélő*, 16. szám, 1. II. 367–375.
- 169 Kis János (1986), „A monori tanácskozás”. *Beszélő*, 16. szám, 1. II. 403–404.
- 170 „...környezetvédelmi kérdésekkel foglalkozó cikkeinket és az idevágó híryanagot a KÉKEK elnevezésű környezetvédelmi csoport állítja össze.” *A Hírmondó szerkesztői*, 4. évf., április-június, 8. old.
- 171 Endreffy Zoltán, „Atomenergia, demokrácia, decentralizáció” *Hírmondó*, 4. évf., április-június, 25–27. old.
- 172 A Kékek, „Eladó a magyar táj!” *Hírmondó*, 4. évf., augusztus-szeptember, 27. old.
- 173 Demszky Gábor, „Csernobil” *Hírmondó*, 4. évf., április-június, 7. old.
- 174 *Demokrata* (1986), „Egy elmaradt tüntetés után; Kell-e tüntetni és ha nem, akkor hogyan?” *Demokrata*, I-II. szám, 14. old.
- 175 Virágkedvelő (1988), „Beszámoló” *Demokrata*, IV., 32. old.
- 176 Szabó Miklós: (1981) „A Bibó- emlékkönyv” *Beszélő*. 48–49.
- 177 Szilágyi Sándor (1981) Tétova zendülők. *Beszélő*, 1. szám, október, I. 15–20.
- 178 Kőszeg Ferenc: „A könyvkiadói cenzúra Magyarországon” *Beszélő*.
- 179 Haraszi Miklós (1982), „A szegedi punkháború” *Beszélő*, 5-6. szám, december, I. 287–289.
- 180 Uo.

- 181 Szilágyi Sándor (1983), „Zabolátlan szerkesztők. A *Mozgó Világ* mozgalmas éve” *Beszélő*, Uo. 72–79.
- 182 [Haraszi Miklós, Szilágyi Sándor:] Állóképek a második nyilvánosságról. Uo. 50–54.
- 183 Radnóti Sándor (1982), „Valami az első számizdat-verseskötetről” *Beszélő*, 5–6. szám, december, I. 290–293.
- 184 Pálinkás Szűts Róbert (1985), „Nyílt levél egy kortársamhoz”, *Demokrata*, május-június, 58. old.
- 185 Uo.
- 186 Bognár Mikolta (1988), „Levegőt! – Alternatív közművelődési koncepciók; Interjú Talata Józseffel és Bognár Mikoltával” *Égtájak között (Körhinta)*, február, 19. old.
- 187 Heltay Gizella: *Beszélgetés önmagammal...*
- 188 Szerkesztők (1986), *Égtájak között (Más. A)*, február, 2. old.
Heltay Gizella lett 1982-ben lett öngyilkos. 1986-ban nem szerepelt a kortárs magyar költészeti antológiákban.
- 189 Kis János (1982), „Hogyan keressünk kiutat a válságból? A Beszélő javaslatai” *Beszélő*, 5–6. szám, I. 233–238.
- 190 Uo. 247.old.
- 191 Kőszeg Ferenc: „Ne csak építkezz... Politizálj.” *Beszélő*, 19. szám, 1987/1. II. 701–705.
- 192 Kis János (1989), „Mit képvisel a *Beszélő*?” *Beszélő*, 26. szám, 1. III. 691–695.
- 193 Uo.
- 194 Szalai Erzsébet (1994), *Útélágzás: értelmiség és hatalom az államszocializmus után*. Budapest-Szombathely: Savaria University Press

KI KORMÁNYOZZON? VÁLASZTÓI PREFERENCIÁK ÉS KORMÁNYALAKÍTÁS MAGYARORSZÁGON, 1990–2009.*

Horváth Péter
(politológus)

ÖSSZEFOGLALÓ

A szerző írásában a demokrácia klasszikus elméletének azt a téziséét kívánja cáfolni, hogy a politikusok a választói preferenciák aggregátumának tekintett népakaratot hajtják végre. Állítását az aggregatív-populista modell tesztelésével támasztja alá, és az 1990 és 2009 közötti kormányalakítások empirikus elemzésével bemutatja, hogy a koalíciós pártösszetételben és a kormányalakítási forgatókönyvekben a politikusok negligálják a preferenciákat, vagy a preferenciák *ex post* igazodnak a koalíciós mintázathoz. A vezérdemokrácia és a heresztetika elméletére támaszkodva arra is rámutat, hogy a kormányalakítás a tényleges (politikai) akarattal rendelkező pártvezetők kezében van. Népakarat nem létezik, mert a preferenciákat és a kormányalakítás végeredményét a politikusok állítják elő, amit a választókkal szembeni autonómiájuk és a heresztetikai manőverek tesznek lehetővé. A politikusok feladata, hogy a perverz effektusok miatt nem teljesen kalkulálható erőviszonyokból működőképes kormányt alakítsanak, és gyakran egymással ellentétes preferenciákat menedzseljék. E kontingenciát az alternatívák számának csökkentésével, preferenciaformálással vagy -negligálással, és az elismerési szabállyal próbálják minimalizálni. Az írás konklúziójaként a demokrácia minimalista definíciójához képest további megszorítással él a szerző. A szavazók voksaikkal mozgásba hozzák a kormányalakítás politikai folyamatát, felhatalmazzák a politikusokat egy működőképes kormány alakítására, és előre beleegyeznek a kormányalakítás majdani kimenetelébe. Azonban a demokrácia nem üresíti ki a választók szerepét, mert 1. a szavazatok tartalmát a politikusok nem tudják kontrollálni, és 2. a pártok között továbbra is verseny folyik a voksokért.

Kulcsszavak: kormányalakítás és koalíciókötés ■ koalíció pártösszetétele ■ választói preferenciák ■ népakarat ■ politikai akarat ■ politikusok autonómiája

A koalíciós kutatás egyik alapkérdése a koalíciók pártösszetétele, amelyre az 1960-as, '70-es években két klasszikus magyarázat, illetve ezek kombinációja született, a hivatalorientált (office) és a programorientált (policy). Az előbbi az elosztható hivatali pozíciók (miniszeri tárcák) korlátozott mennyisége miatt a párt- és mandátumszám alapján magyarázta a koalíciók összetételét, az utób-

* A tanulmány a Magyar Politikatudományi Társaság XV. Politológus Vándorgyűlésén (Miskolci Egyetem, 2009. július 3–4.) elhangzott előadáson alapul.

bi a pártok policy-preferenciái vagy ideológiai közelsége alapján. E klasszikus vitát követően az 1980-as, '90-es években újabb magyarázatok születtek. Ilyen volt például a politikai intézmények beemelése (pl. a koalíciós alku folyamatát strukturáló intézmények, vagy a poszt-formációs döntési szabályok hatása), a többdimenziós tér-modellek, az alkuelméleti és az aktororientált teóriák, pl. a medián törvényhozó elmélete (De Winter–Andeweg–Dumont, 2002: 4–20.; De Winter–Dumont, 2006: 175–178.).

Azonban a választók pártpreferenciái mind a mai napig hiányoznak a koalíciók magyarázatából. Vannak ugyan munkák, amelyek a pártok szavazatszerzési motivációival magyarázzák a koalíciókötést, de a szavazók policy-preferenciáiból indulnak ki; vagy annyiban érintik a választókat, hogy a szavazatszerzést – a hivatali pozíció és a policy mellett – a három racionális pártcél egyikének tekintik, amelyek maximalizálásában helyettesítési hatás érvényesül. A koalíciós kutatás legújabb eredményeit összegző „új klasszikusok” sem foglalkoznak a pártpreferenciákkal (Baron, 1993; Strøm–Budge–Laver, 1994; Müller–Strøm, 1999; Müller–Strøm, 2000; Strøm–Müller–Bergman, 2008).

Ezért írásomban a koalíciókötés és a kormányalakítás választói pártpreferenciák alapján való magyarázatára teszek kísérletet, és azt kívánom igazolni, hogy ezek nem alkalmasak a pártösszetétel és a kormányalakítás magyarázatára.

Munkám értelmezési keretét a választók és a vezetők politikai folyamatban játszott szerepe adja, amellyel kapcsolatosan két ellentétes politikaelméleti felfogás létezik. Az egyik a képviseleti demokrácia klasszikus, aggregatív-populista elmélete, a másik a vezérdemokrácia modellje és a riker-i heresztetika teóriája.

A demokrácia klasszikus, aggregatív felfogása szerint a politikai folyamat kiindulópontja az eleve létező (ex ante) népakarat, amely az egyes személyek eleve adott és egymástól független, elkülönült preferenciáinak aggregátuma. A választók egyénileg és kollektíven határozott és explicit politikai akarattal rendelkeznek, és a politikai döntéshozatali folyamat „alulról fölfelé” építkezik, amelyben a választott képviselők és a pártok a népakarat végrehajtói: a kinyilvánított egyéni preferenciákat összegzik, és politikai programmá, kormánypolitikává formálják. Ebben a modellben a pártoknak politikájukkal követniük kell a választói preferenciákban megnyilvánuló közakaratot, amely – a közérdek és közjó utilitarista koncepciójából kiindulva – az egyéni érdekek összegzéseként előálló mindenkori többségi akarat, ezért a politikusoknak a szavazatmaximalizálás érdekében minél több preferenciát kell integrálniuk. Erre a felfogásra épül az empirikus munkák többsége a nemzetközi és a hazai politikatudomány főáramában (Enyedi–Körösényi, 2001: 26–28.; Körösényi, 2007a: 6–9).¹

Az aggregatív felfogást a továbbiakban a választói akarat, népakarat tézisének is nevezem, és munkám második részéig a preferenciákkal szinonimaként használom.

Ezzel szemben a vezérdemokrácia modellje szerint a politikai folyamatot az autonóm politikai vezetők akarata generálja. Tagadja az eleve létező népakaratot, mert az egyének preferenciáit a politikai folyamat formálja meg, ugyanis az állampolgárok még a fontos politikai ügyekben is informálatlanok, egyáltalán nincsen határozott, *a priori* véleményük, illetve az indifferens. Ezért az egyéni preferenciák valójában inkább bizonytalan impulzusok, benyomások, nem racionálisak, inkoherezensek, vagy egyenesen velleitás-szerűek, semmint határozott és egyértelmű akaratok.² Másrészt Schumpeter infantilizmus-érve értelmében a közvetlen politikai tapasztalattal nem rendelkező állampolgárok nem tudják felmérni a politikai cselekvés hosszú távú konzekvenciáit, és az emiatti alacsony realitás- és felelősségérzék, valamint a tudatlanság, és az ítélőképesség hiánya szintén a valódi politikai akarat hiányához vezet. Igazán intenzív preferenciái a politikusoknak vannak, és ők rendelkeznek a politikai folyamat nélkülözhetetlen erőforrásával is, az akarattal, mint a tudatos, „célra irányuló felelős emberi cselekvés pszichikai megfelelőjével”. A határozott véleménnyel és (politikai) akarattal rendelkező politikusok hozzák mozgásba a politikai folyamatot azzal, hogy cselekednek, illetve cselekvésre, támogatásra szólítják fel a hozzájuk képest kevésbé autonóm és kompetens állampolgárokat, mozgósítják és megpróbálják maguk mögé állítani őket.

A vezérdemokráciához hasonlóan a riker-i heresztetika is a politikusok kezébe adja a politikaiakarat-képzést. Ezt az teszi lehetővé, hogy a politikát, szemben a gazdasági piaccal, nem az egyensúly, hanem az egyensúlytalanság jellemzi, illetve az, hogy a politikai tér – szemben a medián szavazó koncepciójával – nem egy-, hanem többdimenziós, s e kettő megnyitja a terepet a politikusok előtt a cselekvésre, hogy a politikai versenyben nyertessé váljanak. A politikai vezetők kezében erre közvetlen eszköz, hogy a döntési helyzet, az alternatívák közötti választás manipulációjával a döntéshozatalt úgy befolyásolják, hogy a preferencia-összegzés végeredménye eltér a downs-i mechanikus aggregáció nyomán előálló népakarathoz képest.³ Azonban a heresztetika magukat a preferenciákat is manipulálja. A napirend-formálás és az új alternatíva bevezetése megváltoztatja a preferenciák fontosságát, politikai súlyát (salience). Egy új értékelési dimenzió bevezetése vagy egy dimenzió fontosságának manipulációja pedig megváltoztatja a politikai helyzet – politikai folyamatban állandóan zajló – értelmezésének mikéntjét, azaz, megváltoztatja a kontextust, amelyben a preferenciák értelmeződnek. A preferenciák politikai súlyának és a politikai kontextusnak a megváltozása azonban a preferencia tartalmát, aktuális politikai jelentését is megváltoztatja, pl. egészen jelentéktelenné teszi.⁴ A politikusok a heresztetika mellett a retorika eszközeit is al-

kalmazzák (pl. az ún. priming, framing), hogy a preferenciákat ékesszólással, pl. meggyőzéssel, szóbeli befolyásolással, interpretációval megváltoztassák. Mindebből az következik, hogy a preferenciák nem *ex ante* adottak, a politikai akaratképzésnek nem exogén tényezői, hanem produktumai, jelentésüket a politikai folyamat is alakítja. A politikusok határozzák meg a politikai szituációt, amelyben a preferenciák kialakulnak vagy politikai jelentést nyernek. (Körösényi, 2007a: 18–19., 21.; Körösényi, 2008: 169–170., 8. és 10. jegyz.; Körösényi, 2009: 52–53.; Körösényi, 2009b: 5., 7–8., 10–13., 16., 19.).

Írásom első részében megpróbálom cáfolni a klasszikus elméletnek azt a tézisét, hogy a politikusok a népakaratot hajtják végre. A populista modell empirikus tesztelésével, az 1990–2009-es kormányalakítások elemzésén keresztül igyekszem bebizonyítani, hogy a koalíciós pártösszetételben és a ciklus közbeni kormányalakítási forgatókönyvekben a politikusok negligálják a preferenciákat, illetve ezek igazodnak a koalíciós mintázathoz. A második részben a vezérdemokrácia és a heresztetika elméletére támaszkodva konvergens bizonyítással bemutatom, hogy a kormányalakítás a tényleges (politikai) akarral rendelkező politikusok kezében van, amit a választókkal szembeni autonómiájuk, és a heresztetikai manőverek tesznek lehetővé. Írásom harmadik, záró részében a választók kormányalakításban játszott szerepére vonatkozóan a demokrácia minimalista definíciójához képest további megszorítással élek. Ennek során azonban arra is rámutatok, hogy ez a demokrácia-felfogás nem üresíti ki a választók szerepét.

Először tehát az aggregatív modell tesztje következik.

I. AZ AGGREGATÍV MODELL: A NÉPAKARAT

A. Hipotézisek, módszertan

A klasszikus aggregatív-populista modellt a koalíciós pártösszetételen és a ciklus közbeni kormányalakítással kapcsolatos politikai forgatókönyveken tesztelem. Amennyiben a politikusok a népakarat végrehajtói, akkor ezeknek tükrözniük kell a választói akaratot, amely indikátorának a pártösszetétel esetén a pártpreferenciát, a forgatókönyvek esetében pedig az egyes szcenáriók támogatottságának mértékét tekintem. Ennek alapján három előfeltevéssel élek.

1. A formateur párt, mivel a választói preferenciáinak a kielégítésére törekszik először a szavazói körében legnépszerűbb pártot kéri fel koalíciós partnernek, illetve, mivel nem kívánja elidegeníteni őket egy vállalhatatlan koalícióval (politikai támogatás elvesztése), nem vesz be olyan pártot a kormányba, amellyel elriasztja a választóit.⁵ Ezért a szavazói körében érvényesülő népszerűségi sorrendben választja ki a koalíciós partnereket, először a leginkább preferáltat, majd a többit csökkenő sorrendben, diszpreferencia esetén pedig for-

dítva. 2. A koalícióra felkért pártok sem mennek be olyan kormányba, amelyvel elidegeníthetik a választóikat, ezért a preferencia-sorrendben első helyen álló (formateur) párt kormányába mennek be, illetve nem mennek bele olyan koalícióba, amelyet a választóik a többi párt vagy azok szavazótábora miatt elutasítanak. 3. A ciklus közbeni kormányalakítás során azt a forgatókönyvet valószínűsítják meg a politikusok, „amit a választók akarnak”, azaz, amelyiket a legtöbben támogatják.

A pártpreferencia bizonyos pártok támogatását és más pártok elutasítását jelenti, a kettő ugyanannak az éremnek a két oldala, együtt határozza meg a választónak a többi párthoz és szavazótáborához való viszonyát. Ezért a következő preferenciákat fogom használni: 1. másodlagos és második forduló preferenciák; 2. koalíciós és kormányzati preferenciák; 3. diszpreferenciák; a 4. politikai forgatókönyveket illetően pedig a választói akarat indikátorának az egyes scenáriók támogatottságának mértékét tekintem. A választói akarat tézisént pedig úgy tesztelem, hogy a pártpreferenciákat külön-külön elemezve minden kormányalakításra felépítem a lehetséges koalíciós variációkat, majd ezeket összevetem a megalakult koalícióval. Azt tekintem a választói akarat megvalósulásának, ha az első variáció megegyezik a tényleges kormánnyal. A népakarat tézise ugyanis antropologizálja, korporatív cselekvőként viselkedő személynek tekinti a népet, amely – a modell közgazdasági és matematizált szemléletéből fakadóan a preferencia-aggregáció végeredményeként előálló – egyetlen akarattal rendelkezik, amelynek érvényesülése emiatt bináris jellegű: vagy megvalósul, vagy nem. E kontrárius ellentét alapján, a *tertium non datur* elvét alkalmazva („kizárt harmadik” – Sartori, 1999: 97–98.) a választói akarat nem-teljesülésének tekintem, ha a ténylegesen megalakult koalíció nem az első helyen szerepel a lehetséges variációk között. A politikai forgatókönyvek esetében azt tekintem a népakarat megvalósulásának, ha a kormányalakítás kérdése a leginkább támogatott scenárió alapján oldódott meg.

Munkámban nem a matematikailag, hanem a politikailag lehetséges koalíciók érdekelnek, mivel a kormányalakítás nem politika- és intézménymentes környezetben történik (De Winter–Andeweg–Dumont, 2002: 24.), s ez jelentősen redukálja a koalíciós variációk számát. Ezért a következő koalícióépítési szabályokat fogom alkalmazni.

1. Mindig a formateur párttal kezdem a koalícióépítést, ez lesz az első elem, és mindig szerepelni fog benne. Ezt a magyar politikának az a konvenciója magyarázza, hogy kormányalakításkor az elismerési szabály alapján mindig kiemelkedik a kormányalakítást kezdeményező formateur párt, amelyik az első koalíciós ajánlatot teszi, a koalíciós alku ennek a pártnak a vezetésével, s erről az ajánlatról folyik, a többi párt pedig elismeri a kezdeményezési jogot, és nem kezd alternatív koalícióépítésbe. 1990–94-ben a legtöbb mandátumot

szerző párt volt a formateur párt, 1998 óta pedig az abszolút többséget szerző politikai oldal vezető pártja az (Horváth, 2009: 95–99).

2. A formateur párthoz a szavazóinak preferencia-sorrendjében hozzáadom a többi pártot, diszpreferencia esetében pedig növekvő elutasítottsági sorrendben. (Mivel a formateur párt adott, a többi párt szavazóinak másodlagos preferenciáit és diszpreferenciáit nem tudom a koalícióépítésben figyelembe venni, ezért csak utalásszerűen fogom jelezni ezeket, ahol érdekesekek.) Mindez elvileg megmutatja, hogy a formateur pártnak milyen sorrendben kell a pártokat koalícióba hívnia, vagy azon kívül tartania, illetve, hogy a többi pártnak a saját választóik preferenciái alapján melyik formateur párt milyen összetételű koalíciójába kell bemenniük, vagy kívül maradniuk.

3. A formateur párthoz a többi pártot ún. proto-koalíciókötési eljárással, egyenként adom hozzá, a már hozzáadott pártok nem hagyhatják el a koalíciót, hanem egy blokkyszerű proto-koalíciót alkotnak (De Winter–Andeweg–Dumont, 2002: 13–14.), amelyhez addig adom hozzá a következő pártot, amíg a koalíció el nem éri az ötven százalék plusz egy mandátumot.⁶ Ezt a kormányalakítást strukturáló másik tényező, a kormányról tartott pozitív beiktatási szavazás (miniszterelnök megválasztása) indokolja, amely – összhangban az európai koalíciós politikával (Müller–Strøm, 2000a: 568.) – nagyon erős intézményi kényszer a többségi koalíciók alakítására. Az eljárás időnként fölös többségű koalíciókat eredményez, de a korábban hozzáadott pártot akkor is bent hagyom, ha utóbb potyautassá válik, aminek oka, hogy a választói akarat tézisének tesztelése érdekében a preferenciát előnyben részesítem a mandátumszámmal szemben.

4. Az utóbbiból az is következik, hogy a preferenciálisan távolabbi, de nagyobb pártot csak akkor adom hozzá első elemként a formateur párthoz, ha a közelebb esőkből már az összes variációt felépítettem. Az ilyen – értelemszerűen kevesebb pártból álló – koalíciókat a lehetséges variációkat tartalmazó táblázatban a fontossági sorrendben hátrább, a koherensebb, de több pártból álló koalíciók alatt tüntetem fel.

A hipotézisek és a módszertan ismertetése után áttérek az empirikus adatok elemzésére.

B. Empirikus eredmények

Először a pártpreferenciákat (1–3.), majd a politikai forgatókönyveket (4.) vizsgálom meg.

1. Másodlagos preferenciák

A pártpreferenciák elemzését a másodlagos és a második fordulás preferenciákkal kezdem, amelyeket összefoglalóan másodlagos preferenciának nevezek.

1. táblázat. Másodlagos preferenciák, 1990 és 1993 (%)

Elsődleges preferencia	Másodlagos preferencia										
	1990					1993					
	MDF	SZDSZ	FKGP	MSZP	Fidesz	MDF	SZDSZ	FKGP	MSZP	Fidesz	KDNP
MDF	-	30,6	5,9	7,1	4,7	-	11	6	11	14	24
SZDSZ	44,4	-	5,6	n.a.	12,5	3	-	6	15	35	7
FKGP	17,5	17,5	-	n.a.	5,0	6	4	-	5	17	15
MSZP	16,0	12,0	8,0	-	4,0	2	18	3	-	18	4
Fidesz	14,3	38,8	10,2	n.a.	-	7	21	7	9	-	3
KDNP	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	20	3	9	7	12	-

Forrás: Bruszt–Simon, 1991: 5. táblázat; Polonyi–Závecz, 1994: 1–2. táblázat. *Megjegyzés:* A felmérés időpontja: 1990. március 15–20.; 1993. november–decemberi összevont adatok.

1990-ben (1. táblázat)⁷ az MDF szavazói nagyságrendekkel jobban preferálták az SZDSZ-t – sőt, az MSZP-t is –, mint az FKGP-t, ami a másik irányban is érvényesült, mert az SZDSZ-szavazók is a Fórumot preferálták a leginkább. A kisgazda szavazók oldaláról sem volt evidens, hogy az FKGP koalíciós párt lett, mivel egyenlően voltak megosztottak az MDF és SZDSZ között. 1993 végén az MSZP-szavazók is egyenlően oszlottak meg az SZDSZ és a Fidesz között, ezért a preferenciáik alapján az SZDSZ koalíciós partnersége sem volt evidens 1994-ben.⁸

A második forduló preferencia (2. táblázat) is másodlagos preferenciának tekinthető, amely a „saját” jelölt hiányában választandó kandidátuson keresztül mutatja meg egy párt szavazóinak viszonyát a többi párthoz.

2. táblázat. Második forduló preferenciák, 1990–2006 (%)

Első forduló preferencia	Második forduló preferencia								
	1990				1998				
	MDF	SZDSZ	FKGP	Fidesz	Fidesz	MSZP	FKGP	SZDSZ	
MDF	-	30	21,5	16	Fidesz	-	15	36	37
SZDSZ	43	-	11	25	MSZP	32	-	5	53
FKGP	39	21,5	-	10	FKGP	69	13	-	12
MSZP	34	16	15	-	SZDSZ	55	37	3	-
Fidesz	34	36	11	-	MDF	66	17	3	0
KDNP	40	14	22	-	MIÉP	34	11	31	0
	2002				2006				
	Fidesz	MSZP	SZDSZ	MIÉP	Fidesz	MSZP	Nt, nsz		
SZDSZ	7	44	-	0	SZDSZ	7	73	20	
	Centrum	Munkásp	FKGP	Ntm/nme	MDF	46	20	34	
	13	2	3	20/10					

Forrás: Bokor, 1991: 583–584. o. ábrák; SZPEK, 1999: 9. táblázat; Gallup, 2002: vonatkozó ábra; Medián, 2006: 3. táblázat. *Megjegyzés:* A felmérés időpontja: 1990. április 1–4., 1998. február 26 – március 9.; 2002. február első fele, és február vége–március eleje; 2006. március 24–25. 2002-ben a Fidesz- és az MDF-szavazók, 2006-ban a Fidesz- és az MSZP-szavazók második forduló preferenciáit nem tüntették fel. *Magyarázat:* nt(m)=nem tudja (megmondani); nme=nem menne el; nsz=nem szavazna.

1990-ben ugyanazt látjuk, mint a másodlagos preferenciáknál. Az MDF-szavazók az FKGP-vel szemben egyértelműen az SZDSZ-t preferálták, amit az SZDSZ-szavazók is viszonzoztak, és a Fórum szavazói körében a Fidesz sem volt sokkal lemaradva a Kisgazdapárt mögött. Az FKGP- és a KDNP-szavazók viszont az MDF-t támogatták a leginkább, tehát a kormánypártok szavazótáborában egyfajta asszimetria érvényesült: a kisebbik koalíciós pártok az MDF-et preferálták, a Fórum szavazói viszont az SZDSZ-t. Azonban meg kell jegyezni, hogy a KDNP-szavazók preferenciáiban tisztán leképeződött a leendő koalíciós összetétel.

1998-ban a Fidesz-szavazók körében – ha minimálisan is, de megelőzve a kisgazdákat –, az SZDSZ volt a legnépszerűbb, és az SZDSZ-szavazók is masszívan a Fidesszel szimpatizáltak, ennek ellenére nem vették be a pártot a kormányba. Az FKGP és az MDF szavazói magasan a Fidest preferálták, de a Fórum szavazóinál ezt az MSZP követte – majdnem hatszor nagyobb támogatással –, s nem az FKGP. Tehát a koalíciós pártok szavazótáborai között 1998-ban is éles feszültségek figyelhetők meg: a Fidesz-szavazók az SZDSZ-t preferálták a kisgazdákkal szemben, amihez az SZDSZ-szavazók Fidesz-szimpatíája társult, s bár az MDF és az FKGP választói egyértelműen a Fidest preferálták, a Fórum szavazói a kisgazdáknál még az MSZP-t is nagyságrendekkel jobban kedvelték.

2002-től a második forduló preferenciák módosultak, megszűnt a kölcsönös szimpatia alapuló átjárás a Fidesz és az SZDSZ között, az SZDSZ-szavazóknál a Fidesz helyét átvette az MSZP, s ez 2006-ban nagyságrendileg már óriási különbséget mutatott.

A másodlagos és második forduló preferenciák alapján felépített koalíciók azt mutatják (3. táblázat), hogy az 1990–1998-ban alakult kormányok nem tükrözik a választói akaratot.⁹

3. táblázat. Lehetséges koalíciók a másodlagos és a második forduló preferenciák alapján, 1990–1998

Másodlagos preferenciák alapján		Második forduló preferenciák alapján	
1990	1994	1990	1998
MDF–SZDSZ (256)	MSZP–SZDSZ (278)/ MSZP–Fidesz (229)	MDF–SZDSZ (256)	Fidesz–MDF–SZDSZ–FKGP (237) Fidesz–MDF–SZDSZ–MSZP (323)
MDF–MSZP (197)	MSZP–KDNP (231)	MDF–FKGP (208)	Fidesz–MDF–FKGP (213) Fidesz–MDF–MSZP (299)
MDF–FKGP (208)	MSZP–FKGP (235) MSZP–MDF (247)		

Forrás: 1–2. táblázat alapján.

Jóllehet, az 1990-es variációk nem teljesek, de ezzel együtt is, 1990-ben egy MDF–SZDSZ- vagy egy MDF–MSZP-kormányra kellett volna alakulnia, 1994-ben egy MSZP–Fidesz-koalíció is egyenlő eséllyel alakulhatott volna, 1998-ban pedig két koalíció is megelőzte a ténylegesen megalakult kormányt.

A másodlagos preferenciák alapján egyedül 1994-ben alakult a népakaratnak megfelelően a kormányösszetétel, de egy MSZP–Fidesz-koalíciónak is azonos esélye volt. 1990-ben és 1998-ban sem a másodlagos, sem a második forduló preferenciák alapján nem érvényesült a népakarat a pártösszetételben.

A másodlagos preferenciák után a koalíciós preferenciákat elemzem.

2. Koalíciós preferenciák

A koalíciós és a kormányzati preferenciák, amelyeket összefoglalóan koalíciós preferenciáknak hívok, expliciten megmutatják a kívánatos pártösszetételre vonatkozó választói akaratot.¹⁰

A koalíciós preferenciákat elemezve azt látjuk (4. táblázat), hogy 1990-ben a nagykoalíciós várakozások ellenére sem alakult MDF–SZDSZ-kormány, míg 1993. decemberében a szavazók még egy liberális többségű, Fidesz–SZDSZ vezetésű koalíciót akartak 1994-re, de néhány hónap múlva már az MSZP-t juttatták abszolút többséghez. 1998-ban pedig akár a hivatalban lévő kormányt is hatalmon tartották volna, semmint, hogy a Fidesz az FKGP-vel együtt kerüljön kormányra. Viszont a kormányzati preferenciák alapján (4. táblázat) 1994-ben megfelelt a választói akaratnak, hogy az MSZP az SZDSZ-t vette be a kormányba. Ezzel szemben 1998-ban a Fidesz koalíció kívül hagyta a párt után a kormányban leginkább látni kívánt SZDSZ-t és MSZP-t, amivel véleményem szerint egyaránt negligálta a liberális blokk fenntartására irányuló és a nagykoalíciós szavazói várakozásokat, s a két legkevésbé preferált párttal kötött koalíciót.

4. táblázat. Koalíciós és kormányzati preferenciák, 1990–1998 (%)

		Koalíciós preferenciák						
		MDF+ SZDSZ	MDF+ más pártok	SZDSZ+ más pártok	Egyéb			
1990	Mely pártok vegyenek részt a koalícióban?	46	33	17	14			
1993	Milyen koalíciót szeretne?	Liberális többségűt	Baloldali többségűt	Konzervatív koalíciót	Nem tudja			
		36	26	17	21			
1998 (b)	Melyik koalíciót juttatná kormányra, ha a Fidesz csak az FKGP-vel együtt tudna kormányt alakítani?	MSZP–SZDSZ		Fidesz–FKGP	Nem tudja			
		50		35	15			
		Kormányzati preferenciák						
		Fidesz	SZDSZ	MSZP	FKGP	MDF	KDNP	MIÉP
1994		45,3	53,2	50,2	21,2	27,6	23,8	-
1998		77	61	59	45	40	-	n. a.

Forrás: Bokor, 1991: 585. o. ábra; Marián, 1994: 6.3. ábra; 1994 Hungarian Election – Pre-Election Studies 1992–1994; Hahn, 1998: 22. ábra; Századvég, 1998: 29. ábra. *Megjegyzés:* A felmérés időpontja: 1990. április 1–4.; 1993. december; 1994. április 10–20.; 1998. február; 1998. április 10–20. *Magyarázat:* (b)=biztos szavazók.

Az összes megkérdezett után nézzük meg a pártszavazókat (5. táblázat), mert amennyiben igaz a választói akarat tézise, itt kell a legerősebben érvényesülnie a népakaratnak: a politikusoknak legalább a saját szavazótáboruk preferenciáit érvényesíteniük kell a pártösszetételben.

5. táblázat. A pártszavazók kormányzati preferenciái, 1994 és 1997 (%)

		Kormányzati preferencia, 1994					
Pártpref.	MSZP	SZDSZ	MDF	FKGP	KDNP	Fidesz	
MSZP	–	59,0	11,6	12,4	11,5	33,5	
SZDSZ	46,7	–	12,2	9,8	10,6	63,5	
MDF	14,7	17,6	–	17,6	50,0	44,1	
FKGP	19,3	15,8	21,1	–	36,2	17,5	
KDNP	15,2	21,2	33,3	27,3	–	42,4	
Fidesz	25,7	63,5	21,6	10,8	12,2	–	

		1997				
Pártpref.	Fidesz	MSZP	FKGP	SZDSZ	MDF	MIÉP
Fidesz	–	19	28	34	24	2
MSZP	35	–	8	64	6	0
FKGP	58	9	–	12	14	6
SZDSZ	57	38	11	–	8	0
MDF	60	6	17	14	–	8

Forrás: 1994 Hungarian Election – Pre-Election Studies 1992–1994; Hahn, 1998: 5. táblázat. *Megjegyzés:* A felmérés időpontja: 1994. április 10–20.; 1997. negyedik negyedév.

1994-ben az MSZP-szavazók preferenciáinak megfelelt az SZDSZ kormányba hívása. Viszont az SZDSZ választói alig egy hónappal a választás előtt sokkal inkább a Fideszt akarták a kormányban látni, s a Fidesz-szavazók is erősen osztották ezt a vélekedést az SZDSZ-ről, ami alapján – hasonlóan az összes megkérdezett véleményéhez –, a két pártnak együtt kormányon kívül kellett volna maradnia.

Az 1998-as preferenciákból is nehezen vezethető le a megalakult koalíció. A Fidesz-szavazók számára továbbra is az SZDSZ volt a legnépszerűbb, amit az SZDSZ választói viszonoztak. Az FKGP és az MDF hívei a Fideszt támogatták a leginkább, viszont az egymásra vonatkozó preferencia alig volt erősebb az SZDSZ-szimpátiánál, azaz, mindkét párt szavazói szívesebben látták volna a koalícióban az SZDSZ-t a másik helyett, tehát – a második forduló preferenciáknál már megfigyelt – feszültség volt a két kisebbik párt választói tábora között.

A kormányzati preferenciák alapján felépített koalíciós variációkat áttekintve azt látjuk (6. táblázat), hogy 1994-ben a preferenciáknak legmegfelelőbb koa-

líció alakult, míg 1998-ban a Fidesz–FKGP–MDF-kormány elvileg nem jöhetett volna létre, nem is szerepel a lehetséges variációk között.

6. táblázat. Lehetséges koalíciók a kormányzati preferenciák alapján, 1994 és 1998

1994		1998	
összes megkérdezett	pártszavazók	összes megkérdezett	pártszavazók
MSZP–SZDSZ (278)	MSZP–SZDSZ (278)	Fidesz–SZDSZ–MSZP	Fidesz–SZDSZ–FKGP
MSZP–Fidesz (229)	MSZP–Fidesz (229)	(306)	(220)
MSZP–MDF (247)	MSZP–FKGP (235)	Fidesz–SZDSZ–FKGP	Fidesz–FKGP (196)
MSZP–KDNP (231)	MSZP–MDF (247)	(220)	Fidesz–MDF–MSZP
MSZP–FKGP (235)	MSZP–KDNP (231)	Fidesz–MSZP (282)	(299)
		Fidesz–FKGP (196)	Fidesz–MSZP (282)

Forrás: 4–5. táblázat alapján.

A következő pontban a pártpreferenciák elutasítási oldalát, a diszpreferenciákat vizsgálom meg.

3. Diszpreferenciák

Az elutasítás mérésére használt diszpreferencia azt jelzi, hogy egy párt szavazói melyik párt(ok)ra nem szavaznának semmiképpen.

1990-ben (7. táblázat) az MDF-szavazók majdnem a koalíciós partnereket utasították el a leginkább, ennél jobban csak az MSZP-t, a legkevésbé pedig az SZDSZ-t, amelynek szavazói – a másodlagos preferenciákhoz hasonlóan –, viszonzták ezt, és az MDF-et diszpreferálták a legkevésbé. A FKGP szavazói szintén a koalíciós partnereket utasították el a legjobban, a KDNP-t majdnem ugyanannyira, mint az MSZP-t. A KDNP-szavazók második legelutasítottabb pártja az MDF volt, viszont az FKGP a legkevésbé diszpreferált. Emellett figyelemre méltó, hogy a kereszténydemokrata szavazók az SZDSZ-t alig utasították el jobban a kiskgazdáknál, s az FKGP-szavazók is a szabad demokrátaikat diszpreferálták a legkevésbé. 1993. decemberében az MSZP-szavazók számára az SZDSZ volt a legkevésbé elutasított párt, viszont a szabad demokrata szavazóknak unszimpatikusabb volt az MSZP, mint a Fidesz és a KDNP. A Fidesz és az SZDSZ hívei egyaránt a másik pártot utasították el a legkevésbé, ami 1994-ben a liberális blokk politikájának fenntartását követelte volna. 2002-re teljesen átalakultak a diszpreferenciák, az MSZP- és SZDSZ-szavazók számára egyaránt a másik párt lett a legkevésbé elutasított, igen alacsony szinten. Megváltozott a Fidesz és SZDSZ kapcsolata is, a szabad demokrata választók legelutasítottabb pártja a Fidesz lett, és az utóbbi hívei is korábban nem látott mértékben utasították el az SZDSZ-t.

7. táblázat. Diszpreferenciák, 1990, 1993 és 2002 (%)

Preferencia	Diszpreferencia											
	1990						1993					
	MDF	SZDSZ	FKGP	MSZP	Fidesz	KDNP	MDF	SZDSZ	FKGP	MSZP	Fidesz	KDNP
MDF	-	20,9	24,1	31,8	25,3	26	-	5	15	18	8	3
SZDSZ	4,5	-	15,7	30,2	10,9	19,5	38	-	16	9	2	3
FKGP	17,2	11,8	-	25,9	16	25,4	29	5	-	12	1	0
MSZP	8,4	17,6	21,9	-	22,7	17,6	51	1	22	-	4	3
Fidesz	13	16,5	27,5	35	-	29,3	36	1	21	6	-	4
KDNP	26,5	14,7	13,5	36	16,7	-	8	4	12	22	7	-

2002			
	MSZP	Fidesz-MDF	SZDSZ
MSZP	-	59	4
Fidesz-MDF	56	-	33
SZDSZ	8	58	-

Forrás: Hungarian 1990 Pre-Election Survey; Polonyi-Závecz, 1994: 1–2. táblázat; SZPEK, 2002: vonatkozó táblázat. *Megjegyzés:* A felmérés időpontja: 1990. március 1–7.; 1993. november-decemberi összevont adatok; 2002. március 19–26.

A diszpreferenciák alapján (8. táblázat) az 1990-es koalíció nem magyarázható, a lehetséges variációk között nem is szerepelt, 1994-ben az elutasítási viszonyoknak megfelelő koalíció alakult, és 2002-ben is pontosan jelzik a kormány pártösszetételét a diszpreferenciák.

8. táblázat: Lehetséges koalíciók a diszpreferenciák alapján, 1990, 1994 és 2002

1990	1994	2002
MDF–SZDSZ (256)	MSZP–SZDSZ (278)	MSZP–SZDSZ (198)
MDF–FKGP (208)	MSZP–KDNP (231)	MSZP–Fidesz (342)/MSZP–MDF (202)
MDF–Fidesz–KDNP (206)	MSZP–Fidesz (229)	
MDF–Fidesz–MSZP (218)	MSZP–FKGP (235)	
MDF–KDNP–MSZP (218)	MSZP–MDF (247)	
MDF–MSZP (197)		

Forrás: 7. táblázat alapján. *Megjegyzés:* A 2002-es választáson az MDF a Fidesszel pártszövetségben indult, de a parlamentben saját frakciót alakított, ezért önálló pártként kezeltem.

Az aggregatív modell tesztjének lezárásaként a politikai forgatókönyveket tekintem át.

4. Politikai forgatókönyvek

Ha a kormány megbízatása ciklus közben szűnik meg, vagy elfogy a koalíciós többség, a kormányalakítás többféle politikai forgatókönyv szerint történhet, és a választói akarat tézise értelmében a politikusoknak azt a forgatókönyvet kell megvalósítaniuk, amelyiket „a választók akarják”, s ennek indikátora az egyes szcenáriók választói támogatottsága.

A forgatókönyvek (9. táblázat) elemzése azonban azt mutatja, hogy a pártok itt sem a választói akarat alapján járnak el.¹¹

1993 végén, Antall József halála után a választók nagykoalíciót akartak, de ehelyett tovább kormányzott az akkori koalíció, amely a legkisebb támogatottságú forgatókönyv volt.¹² A koalíció 2008-as felbomlásakor a választók minden más scenáriónál nagyságrendekkel nagyobb arányban akarták az előrehozott választást, mégis kisebbségi kormány alakult, amely forgatókönyvnek igen alacsony volt a támogatottsága. Gyurcsány 2009-es lemondásakor a választók majdnem abszolút többsége ismét előrehozott választást akart, mégis, leginkább talán a második forgatókönyvre emlékeztető variáció valósult meg.¹³ Tehát a (kormány)pártok az utódlás kérdésének parlamenten belül tartásakor sem elégték ki a választói akaratot, Bajnai kisebbségi kormányának megalakulása majdnem a legutolsó, igen alacsony támogatottságú forgatókönyv volt.

9. táblázat: Politikai forgatókönyvek támogatottsága (%)

		Mit szeretne?				
	Nagy-koalíció	Elő. vál.	Kormány-átalakítás	Nem tudja	Mostani kormány	
1993. dec.	29	22	21	16	12	
A jelenlegi politikai helyzetben melyik volna a legjobb megoldás?						
	Elő. vál.	MSZP-SZDSZ	Gyurcsány kisebb. korm.	MSZP-SZDSZ, új min. elnök	Nt, nm	MSZP kisebb. korm., új min. elnök
2008. ápr.	42	19	13	10	9	7
Ebben a helyzetben mit tart a legjobb megoldásnak?						
	Elő. vál.	Több párt egy pártonkívüli szakértő miniszterelnököt választ	Gyurcsány min. elnök marad	Nem tudja	MSZP+kisebb párt koalíciója, új miniszterelnök az MSZP-ből	
2009. márc.	45	33		9	7	6
Ha a parlament választ miniszterelnököt, milyen kormány alakuljon?						
	Összpárti egységkormány	Nemzeti kormány	Nt, KDNP ellenzéki koalíció	SZDSZ-MDF-Fidesz-Fidesz nagykoalíció	MSZP-Fidesz koalíció	Kisebbségi MSZP-párt koalíciója
2009. ápr.	49	20	13	7	6	5

Forrás: Marián, 1994: 3.3. táblázat; Forsense, 2008: 1. o. ábra; Medián, 2009: 2. ábra; Forsense, 2009: vonatkozó ábra. *Megjegyzés:* A felmérés időpontja: 1993. december eleje; 2008. április 2–4.; 2009. március 22.; 2009. ápr. 7–14. A forgatókönyvek eredeti megfogalmazását a politikai jelentésükre egyszerűsítettem le. *Magyarázat:* Elő. vál.=Előrehozott választás; Nt, nm, nv=Nem tudja, nem mondja meg, nem válaszol.

Felmerülhet, hogy a kezdeményezést kezükben tartó kormánypártok nem az összes választó, hanem csupán a saját szavazótáboraik akaratát hajtják végre. Azonban erről sincsen szó, miként ezt a koalíció 2008-as felbomlása (10. táblázat), ha nem is igazolja, de illusztrálja. Az MSZP-szavazók több, mint fele a koalíció helyreállítását szerette volna, változatlan szereplőkkel (pártösszetétel, kormányfő), az SZDSZ-szavazók túlnyomó többsége is pártjuk koalícióba való visszatérését akarta, csak új miniszterelnökkel. Ezzel szemben Gyurcsány kisebbségi kormánya csupán a két párt szavazói ötödének, illetve töredékének támogatását élvezte.

10. táblázat: A politikai forgatókönyvek megítélése a pártok szavazói körében, 2008. április (%)

Preferencia	Elő. vál.	Mi lenne a legjobb az országnak?			
		Új min. elnök, MSZP-SZDSZ koalíció marad	SZDSZ visszatér a kormányba, Gyurcsány miniszterelnök marad	MSZP kisebbségi kormánya, Gyurcsány vezetésével	Nem tudja
Fidesz	83	7	2	5	3
MSZP	4	17	55	21	3
SZDSZ	14	59	19	6	2
MDF	38	29	13	9	11
Egyéb párt	73	14	4	2	7
Nincs pártja	35	19	10	8	28

Forrás: Medián, 2008: 4. ábra. *Megjegyzés:* A felmérés időpontja: 2008. április 4-5. és 4-7.

Magyarázat: Elő. vál.=Előrehozott választás.

A politikai forgatókönyvek elemzésének összegzése az, hogy a kormányalakítás két ciklus között is a választói akarat figyelmen kívül hagyásával történik. A pártok a szavazók által preferált forgatókönyvek helyett igen alacsony támogatottságú scenáriók alapján oldották meg a kérdést, s nem csak az összes szavazó, hanem a saját választótáboruk akaratát is figyelmen kívül hagyva döntöttek a kormányalakításról.

A pártpreferenciák és a politikai forgatókönyvek elemzése után összefoglalom ezek eredményét.

C. Az empirikus eredmények összefoglalása

Az aggregatív modell tesztje az alábbiakban összegezhető. Egyrészt, a pártpreferenciák alapján felépített tizenkét koalíciós variációból csupán öt felelt meg a választói akaratnak, a forgatókönyvek közül pedig egyik sem, amit gyenge magyarázó erőnek tekintek. Az öt esetből négy az 1994-es kormányalakítást magyarázta (a másodlagos preferenciák, az összes megkérdezett illetve a pártszavazók kormányzati preferenciái, és a diszpreferenciák alapján), egy pedig a 2002-eset (a diszpreferenciák alapján). Másrészt, ha a táblázatokban első

helyen szereplő, a választói akaratot jelentő koalíciós variációkat nézzük, három tendencia rajzolódik ki. 1990-ben mindegyik preferencia egy MDF–SZDSZ-koalíciót jósolt, mégsem ez alakult meg, 1994-ben a preferenciák többsége alapján MSZP–SZDSZ-koalíciónak kellett alakulnia, s a népakarat meg is valósult, 1998-ban és 2002-ben viszont nem (a 2002-es diszpreferenciák kivételével), ráadásul, az egyes preferenciák alapján teljesen eltérő variációk jöttek ki erre a két évre.

Úgy tűnik, felül kell vizsgálni az aggregatív demokrácia-elméletet, mert a kormányok nem a népakarat alapján alakulnak. Ez a politikusokat, a vezérdemokráciát és a heresztetikát helyezi előtérbe. Írásom következő részében ezzel foglalkozom.

II. VEZÉRDEMOKRÁCIA ÉS HERESZTETIKA: POLITIKAI AKARAT ÉS A POLITIKUSOK AUTONÓMIÁJA

Konvergens bizonyítékok

Az alábbiakban azt kívánom bemutatni, hogy a kormányalakítás a tényleges (politikai) akarattal rendelkező politikusok kezében van. Népakarat nem létezik, mert a preferenciákat és a kormányalakítás végeredményét valójában a politikusok állítják elő. Maguk a preferenciák a politikai folyamatban formálódnak meg, a politikai akaratképzésnek a következményei, nem pedig előfeltételei, és a pártvezetők akarata érvényesül a preferencia-összegzés végeredményének meghatározásában is (kormányalakítás, pártösszetétel). Ezt a politikusok választókkal szembeni autonómiája, és a heresztetikai manőverek, a politikai manipulációs módszerek teszik lehetővé. Némileg ellentmondásosan fogalmazva, ami a kormányalakítás végén előáll, az nem népakarat, illetve a népakaratot a politikusok hozzák létre.

Az aggregatív modell cáfolata még nem jelenti a politikai akarat és a politikusok autonómiájának igazolását (negatív igazolás problémája), mert az egyik módszertani megközelítés szerint ezt is empirikus teszteléssel kellene falszifikálni (Körösényi, 2007a: 15–16.; Körösényi, 2009a: 130–131.). Én azonban ehelyett a vezérdemokrácia és a heresztetika elméletére támaszkodva a konvergens bizonyítás (convergent evidence) módszerét alkalmazom, amely mintegy „bekeríti” a vizsgálódás tárgyát. Nagyszámú utalások és bizonyítékok, amelyek egyenként, önmagukban nem elégségesek az igazoláshoz, együttesen mintegy bekerítik a vizsgálódás tárgyát, és sugárszerűen mind ugyanarra a középpontra mutatnak. Az ismereteknek ez a konvergenciája, az utalásoknak és a bizonyítékoknak ez az egy irányba mutatása, összefüggése adja az állítás meggyőző erejét (Boros, 1970: 6–7., 2. jegyz.).

Az alábbiakban tehát bemutatok számos bizonyítékot, amelyek mind abba az irányba mutatnak, hogy amit választói akaratnak nevezünk, azt a politikusok hozzák létre.

Választási együttműködés

A politikusok autonómiáját biztosítják a választási együttműködések, amelyek a pártok és a jelöltek szintjén egyaránt szűkítik a szavazók által választható alternatívák számát és stratégiai döntésre kényszerítik őket. Az elmúlt húsz évben a pártok együttműködése egyre szorosabb, azaz egyre jobban csökkentik az alternatívák számát. Ennek egyik eszköze a jelöltállítás, amiben a pártok attól a ponttól, hogy néhány egyéni kerületben nem indítanak jelöltet egymás ellen, a közös egyéni jelölteken keresztül eljutottak a teljesen átfogó választási szövetségig (közös jelöltek, területi és országos lista, választási program). Az átfogó szövetségek „csomagban” kínálják a pártokat a választóknak, akiknek az összes pártról és formációról egyben kell dönteniük, amely megfosztja őket az egyes pártokra vonatkozó preferenciájuk kifejezésétől. Az alternatíva-szűkítés másik eszköze a jelölt visszaléptetése, amely gyakorlat az erősebb pozícióban lévő vagy egyedül állva maradt jelölt szavazói támogatására való felszólítástól, a harmadik párti kandidátus javára történő visszalépés előzetes tilalmán át eljutott az előzetes választási megállapodásban szabályozott, vagy a két forduló közötti tárgyalások alapján való visszaléptetésig. A jelölt-visszaléptetés kiegészítő formája volt 1998-ban a választások előtti elköteleződés (pre-electoral commitment), amikor az egész jobboldal (Fidesz, MDF, FKGP, MDP, KDNP, MIÉP) átfogó szóbeli megállapodást kötött, hogy a második fordulóban kölcsönösen visszalépnek a legtöbb szavazatot kapott jelölt javára. Az alternatíva-szűkítés harmadik eszköze a választási együttműködés kizárása. Ilyen volt 1994-ben az SZDSZ–Fidesz–Agrárszövetség–Vállalkozók Pártja előzetes megállapodása az együttműködés kizárásról a kormánykoalíció pártjaival és az MSZP-vel.

Választási rendszer

Azt, hogy a népakarat nem *ex ante* létezik, hanem a politikusok hozzák létre, mi sem igazolja jobban, hogy a szavazatokat mandátumokká transzformáló választási rendszerről a politikusok döntenek. A választási rendszer nem semleges technika, mert jelentős politikai hatása van arra, hogy – az aggregatív felfogás terminusával fogalmazva – milyen népakaratot állít elő, mivel működése során egyrészt erősen szelektál a választói preferenciák között, és megakadályozza, hogy a preferenciák egy része népakarattá váljon, másrészt a szavazatok mandátumokká transzformálása során is „meghamisítja” a választói akaratot.

Ilyen szelekciós mechanizmus a jelöltállítási küszöb (750 ajánlószevénnyel, területi és országos listaállítási feltételek), amely eleve kizár bizonyos pártokat a versenyből, illetve az 1994-ben 5 százalékra emelt bejutási küszöb, amely megakadályozza, hogy a választók egy részének szavazatai mandátummá váljanak.¹⁴ A mandátumelosztás során pedig a területi listás ágon érvényesül egy még magasabb, kilenc százalékos implicit bejutási küszöb, mert a megyékben

kiosztható általában alacsony (négy-hat) mandátumszám miatt körülbelül ennyi szavazat szükséges egy mandátum megszerzéséhez (Körösényi–Tóth–Török, 2007: 212–226.). Ez szintén kizár bizonyos pártokat és választókat a politikai akaratképzésből.

A választási rendszer a szavazatok mandátummá transzformálásakor 1998-ban és 2006-ban is „meghamisította” a „népakaratot”. 1998-ban a Fideszre kevesebben szavaztak a két egyéni fordulóban és a listán, mint az MSZP-re (4 003 087; 4 770 716), mégis több mandátumot kapott (148; 134), 2006-ban pedig az MSZP kapott kevesebb szavazattal (6 022 375; 6 053 396) több mandátumot, mint a Fidesz–KDNP (190; 164).¹⁵

Az elmúlt húsz évben a szavazók és a pártok egyaránt tanultak a választási rendszer működéséből, és módosították a stratégiájukat: a választók egyre kisebb arányban adják a voksukat a kieső pártokra, a pártok pedig átfogó választási szövetségek és visszaléptetés formájában összefognak egymással. Ennek eredményeként csökkent az elvesző szavazatok aránya, és nőtt a választási eredmények arányossága¹⁶, ami a „népakarat” jobb érvényesüléseként interpretálható, azonban a választási rendszer meghatározása és a választási mérnökösködés (electoral engineering) eszköze továbbra is a politikusok kezében van.

Pártok voluntarizmusa

A politikai tagoltságnak az 1990-es években végbement változása, a bipoláris politikai átrendeződés is a pártokat teszi a politikai folyamat főszereplőjévé. Az átrendeződés a liberális pártok stratégiaváltásának, az SZDSZ-nek az MSZP-vel való koalíciókötésének, és a Fidesz politikaioldal-váltásának az eredménye volt, amely hatására a centrum megszűnt, az SZDSZ a baloldalhoz, a Fidesz a jobboldalhoz csatlakozott. Ez a szavazói attitűdök felbomlásával, megváltozásával, és újra megszilárdulásával járt, amely végén az SZDSZ-szavazók csatlakoztak a baloldali póluson az MSZP, a Fidesz-szavazók pedig a jobboldalon a többi párt híveihez (Enyedi, 2004: 11–13., 17.; Enyedi, 2006: 210–215.; Körösényi–Tóth–Török, 2007: 264–269.).

A voluntarizmus hatására 2002-re megváltoztak a második forduló preferenciák és a diszpreferenciák is. Miként már jeleztem, a második forduló preferenciáknál (2. táblázat) megszűnt az átjárás a Fidesz és az SZDSZ között, a szabad demokrata szavazók preferenciáiban a Fidesz helyét átvette az MSZP, és a különbség 2006-ban már óriási, tízszeres volt. A diszpreferenciáknál (7. táblázat) is hasonló irányban változott a két párt kapcsolata, a szabad demokrata szavazók legelutasítottabb pártja a Fidesz lett, és az utóbbi választói is korábban nem látott mértékben utasították el az SZDSZ-t. Továbbá, az MSZP- és SZDSZ-szavazók számára egyaránt a másik párt lett a legkevésbé elutasított, igen alacsony szinten, ezért is jelezhetők jól a diszpreferenciák a koalíciós párt-

összetételt 2002-ben. 2006-ban az SZDSZ választóinak 20,7 százaléka egyéni kerületben már az MSZP jelöltjére szavazott (Stumpf, 2006: 1. jegyz.)

A preferenciák megváltozása a pártok voluntarizmusának eredményeként, és a koalíciós mintázathoz való igazodással ment végbe.

Parlamenti politika *versus* választói politika

A politikai forgatókönyvek is a választói preferenciák figyelmen kívül hagyását mutatták. Ez azzal magyarázható, hogy a parlamenti politika és a választói politika elválik egymástól, az előbbi intézményi világa – alapvetően a képviselők visszahívhatatlanságán és a határozott megbízatási időn keresztül – lehetővé teszi az utóbbi ignorálását. Rendes választások esetén a szavazás után a választók szerepe lezárul, a formateur párt pedig dönt, hogy mely pártokból építi fel a többségi kormányt, és a koalíciós többség a ciklus közbeni kormányalakítások egy részét (1993, 2004) is magyarázza.

A ciklus közben alakult kisebbségi kormányokat (2008, 2009) pedig procedurális és politikai okok magyarázzák. A procedurális ok, hogy 2008-ban csak a koalíció bomlott fel, a kormány megbízatása nem szűnt meg, így nem volt szükség új beiktatási szavazásra, 2009-ben pedig a felosztatás nélküli lemondás és a konstruktív bizalmatlansági indítvány a parlamenten belül tartotta a döntést, és Bajnai Gordon megválasztása szavazattöbbséggel történt. A kisebbségi kormányok megalakulását magyarázó politikai ok pedig az ellenzék megsztottsága volt, amely megakadályozta, hogy az SZDSZ, az MDF és a Fidesz megegyezzen egy új miniszterelnök személyében, vagy az előrehozott választásban, mely utóbbi az összes parlamenti párt közül kizárólag a Fidesz politikai érdeke volt.

A parlamenti politika és a választói politika elkülönülése lehetővé teszi, hogy a politikusok függetlenítsék magukat a közvéleménytől és a politikai forgatókönyvektől. Ciklus közben különösen a politikusoktól függ, hogy az állampolgárok hozzáférnek-e a döntéshozatalhoz, és ebben stratégiai szerepe van a politikai kezdeményezést birtokló korábbi formateur pártnak. A kormányalakítás parlamenten belül tartásával a pártok kizárják a választókat a politikai akaratképzésből, és a politikai folyamatban a szavazókkal szembeni autonómiájuk érvényesül. Előrehozott választás hiányában a választók nem férnek hozzá a döntésekhez, így sem a koalíciós összetételre, sem pedig arra sincsen befolyásuk, hogy melyik legyen a formateur párt.

Az 1994-es koalíciókötés

Az aggregatív modell alapján az 1994-es koalíció megfelelt a pártpreferenciáknak, így a „népakarat” érvényesüléseként értelmezhető, azonban a koalíciókötés heresztetikai megközelítése, a pártstratégiák és a pártvezetői döntések, valamint a koalíciós preferenciák történeti formálódása ezt az esetet is cáfolja.

A koalíció egy heresztetikai manőver eredménye volt, amely a baloldali-li-

berális közvéleményformáló, politizáló értelmiség részéről 1991 és 1994 között zajlott. A megítélés dimenziójának megváltoztatásával a hazai politikának egy olyan értelmezési keretét adták, hogy a fő ellenségnek tekintett nemzeti radikalizmus, szélsőjobboldal, és a Horthy-korszak fasizmussal való azonosításának koncepcióját kiterjesztették a jobboldali konzervatív koalícióra, ezzel megkérdőjelezték demokratikus elkötelezettségét és legitimitását, amellyel szemben a szociálliberális erők (MSZP, SZDSZ) politikai összefogását kínálták stratégiaként. A baloldali-liberális értelmiségnek ez az ún. szenvedélyes kisebbségi koalíciója jelentősen meghatározta a szabad demokrata és szocialista pártvezetők politikai stratégiáját (Körösényi, 2009: 47–50.).

A pártstratégiák megelőzték a választói preferenciák változását. Az SZDSZ 1993 szeptemberében egy ügyvivői értekezleten a kampánystratégia részeként úgy döntött, hogy koalíciós politikájában a Fidesz és a konzervatív koalíció helyett az MSZP felé nyit. A párt vezetői 1994 elején és március–áprilisban is felkérték Németh Miklóst, hogy legyen egy esetleges MSZP–SZDSZ-koalíció közös miniszterelnöke, áprilisban pedig a két párt képviselői titokban találkoztak, hogy megpróbálják összeegyeztetni a két párt választási programját (Kóczian–Weyer, 1997: 24., 37-40., 44.). Emellett, a pártvezetők döntései figyelmen kívül hagyták a választói akaratot abban is, hogy az MSZP mandátum-többsége felhatalmazást jelentett az egypárti kormányzásra, az MSZP és az SZDSZ vezetői ennek ellenére koalíciót kötöttek.

A koalíciós preferenciák történeti formálódása is a politikusok autonómiáját támasztja alá. 1993 végén a *választók* leginkább egy liberális többségű, Fidesz–SZDSZ vezetésű koalíciót akartak, és utána sorrendben egy baloldali többségűt (4. táblázat), de néhány hónap múlva az MSZP-t juttatták abszolút többséghez. Majd amikor a választás másnapján a szocialisták a koalíció mellett döntöttek, és az SZDSZ-t nevezték meg potenciális partnernek, a választók követték véleményükkel a pártokat: az összes megkérdezett 77 százaléka úgy vélte, hogy az MSZP-nek koalíciót kellene kötnie, és a koalíció-pártiak 82 százaléka az SZDSZ-szel kötendő koalíciót tartotta helyesnek. Hasonló történt a *pártszavazókkal* is. Márciusban – két hónappal a választások előtt –, az MSZP-szavazók 55 százaléka, az SZDSZ-szavazóknak pedig csupán 14 százaléka gondolta, hogy a két párt fogja a koalíciót alkotni és együtt fog kormányozni (Lengyel, 1994: 1-2. ábra). A koalíciós ajánlat megérkezése után az SZDSZ választói – akik a választás előtt még egy hónappal is sokkal inkább a Fideszt akarták a kormányban látni (5. táblázat) –, szintén a politikai szituációhoz igazították véleményüket. A MSZP ajánlata után a párt szavazóinak 91 százaléka úgy vélte, hogy az MSZP-nek koalíciót kellene kötnie, és a koalíció-pártiak 96 százaléka úgy gondolta, hogy az SZDSZ-szel kellene kormányt alakítania. Ráadásul az SZDSZ-szavazók véleményváltozását nem a saját pártjuk, hanem az MSZP strukturálta a koalíciós ajánlatával, az SZDSZ csak a felmérés után döntött a koalícióról (Kóczian–Weyer, 1997: 52.).¹⁷

III. ÖSSZEZÉS, KONKLÚZIÓ

Írásom első részében az aggregatív-populista modell empirikus tesztelésével cáfoltam a demokrácia klasszikus elméletnek azt a tézisé, hogy a politikusok a népakaratot hajtják végre. Ezt követően a vezérdemokrácia és a heresztetika elméletére támaszkodva konvergens bizonyítással bemutattam, hogy a kormányalakítás a valódi politikai akarattal rendelkező politikusok kezében van, népakarat valójában nem létezik, mert a preferenciákat és a kormányalakítás végeredményét a pártvezetők állítják elő.

Az alábbiakban, írásom harmadik, záró részében levonok néhány következtetést a politikusok és a választók kormányalakításban játszott szerepére vonatkozóan.

Ebben a Boudon-féle nem szándékolt hatások, a perverz effektusok elméletéből indulok ki, amelynek lényege, hogy az egyéni cselekvések összegződése a kumulálódó hatás következtében egy senki által nem célzott eredményhez vezet (aggregálódás), amely utólag jön létre, mintegy „kiemelkedik”, „felmerül” az egyéni cselekvésekből (emergencia) (Pokol, 2004: 330–343).¹⁸

A választásra alkalmazva ez azt jelenti, hogy az egyéni voksokból az összes szavazat, a részvételi arány, a voksok földrajzi eloszlása, és a mandátumelosztási szabályok együttes hatása következtében egy előre nem teljesen kalkulálható eredmény születik. Ennek következtében a politikusokra hárul az a feladat, hogy a mandátumok által létrehozott politikai erőviszonyokból kialakítsák a kormányozhatóság feltételeit kielégítő, működőképes kormányzati konstrukciót, és közben a preferenciákat is menedzseljék. Ezek azonban – mint láttuk –, sokszor ellentmondó üzenetet hordoznak, megoldhatatlan feladványt jelentenek a pártösszetételre vonatkozóan, ami alapján nem lehet kormányt alakítani. Továbbá, a választók technikailag sem tudnak koalícióra szavazni, csak jelöltekre és listákra, és arra sincsen empirikus bizonyítékunk, hogy a voks leadásakor a szavazói szándék valamilyen konkrét koalíciós pártösszetételre irányul. De még ha így is lenne, a perverz effektusok következtében a választók számára kívánatos koalíció megalakulása nem garantált.

A politikusok az alternatívák számának csökkentésével a nem szándékolt hatásoknak és a kontingenciának a minimalizálására törekednek. Ennek eszköze a szövetségi politika, amely 1990-re, az MDF–FKGP–KDNP második forduló megállapodására datálható, tehát a diffúz szavazói vélemények preferenciává formálása már az első választáson megtörtént, és a preferenciák formálása és strukturálása a szövetségi politika keresztül (választási együttműködés, parlamenti és koalíciós politika) azóta is töretlenül zajlik. Ebben a politikusok autonómiáját igazolja a pártok voluntarizmusát, politikai stratégiaváltását követő preferencia-igazodás (1998), a szavazótáborok közötti preferencia-asszimetria és -feszültségek negligálása, a mandátumokat figyelmen

kívül hagyó pártvezetői döntések (1994), és a preferenciák koalíciós mintázathoz igazodása (2002-2006). 2002 óta egyre szorosabb a kongruencia a preferenciák és a koalíciós összetétel, a pártok által kínált és a megalakult koalíciók között, de ez a preferenciák kínálathoz való igazodásával ment végbe. Azonban a választási eredmények növekvő arányossága és a szorosabb kongruencia ellenére a választók a kormányalakításnak továbbra is kontingens tényezői. A pártok a szövetségi politikával egy számukra kívánatos kormányalakítási szituáció létrehozására törekednek, de a kínálathoz igazodó preferenciák ellenére sem érvényesül olyan automatikus mandátummegoszlás, amely garantálja a győztes pártok által kínált és a választók által „akart” kormány alakítását. Tehát a választási eredmények továbbra is kontingensek, és az is kérdés, hogy a mandátumokból hogyan lesz kormány.

A pártok erre az elismerési szabály intézményi mechanizmusát hozták létre, amely kijelöli, hogy ki vezesse a pártközi alkut arról, hogy melyik párt kezdeményezze a kormányalakítást, és meghatározza, hogy a pártok milyen sorrendben tehetnek kísérletet a kormányalakításra. A konvencióként érvényesülő szabály strukturálja a politikai erőviszonyokat, kiemeli a pártközi alkut vezető pártot, amely egyben a kormányalakítást kezdeményező formateur párt is lesz, amelynek irányításával a koalíciós alkut lefolytatják. Az elismerési szabályt tehát a politikusok hozták létre, és 1990–94-ben a legtöbb mandátummal rendelkező párt volt a formateur párt, majd a pártstruktúra bipolarizálódásának hatására a szabályt némileg módosították, és 1998-tól az abszolút többséget szerző politikai oldal vezető pártja lett ez (Horváth, 2009: 95–99.). Ezért az olyan politikusi kijelentés, hogy „az ország erre a koalícióra szavazott”, csupán a koalíciók utólagos igazolásának és legitimálásának tekinthető, illetve annak a választói „akaratnak” a teljesülése, hogy „ezt a koalíciót akartuk”, valójában a szövetségi politika által formált preferenciák érvényesülésének, és az elismerési szabálynak tulajdonítható.

Összegezve, a preferenciákat a politikusok formálják, a koalíciós alternatívákban kínálati piac érvényesül, a preferenciákat figyelmen kívül hagyó koalíciók alakulnak, ráadásul a pártok a maguk által alkotott elismerési szabály alapján döntenek a kormányalakításról.

Ennek alapján a demokrácia minimalista definíciójához képest – amely szerint a választás jelöltek közötti választást jelent, és a szavazók arról döntenek, hogy ki döntsön (Sartori, 1999: 63.) –, további megszorítással élek. Az egyes választó nem dönthet arról, hogy ki döntsön, legfeljebb arról, hogy kire szavaz, de az erre vonatkozó preferenciáit is a politikusok formálják. Aggregált szinten az összes választó sem dönt, mert a választási eredmény a perverz effektusok következtében kontingens, és a preferenciákat figyelmen kívül hagyó kormányok alakulnak, vagy a preferenciák igazodnak a koalíciós mintázathoz. Továbbá, a

választók arról sem dönthetnek, hogy ki vezesse a pártközi alkut arról, hogy ki döntsön, mivel ezt is a pártok döntik el az elismerési szabály alapján.

Ezek után van-e bármi szerepe a választóknak a kormányalakításban és a demokráciában?

A szavazók szerepe a procedurális legitimáció. Voksaikkal mozgásba hozzák, elindítják a kormányalakítás politikai folyamatát, amelynek végkimenetelét nem ismerik előre. Szavazataikkal felhatalmazzák a pártokat, hogy az elismerési szabály alapján megkezdjék a pártközi alkut, és a politikai erőviszonyokból létrehozzanak egy működőképes kormányzati konstrukciót. A választók a végeredmény előzetes ismerete nélkül beleegyeznek a kormányalakítás majdani kimenetelébe, amelyet az biztosít, hogy arra szavaznak, akire szeretnének – legyen az a későbbi vesztes vagy a győztes jelölt/párt –, illetve az, hogy a pártvezetők a közösen elfogadott (elismerési) szabály alapján döntenek el, hogy ki kormányozzon. A politikusok és a választók asszimetrikus kapcsolatában (Körösenyi, 2007a) a kormányalakítást kezdeményező politikusok a főszereplők, a szavazók pedig elfogadják a végeredményt.

A demokrácia azonban nem üresíti ki a választók szerepét. Az procedurális, de nem formális, a szavazat tartalma nem „üres”, és a választó továbbra is számít: 1. jóllehet, a preferenciákat a pártok formálják, de a szavazat tartalma vagy a választói távolmaradás fölött nem tudnak kontrollt gyakorolni, s ami még fontosabb, 2. a pártok között továbbra is verseny folyik a szavazatokért.

JEGYZETEK

- ¹ Az előbbiekből jó néhányat említ Körösenyi (2007a: 8. jegyz.), a hazai elméleti és empirikus munkák közül pedig példa erre Angelusz (1995 – idézi Karácsony–Lakatos, 2006: 186.), Fábrián (1996), Marián (1999), Tóka (2006), Enyedi (2009).
- ² „A velleitás az erőtlen vágyak és a bágyatag akarat együttese. Magyarul: a velleitás akaródzás... [A] politikai szándékok ... tisztázatlan gondolatból, tétova gesztusokkal kísérve, azaz velleitásként [artikulálódnak] (Gombár, 1989: 166.).
- ³ A közvetlen manipuláció típusai: új alternatíva bevezetése, napirendformálás, a szavazási eljárás manipulálása, stratégiai szavazás, és a megítélés dimenziójának megváltoztatása (Körösenyi 2009: 42–46.; 2009b: 8–10.).
- ⁴ A riker-i heresztetika másik olvasata szerint nem beszélhetünk a preferenciák tartalmi átformálásáról, mert a manipuláció csak a döntés kontextusát módosítja, hogy a preferenciaösszegzés végeredménye megváltozzon (Meszerics, 2008: 156.). Azonban emögött az a téves előfeltevés áll, hogy a preferenciák kontextusmentesek, vagy a kontextus is elve létező, objektív külső adottság (Körösenyi, 2009b: 11–12.).
- ⁵ A formateur párt és a később szintén használt elismerési szabály definícióját lásd Horváth (2009: 106.).

- ⁶ E hierarchikus koalícióépítési eljárás életszerűségét megkérdőjelezi De Winter–Andeweg–Dumont (2002: 19. jegyz.), én inkább a társadalomtudománynak a politikai valóság megragadására való képességének korlátjaként fogom föl.
- ⁷ A preferencia-táblázatokban fő szabályként csak a parlamenti pártok adatait közlöm, a mandátumok sorrendjében, és időnként az eredeti forrástól eltérő formában, a sorok és oszlopok felcserélésével. Ahol külön nem jelzem, az adatok az összes megkérdezettre vonatkoznak, a „nem tudja”, a „nem mondja meg”, a „nincsen”, a „nem menne el”, az „egyéb”, stb. válasz-kategóriákat a legtöbb esetben nem tüntettem fel. Emiatt az adatok nem mindig egyenlők 100 százalékkal, jöllehet, a táblázatban ez esetleg nem látszik, mert csak a parlamenti pártokat szerepeltettem.
- ⁸ Emellett, nem is volt koalíciós szituáció, de a preferenciák elemzésénél erre nem térek ki ismétlődően, hanem írásom második részében tárgyalom a kérdést.
- ⁹ A koalíciós variációkat tartalmazó táblázatokban zárójelben a mandátumszám szerepel, a vas-tag kiemelés a ténylegesen megalakult koalíciót jelzi. A koalíciós variációkat fentről lefelé kell olvasni: a legelső a népakarat megvalósulását jelenti, s lefelé haladva egyre kevésbé felelnek meg a választók akaratánaka választók akaratának; a preferenciák szempontjából egyenrangú variációkat dőlt vonal választja el. 1990-ben az MDF–FKGP – a KDNP hiányában – a ténylegesen megalakult koalícióhoz legközelebb álló összetételt jelzi. 1998-ban az MDF közös jelölteket állított a Fidesszel, de külön frakciót alakított, ezért annak érdekében, hogy fel tudjam építeni a koalíciókat, a két pártot kölcsönösen első helyen preferált pártként kezeltem. A 2. táblázatban a 2002-ben és 2006-ban rendelkezésre álló pártok számát nem tartottam elégségesnek a koalíciós variációk felépítéséhez.
- ¹⁰ Koalíciós preferenciának azt nevezem, amikor a közvéleménykutatások valamilyen párt-konfigurációra kérdeznek rá, kormányzati preferenciának pedig azt, amikor az egyes pártok kívánatos részvételét kérdezik meg – a kérdés megfogalmazásától függően – a leendő kormányban, koalícióban, vagy koalíciós kormányban. Mivel 2008-ig koalíciós kormányok alakultak, a kormányra vonatkozó kérdés egyben koalícióra vonatkozó kérdést is jelentett, azaz, a kormányzati preferencia is a koalíciós összetételre utal, a fogalmi megkülönböztetést a fenti közvéleménykutatói megközelítés miatt tartottam meg.
- ¹¹ A politikai forgatókönyveknél az adatokat, ahol lehet, támogatottsági sorrendben közlöm. 2004-re nem találtam adatot, de amennyiben az olvasónak tudomása van ilyenről, szívesen veszem az erre vonatkozó információt.
- ¹² Csupán egyetlen személyi változás történt, Boross Péter helyett Kónya Imre lett a belügyminiszter, de ezt nem tekintem kormányátalakításnak.
- ¹³ Amennyiben több párton egynél többet, szakértő miniszterelnökön pedig párton kívüli kormányfőt értünk. Bajnai jelöltségében az MSZP és az SZDSZ állapotott meg, és megválasztása is a két frakció szavazataival történt.
- ¹⁴ Kétpárti közös lista esetén 10 százalék a küszöb, három pártól kezdve 15 százalék.
- ¹⁵ Saját számítás az alábbi honlapok adatai alapján: 1998: www.valasztas.hu; 2006: www.vokscentrum.hu.
- ¹⁶ Az elvesző szavazatokat „a parlamentbe nem jutott pártok listáira, egyéni jelöltjeire, a mandátumhoz nem jutott egyéb pártok jelöltjeire és a függetlenekre leadott, nem érvényesülő és

a második fordulóban vesztes jelöltekre leadott, tehát töredékszavazatként sem figyelembe vett szavazatok” jelentik, amelynek mértéke 1990 és 2006 között 26,75 százalékról 10,3 százalékra csökkent (Fábián, 2006: 126., 22. jegyz.). Az arányosságot jelző Loosemore–Hanby-index is 20,18-ról 6,47-re csökkent (Körösesny–Tóth–Török, 2007: 221–222. o. 4. tábl.).

¹⁷ Az MSZP és az SZDSZ koalíciókötését itt nem tárgyalom, a hagyományos koalíciós irodalom alapján való magyarázatát lásd Körösesny, 2000.

¹⁸ A perverz effektusok kapcsán Hirschmanra hivatkozik Körösesny (2007: 19).

FELHASZNÁLT IRODALOM

1994 Hungarian Election – Pre-Election Studies 1992–1994. Dataset, Identification Number ZA3056.

GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences. Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung an der Universität zu Köln, <http://zacat.gesis.org>, letöltés dátuma: 2009. június 15.

Angelusz Róbert (1995): *Kommunikáló társadalom*. Budapest, Ferenczy.

Baron, David P. (1993): Government Formation and Endogenous Parties. *American Political Science Review*, Vol. 87, No. 3, 33–47.

Bokor Ágnes (összeáll.) (1991): A politikai közvélemény 1990-ben. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve, 1991*. Budapest, Ökonómia Alapítvány, Economix Rt., 561–606.

Boros László (1970): *A köztünk élő Isten. Az egzisztenciális találkozás útjai*. Eisenstadt, Prugg Verlag.

Bruszt László–Simon János (1991): A „választások éve” a közvélemény-kutatások tükrében. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve, 1991*. Budapest, Ökonómia Alapítvány, Economix Rt., 607–646. o.

Enyedi Zsolt (2004): A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég*, 3. szám, 3–26.

Enyedi Zsolt (2006): A befagyott felszín, és ami alatta van. A 2006-os választás és a magyar pártrendszer. In: Karácsony Gergely (szerk.): *Parlamentari választás 2006. Elemzések és adatok*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet, 205–228.

Enyedi Zsolt (szerk.) (2009): *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Századvég.

Enyedi Zsolt–Körösesny András (2001): Pártok és pártrendszerek. Budapest, Osiris.

Fábián György (1996): Demokrácia és választás. *Társadalmi Szemle*, 6. szám, 26–33.

Fábián György (2006): Két választás Európában. A magyar választási rendszer a 2006-os magyar és olasz választás tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 2–3. szám, 109–131.

Forsense (2008): *Vélemények a kormányválságról 2008. áprilisban*. www.forsense.hu/?page=cikk&source=publiclife&id=97&p=1, letöltés dátuma: 2008. június 9.

Forsense (2009): *Gyurcsány vs. Bajnai – 2009. április*. www.forsense.hu/?page=cikk&source=publiclife&id=129&p=1, letöltés dátuma: 2008. június 10.

Gallup (2002): *Ami a pártok támogatottsági adatai mögött van*. www.gallup.hu/Gallup/release/ppref020313.htm, letöltés dátuma: 2009. június 16.

- Gombár Csaba (1989): Velleitásaink. In: uő: *Borítékolt politika*. Budapest, Pénzügykutató Rt., 166–191.
- Hahn Endre (1998): A politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve, 1998*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 689–709.
- Horváth Péter (2009): Az elismerési szabály foglya. Az államfő szerepe a kormányalakításban. *Politikatudományi Szemle*, 3. szám, 91–111.
- Hungarian 1990 Pre-Election Survey*. Dataset, Identification Number ZA2485. GESIS –Leibniz Institute for the Social Sciences. Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung an der Universität zu Köln, <http://zacat.gesis.org>, letöltés dátuma: 2009. június 12.
- Karácsony Gergely–Lakatos Zsuzsa (2006): Választási előrejelzések Magyarországon, 1990–2006. Sikerek, tévedések és tanulságok. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Mérésről mérésre. A választáskutatás módszertani kérdései*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet, 185–217.
- Kóczián Péter–Weyer Balázs (1997): *Felelősök*. Budapest, Figyelő.
- Körösényi András (2000): Kényszerkoalíció vagy természetes szövetség? Szocialista-szabaddemokrata koalíciókötés, 1994. In: uő: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Budapest, Osiris, 209–235.
- Körösényi András (2007): A demokratikus elitizmus konszenzusán túl. *Politikatudományi Szemle*, 4. szám, 7–28.
- Körösényi András (2007a): Politikai vezetés: a klasszikus demokrácia és a paternalizmus között. Racionalizmus és szkepticizmus a demokráciaelméletben. *Századvég*, 3. szám, 3–35.
- Körösényi András (2008): A felhatalmazásemélet védelmében. Válasz Meszerics Tamás kritikájára. *Politikatudományi Szemle*, 4. szám, 161–172.
- Körösényi András (2009): Lehangelő tudomány, vagy a politika művészete? Vezetés, manipuláció és demokrácia. *Politikatudományi Szemle*, 3. szám, 33–56.
- Körösényi András (2009a): Egy paradigma fogságában. *Politikatudományi Szemle*, 4. szám, 129–132.
- Körösényi András (2009b): Escher lépcsőin. Vezetés, manipuláció és demokrácia. *Századvég*, 4. szám, 3–25. <http://www.szazadveg.hu/szazadveg/>, letöltés dátuma: 2010. május 28.
- Körösényi András–Tóth Csaba–Török Gábor (2007): *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- Lengyel László (1994): Az új kormányzás felé. In: Gábor Luca–Levendel Ádám–Stumpf István (szerk.): *Parlamenti választások 1994*. Budapest, Osiris–Századvég, 142–149.
- Marián Béla (összeáll.) (1994): A politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében, 1991–1994. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve, 1994*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 718–756.
- Marián Béla (összeáll.) (1999): A '98-as választások a Marketing Centrum felméréseinek tükrében. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve, 1999*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 637–646.
- Medián (2006): *Első fordulás választási esélyek. Összefoglaló*. www.median.hu/object.68a5a528-5d0e-442c-abcb-22867b440a7c.ivy, letöltés dátuma: 2009. december 9.
- Medián (2008): *Voksvárakozások*. www.median.hu/object.7ba55216-c01f-4f83-bbf0-62dfe18f8d8a.ivy, letöltés dátuma: 2008. június 9.

- Medián (2009): *A közvélemény Gyurcsány Ferenc távozási szándékáról*. www.median.hu/object.2a729c25-9d98-40fc-a760-cbc194a1d381.ivy, letöltés dátuma: 2009. június 11.
- Meszerics Tamás (2008): Demokratikus-e a felhatalmazásemélet? Megjegyzések Körösi Andrást tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, 4. szám, 147–159.
- Müller, Wolfgang C.–Strøm, Kaare (eds.) (1999): *Policy, Office, or Votes?* Cambridge, Cambridge University Press.
- Müller, Wolfgang C.–Strøm, Kaare (eds.) (2000): *Coalition Governments in Western Europe*. New York, Oxford University Press.
- Müller, Wolfgang C.–Strøm, Kaare (2000a): Conclusion. Coalition Governance in Western Europe. In: uő (eds.): *Coalition Governments in Western Europe*. New York, Oxford University Press, 559–592.
- Pokol Béla (2004): *Szociológiamelet. Társadalomtudományi trilógia I.* Budapest, Századvég.
- Polonyi Gábor–Závecz Tibor (1994): Parlamenti pártok '93. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve, 1994*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 654–666.
- Sartori, Giovanni (1999): *Demokrácia*. Budapest, Osiris.
- Strøm, Kaare–Budge, Ian–Laver, Michael (1994): Constraints on Cabinet Formation in Parliamentary Democracies. *American Journal of Political Science*, Vol. 38, No. 5, 303–335.
- Strøm, Kaare–Müller, Wolfgang C.–Bergman, Torbjörn (eds.) (2008): *Cabinets and Coalition Bargaining. The Democratic Life Cycle in Western Europe*. Oxford, Oxford University Press.
- Stumpf István (2006): Parlamenti választások 2006. A szavazói preferenciák stabilizálódása. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Ríport 2006*. Budapest, TÁRKI, 417–431.
- Századvég (1998): *Politikai Barométer*, április. Budapest, Századvég.
- SZPEK [Századvég Politikai Elemzések Központja] (1999): A pártok erőpozíciója 1998-ban a választói támogatottság dimenziójában. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve, 1999*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 647–695.
- SZPEK (2002): *Március végén sem csökkent a Fidesz-MDF jelentős előnye*. www.szazadveg.hu/kutatas/vkutatas/partpref.htm, letöltés dátuma: 2003. augusztus 19.
- Tóka Gábor (2006): Vezérek csodálói. A magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. In: Karácsony Gergely (szerk.): *Parlamenti választás 2006. Elemzések és adatok*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet, 17–57.
- De Winter, Lieven–Andeweg, Rudy B.–Dumont, Patrick (2002): *The State of the Art in Coalition Research. Critical Appraisals and Alternative Avenues*. Position paper for the workshop “Government Formation. A theoretically informed inductive approach” directed by L. De Winter and R.B. Andeweg during the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research, Torino, March 22–28, 2002. www.essex.ac.uk/ECPR/events/jointsessions/paperarchive/turin/ws17/dewinterAndeweg.pdf, letöltés dátuma: 2004. február 5.
- De Winter, Lieven–Dumont, Patrick (2006): Parties into Government. Still Many Puzzles. In: Katz, Richard S.–Crotty, William (eds.): *Handbook of Party Politics*. Thousand Oaks, CA, SAGE, 175–188.

FAJDKAKASOK, MANÓK ÉS VÁMPÍROK POLITIKAI KULTÚRA ÉS SZTEREOTÍPIÁK

Heino Nyysönen

(egyetemi docens, Tamperei Egyetem Politikatudományi tanszék)

ÖSSZEFOGLALÓ

A jelen cikk tézise, hogy a sztereotípiák lényegi elemeit képezik a politikai kultúrának, és információkkal szolgálnak mind a sztereotípiával élőknek, mind a sztereotípiák tárgyának politikai kultúrájáról. A tanulmány alapját az a felismerés képezi, hogy nemcsak a politikai kultúra épül sajátos hiedelmek, toposzok és előfeltevések összességére, de a politikai kultúra kutatása maga is nagy mértékben sztereotípiák megteremtésére és felhasználására van utalva. Ennek kifejtése érdekében áttekinti a politikai kultúra fogalmának használatát, kutatástörténetét a politikatudományban, és elsősorban a fogalom használhatóságára koncentrálna a kutatás számára. A szerző érdeklődésének megfelelően a magyar–finn interakció példáján mutatja be a sztereotípizálás megjelenését az egymásról őrzött kép megalakításában illetve a politikai kultúra különbözőségeinek megragadásában.

Kulcsszavak: politikai kultúra ■ sztereotípiák ■ Finnország,

Peter Englund *Ofredsår* (A nagy háború évei) című könyvében leírja a bizonytalanság időszakát a XVII. században. Bár a svéd parasztok gondolatvilága nagyrészt protestáns volt, abban katolikus, sőt még kereszténység előtti elemek is felfedezhetők:

„Bár az egyház – legyen az evangélikus, református vagy katolikus – szigorúan megszabta, mit lehetett mondani büntetés veszélye nélkül nyilvánosan és a Nap alatt, az emberek négy szemközt minden jel szerint lényegesen szabadabban kommunikáltak. Mint általában is, gondosan megrostálták a felülről jövő üzeneteket – volt, amit elvetettek, volt, amit elfogadtak, s mindezt gondolatok és elképzelések új, előre meg nem jósolható rendszereivé gyúrták össze. Rendkívüli volt a sokféleség. A svéd parasztok gondolatvilága ebben az időben persze nagyrészt protestáns volt, ám részint katolikus is – szorgosan folyamodtak Szűz Máriához segítségért –, részben pedig kimondottan kereszténység előtti: nagy volt a választék a homályos eredetű áldozati rítusokból, a temetési ajándékokból és a szamarakról, sárkányokról és manókról elrebegett tiszteletteljes igékből.” (vö. Englund 1996, 102–103.)

Bár a példa a távoli, XVII. századból való, e tanulmányban valójában a politikai kultúra mai fogalmáról van szó: arról, hogy az emberek hogyan fogalmazzák meg egy bizonyos kultúrában – adott időben és térben – felfogásukat a politikáról. Azon túl, hogy az idézett példa a mentális változások lassúságát is érinti, feltételezem, hogy a gondolkodás különböző leegyszerűsítéseken, sztereotípiákon, valamint a környezet szokásain, politikai kultúráin keresztül valósul meg. Bár amint azt az idézett példában is láttuk, a különböző külső ingerek – így az iskola, a média, az otthon stb. – nem maradnak hatástalanok az állampolgár politikai gondolkodására, mégsem válnak valamiféle „input”-ból „output”-tá, hanem akár radikálisan is megváltozhatnak és újraprendeződhetnek.

E cikk tézise, hogy a sztereotípiák – az emberek gondolkodásában szívoosan megülő előzetes képzetek – lényegi elemeit képezik a politikai kultúrának, és információkkal szolgálnak mind a sztereotípiával élőknek, mind a sztereotípiát tárgyának politikai kultúrájáról. Bár a politikai kultúra fogalmát is lehet sztereotipikusan, megbélyegző módon használni, magát a fogalmat jelen összefüggésben nem tekintjük sztereotípiának, hiszen sajátos rugalmasságának köszönhetően új és egymástól jelentősen különböző megközelítéseket tesz lehetővé a politika vizsgálatában. Az emberek különböző kultúrákban másképpen gondolkoznak a politikáról, ez pedig az eltérő történelmi tapasztalatokra és a világról alkotott eltérő képükre vezethető vissza. Például Szabó Miklós hívta fel a figyelmet arra, hogy Kelet-Közép-Európában az emberek történelmi példákön, és azokkal felépített párhuzamosságokon keresztül fejezik ki politikai elképzeléseiket, és ő ezt mint a romantika hagyományát magyarázza. Azt sem lehet vitatni, hogy van egy egyértelmű különbség az északi államokhoz és azok közismert jogkövetéséhez viszonyítva. A rossz, vagy pontatlan szabályokat nem megváltoztatni szokás, hanem kihasználni kiskapuk keresésével vagy informális kapcsolatokra támaszkodva.¹ Ha feltételezzük továbbá, hogy a politikai tevékenység ciklusaira adott reakció felgyorsult, mindez inkább a sztereotipikus, mint az analitikus kommentárok elterjedéséhez vezet.

Elsőként a politikai kultúra, illetve a sztereotípiát fogalmának meghatározására irányuló kísérleteket, valamint e terület legjelentősebb klasszikusait veszem szemügyre, ezután pedig a politikai kultúra fogalmát társítom a tapasztalatával, a különböző közösségek reprezentációjával, valamint az új technológiák hozta „idő” jelentette kihívásokkal, különös tekintettel a *Verzeitlichung* kérdéskörére. Miután Csehország és Szlovákia példájának segítségével áttekintettem a racionális választás teoretikusainak próbálkozásait a fogalom „el-süllyesztésére”, az empirikus részben megvizsgálom a finn és a magyar politikai kultúra egyes jellegzetességeit.

A politikai kultúra fogalmát kiterjedten alkalmazta például az a főként a korábbi szocialista országokban 2001-ben, megkérdésezés módszerrel végzett kutatás, amely azt vizsgálta, mennyire elkötelezettek a polgárok a parlamentarizmus iránt, illetve hogy a politikai problémák megoldása tekintetében mek-

kora a demokratikus eljárásokba vetett bizalmuk. Miközben Oroszországban a válaszadóknak csak mintegy harmada hitt a demokráciában mint megoldásban, a politikai átalakulás éllovasaihoz tartozó Szlovéniában és Magyarországon a válaszadók közel fele vélte úgy, hogy az ország problémái nem oldhatók meg demokratikus eszközökkel (*Népszerűtlen ...* 2001).²

Ezen túlmenően a politikai kultúra szempontjából úgy tűnik, hogy a kulturális magyarázati modellek nem haltak ki: ellenkezőleg, például a kommunizmus összeomlása és a nacionalizmus-vita új erővel ruházták fel ezeket, csakúgy mint a tömegmédiá hatásáról folytatott diskurzus, valamint a posztmodernhez kapcsolódó utalások (Street 1993, 96.). Vajon láthatjuk-e mégis a hasznát egy akár bizonytalan politikaikultúra-fogalomnak a jelzett jelenségek kutatásában?

A politikai kultúra fogalma ugyanis mindenképpen, még a fogalom kutatói szerint is problematikus. Felfogásom szerint a kérdés az új évezredre is kiterjeszthető: miért nem teremtett egyenletes jólétet Kelet-Európában a parlamenti demokrácia diadalmenete, amit az 1990-es évek elején tapasztaltunk, vagy miért voltak ilyen jelentős különbségek az átmenetben a Varsói Szerződés egykori tagállamai között? Miért maradt a demokrácia lényegi alkotóelemét jelentő civil társadalom másodrendű, illetve milyen mértékben alapulnak maguk az említett felmérés demokráciára vonatkozó elképzelései is a politika természetével kapcsolatos sztereotip felfogásokra?

KÍSÉRLETEK A FOGALMAK MEGHATÁROZÁSÁRA

A politikai kultúra John Street szerint (1993) olyan, mint a régi bútordarab: mindenkinek van valami meghatározatlan tudomása a létezéséről, de ritkán kérdezik meg, hogy is került oda (Street 1993, 95.). A Street említette „ismerőségben” van valami szinte kézzelfogható: ha az ember külföldön a Finnország nevű közösség képviselőit látja, sokszor már messziről felismeri őket, annyira „finnek”-nek néznek ki. Valami sztereotipikus dologról beszélünk, valami nagyon ismerősről, de vajon vannak-e szavaink a jelenség megfogalmazására?

A politikai kultúra problémája közvetetten már Platónnál és Arisztotelésznél is megjelent, mivel meglehetősen közel volt a poliszról és a „politikus állatként” felfogott emberről vallott klasszikus görög felfogáshoz (Robertson 1993, 60.). Magára a kifejezésre azonban valójában mégis Herder utalt először. Némiképp homályosan Alexis de Tocqueville klasszikus művében is megjelenik, és találkozni vele a XIX századi történetírásban, vagy akár Leninnél is 1920-ban. Az 1930-as években Sidney és Beatrice Webb a szovjet politikai média és nevelés leírására használta a fogalmat (Brown 1979, 2; Street 1993, 95.).

De megemlíthetők akár a Weber és Parsons szociológiájából, valamint a szociálpszichológiából és a kulturális antropológiából érkező hatások is.

A politikai kultúra fogalmának tulajdonképpeni felemelkedése a behaviorizmus egyesült államokbeli forradalmán keresztül valósult meg (Robertson 1993, 382.). A diskurzus elindítójának Gabriel Almond és Sydney Verba könyvét (*Civic Culture*, 1963) tarthatjuk. Szemben az általános felfogással ők a könyvükben a politikai kultúrát a politikai rendszer egyik aspektusának tekintették, amely országonként változik.

Némiképp leegyszerűsítve: a politikai kultúra meghatározásai két fő téma között váltakoznak: szubjektív viszonyulás a politikai rendszerhez egyfelől, a behavioristák által előnyben részesített nyilvános politikai viselkedés másfelől. Ennek kapcsán léteznek szélesebb és szűkebb meghatározások, amint az a következő – attitűdökre, hiedelmekre és értékekre vonatkozó – idézetekből is kiderül (a következő idézetek helye: *Political Culture...* 1985/2–3.):

„a hatalomra, fegyelemre (felügyeletre?), kormányzati jogosultságokra és felelőségekre, valamint a kulturalközvetítés kapcsolódó formáira, mint például az oktatási rendszerre és családi életre vonatkozó elképzelések és magatartások összessége” (Robertson 1993, 382.).

„a társadalom tagjainak a kifejező politikai szimbólumokkal kapcsolatos, empirikus meggyőződései, értékei, valamint a politikai tárgyakra vonatkozó egyéb irányultságai” (Huntington and Dominguez)

„a társadalom politikája mögött meghúzódó értékek, szimbólumok, magatartás- és viselkedésmódok rendszere” (David W. Paul).

Ezen kívül Stephen White úgy határozta meg a politikai kultúra fogalmát, *„mint az a magatartási és viselkedési mátrix, amelyben a politikai rendszer elhelyezhető”*. Robert C. Tucker pedig a maga részéről így fogalmaz: *„a politika kulturális megközelítése”*.

John Street (1993) három külön irányzatban foglalta össze a vitát: a „történeti materialista” szerint a politikai kultúra pusztán bevonat, amely „csak arra jó, hogy lefagyassza az osztályszerkezet tortáját”. Az „idealista” számára központi fogalom, amely többé vagy kevésbé meghatározza a politikai tevékenységet. Létezik egy harmadik megközelítés is, amelyet leginkább „interpretatív”-nak nevezhetnénk (vö. Welch 1993). Ebben az esetben a fogalom egy bizonyos képek, szimbólumok, mítoszok és hagyományok alkotta tárházra utal, amelynek segítségével az emberek megoldják élethelyzeteiket, és értelmezik a kultúrát. Ezt ekkor különböző értékek és hiedelmek halmazának tekinthetjük, amelyeket adottnak fogunk fel, vagy amelyek értelmet adnak a politikának (vö. pl. Street 1993, 96, 101–102.).

Megtehetjük azt is, hogy a politikai kultúrát csupán egyfajta fogalmi ernyőnek tekintjük (vö. Lane 1992, 362.), amelynek árnyékában „izgalmas kér-

déseket” lehet kutatni ahelyett, hogy megelégednénk a „mit gondol ön a politikáról?” kérdéssel. A politikához kapcsolódó elképzelések vagy sztereotip attitűdök sokszor lényegesebbek, mint a politikai kultúra közösen elfogadott definíciói. Különböző várakozásokkal együtt feltűnően „politikusak” lehetnek, és hatást gyakorolhatnak a döntésre váró kérdésekre.

Vannak kutatások a helyhez, illetve időhöz kötődő sztereotípiákról: vizsgálták például, milyen történelem-, illetve politikafelfogás alapján döntöttek a nagyhatalmak Európa jövőjéről Jaltában, vagy mondott le Chamberlain Csehszlovákiáról 1938-ban. Az első világháború végéhez kötődő politikai döntések közül is találhatunk példákat. Robert Seton-Watson (történész, a London School of Slavonic Studies későbbi professzora) korai munkái Ausztria–Magyarország kisebbségeinek céljait ismertették, és hatással voltak az antant hatalmaknak a terület kisebbségi politikájáról alkotott felfogására. Nem egy magyar szerző lényegében egészében ennek az egy embernek a nyakába varrja a régi Magyarország Trianonban, 1920-ban történt felosztását (vö. Nemeskürty 1991; *Vampires Unstaked* 1995). De valóban úgy látszik, hogy az első világháborút követő döntéseket hiányos elképzelések vagy sztereotípiák alapján hozták.

A sztereotípiák politizált jellege a leegyszerűsítésen kívül a különböző közönségeknek szánt nyelvhez és retorikához is kapcsolódik. Különösen a politika céljainak vagy tartalmának átalakulása esetén kell mindenképpen figyelembe venni, hogy a politikai nyelv nem változik ugyanilyen gyorsan. A befogadók az új gondolatokat és felfogásokat ugyancsak a régi sztereotípiák szűrőjén át értelmezik. Hasonlóképpen a politikai szlogeneket is a különböző jelzések és sztereotípiák alapján alakítják tudatosan úgy, hogy ne riasszák el régi támogatóikat.³

ALMOND ÉS VERBA CIVIL KULTÚRÁJA

Gabriel A. Almond cikke (Comparative political systems) 1956-ban jelent meg a *Journal of Politics* című folyóiratban, és az 1963-as *Civic Culture*-kötet ennek a folytatásaként értelmezhető. Almond és Sidney Verba szándéka az volt, hogy megkérdőjelezze a marxista és a mechanikus strukturalista-funkcionalista magyarázati modelleket. Kiindulópontjául egy 1959–60-ban öt országban (USA, Nagy-Britannia, NSZK, Olaszország és Mexikó) lefolytatott megkérdőjelezéses vizsgálat szolgált, amely szerint a politikai kultúrák annak alapján különböztethetők meg, hogy mennyiben növelték a különböző politikai tényezőkre vetett bizalmat, illetve könnyítették meg az átlagpolgár politikai aktivitását (Robertson 1993, 60.).

A szerzők a politikai kultúrát úgy határozták meg, mint amely „a politikai rendszerrel és a rendszer egyes összetevőivel szembeni attitűdökre, az embernek a rendszerben játszott szerepét illető felfogásmódokra vonatkozik” (Almond

& Verba 1963, 13.). A politikai kultúra náluk például azokat a szokásokat jelenti, amelyek a politikai elit döntéshozatalát, a demokratikus rendszer működési elveit, a normákat és attitűdöket jellemzik. A szerzők abból indultak ki, hogy a demokráciában csak egy bizonyos kultúra – *civic culture* – volt lehetséges. Az ideális demokráciában a civil kultúra a politikai kultúra része, ahol a politikai kultúra és a politikai szerkezet azonosak („egyfélék”). Az ideális politikai kultúra részvételre bátorítja a polgárokat, a kormányzatról pedig hihető, hogy a közérdeket szem előtt tartva működik (i. m. 31–32.).

Almondnál és Verbánál a politikai kultúra összeköti a mikro- és a makropolitikát, vagyis hídként szolgál az egyén és a rendszer között. A szerzők arra jutottak, hogy különösen a brit pluralista kultúra tette lehetővé a demokráciát, amelyben a munkásosztály is részt vehetett. A sokértékűség a kommunikációra és a retorikai meggyőzésre (*persuasion*), valamint a konszenzuseresésre épült, amelyek lehetővé tették a moderált változást, vagyis a civil kultúrát, és ezen keresztül a demokráciát (i. m. 8., 74.).

Almond és Verba a politikai kultúra három alaptípusát különböztette meg. Ezek a parokiális, az alattvalói és a résztvevői politikai kultúra. Az elsőben helyezték el például az afrikai törzsi társadalmakat, amelyekben nem váltak szét specializált politikai szerepek. A másodikként említett alattvalói kultúra még szintén passzív, „felülről lefelé” rendszer, amelyben még nem lehet egyértelmű, személyes részvételről beszélni. Csak a harmadik típus, vagyis a polgárok részvételére épülő politikai kultúra esetén van lehetőség a participációra, a rendszerben való aktív tevékenységre (i. m. 402–455.).

Könnyű Almond és Verba nézeteit idealistának ítélni, és a velük szemben felvetett kritika pontosan azt állítja, hogy a két kutató saját politikai-morális kritikáját adta elő kvázi elméleti nyelvi jelmezbe öltöztetve (Brown 1979, 3.). A szerzők az Egyesült Államokat és Nagy-Britanniát „viszonylag jó” demokráciáknak tekintették, az NSZK-t már „autoriterebb”-nek, végül Olaszországot és Mexikót „kevésbé fejlett” társadalomnak (Almond & Verba 1963, 38–39.).⁴ Nem tudták azonban oksági bizonyítékát adni annak, hogy a civil kultúra magas foka kapcsolatban állna a demokráciával, mivel az csak a létező politikai realitást írta le.⁵

Almond és Verba 1980-ban szerkesztett könyvében (*Civil Culture Revisited*) visszatért a témához. Válaszoltak a felvetett kritikákra, és egyebek között vitatták, hogy a politikai szerkezet a politikai kultúra folyománya lenne (1989, 29). Később Almond úgy nyilatkozott, hogy ők egyáltalán nem azt állították, hogy a politikai szerkezetnek, a történeti tapasztalatoknak és az attitűdök megváltoztatására irányuló tudatos kísérleteknek mind hatása lenne a politikai kultúrára. Inkább olyan diskurzusként értelmezték a politikai kultúrát, amelyet az emberek folyamatosan felhasználnak és hasznosítanak.

Mégis, amint azt John Street megjegyzi, Almond és Verba úttörő munkája ellenére a politikai kultúra korábbi fogalmához nincs visszatérés (Street 1993,

113.). Tulajdonképpen Almond és Verba sztereotipikus modellt alkotott, amelyben kevesebb figyelmet kaptak az Egyesült Államok saját politikai rendszerének gyengeségei.

Ennek ellenére a politikai kultúra és a demokrácia – vagy például a működő gazdaság – összefüggése ma is időszerű például Kelet-Európa új demokráciáiban, amelyek parlamentáris szerkezete néhány év alatt megújult, de – amint az a tanulmány elején idézett kutatásból is kiderül – az új „civil kultúra” kiépítése egyértelműen nehezebb folyamatnak bizonyult. Egyelőre a szerkezetek megreformálása nem vezetett egyértelműen a polgárok demokratizálásához – a demokráciának demokratákra is szüksége van.

ARCHIE BROWN ÉS AZ ATTITŰDÖK POLITIKAI TERMÉSZETE

A brit Archie Brown (1977) számára a politikai kultúra központi kérdése a reprezentáció, vagyis hogy milyen mértékben felelnek meg a polgárok attitűdjei az őket képviselő politikusok felfogásának. Kiindulási pontul az egykori keleti blokk választásai szolgáltak, ahol a választók több mint 95%-a látszott támogatni a hatalomban lévő pártot.

Ami azt illeti, ez a kérdés továbbra is problémaként jelentkezik, csak most már a kommunista korszak történész kutatói számára. A politikai vitákban is megjelenik a polgárok – különösen a politikai ellenfelek – előző rendszerhez való viszonya. Milyen mértékben volt a rendszer támogatása „igazi” vagy „reális”, mennyire volt jellemző a létező valóság elfogadása, illetve milyen mértékben álltak ellen tudatosan a polgárok? A kérdésekre nincsenek egyszerű válaszok, miközben azok a változások utáni „történetpolitika” részévé váltak (vö. Nyssönen 1999a; Nyssönen 1999b).

Bár Archie Brown a politikai kultúra fogalmára koncentrált, az összehasonlító kommunizmus-kutatást is kifejlesztette. Brown azok közé a nyugati szovjetológusok közé tartozott, akik sokszor arra kényszerültek, hogy kutatásuk tárgyát első kézből származó források nélkül vizsgálják. A források hozzáférhetőségének problémája a forrástípusok skálájának bővüléséhez vezetett, hiszen az adott helyzetben emigránsok beszámolóit, statisztikákat, a kommunista pártok saját kiadványait és visszaemlékezéseket egyaránt fel kellett használni. (Brown 1979, 10–11.). A gyakorlatban a politikai kultúra kutatása igen sokféle forrásanyag segítségével folytatott információtüredékek gyűjtögetését jelentette, és bizonyosfajta „másság”-kutatást, hiszen a kommunizmus olyasmis is volt egyben, amivel szemben a Nyugat meghatározta magát.

Míg Almond és Verba a politikai kultúrát lényegében változatlan jelenségnek tartotta, Brown a változáshoz és a folytatólágossághoz kapcsolta a fogalmat. Kelet-Európában a kommunista pártok akár jelentősen is különböző kulturális és történeti háttérük ellenére politikai, gazdasági kulturális átalakulást

vittek végbe. A változástól és minden újítástól függetlenül e társadalmakban a folyamatosság és a hagyományok jelenléte is látható volt.

Brown nem tudta elfogadni a gondolatot, hogy az értékek csak úgy mozognának „fentről le” –vagy marxistául szólva az aktuális uralkodó osztály elképzelései mindig uralkodó eszmék lennének. Az első fogalmi distinkciót Brown a domináns és a hivatalos politikai kultúra közt tette. A hivatalosan propagált kultúra nem feltétlenül felel meg a többség értékelésének. Valamiféle, mondjuk, országos szintű helyett többféle politikai kultúra létezik. Ezeket Brown négy kategóriába sorolta:

1. Egységes (*Unified*)
2. Domináns, több politikai alkultúrával (*Dominant with various political sub-cultures*)
3. Kétszattú politikai kultúra (*Dichotomy political culture*)
4. Fragmentált politikai kultúra (*Fragmented*)

Archie Brown saját – és később a politikai kultúra kutatásában híressé vált – definíciója a politikai kultúráról a következőképpen hangzott:

„A történelem és politika, az alapvető meggyőződések és értékek, az azonosulás és lojalitás fókuszai, valamint nemzetek és csoportok politikai tudásának és várakozásainak szubjektív felfogása” (Brown 1979, 1–2.).

A kutatás kritikájaként elmondhatjuk, hogy ebben az esetben is nagyon széles és általános meghatározásról van szó. Általánosságban szólva bizonyos gyakorlatiasság ennek ellenére akár a politikai kultúra problémája egyik megoldásává is válhat a politikatörténet, illetve a történeti irányultságú politikakutatás számára: úgy tűnik, a hétköznapi nyelvben egyszerűen csak különböző és történetileg változó szokásokra és politikai eljárásokra utal. Ezek a szokások semmiképpen sem univerzálisak, hanem térben és időben változó elképzelések a politikáról.

KULTÚRA ÉS KÖZÖSSÉGEK

Nem egy kutató aláírja az állítást, miszerint ahhoz, hogy valamilyen módon jelentős fogalom legyen, a politikai kultúrának valamely szélesebb egységet kell lefednie. Ez a kollektivitás lehet nemzet, osztály, vallás vagy etnikai csoport (*Political Culture...* 1985, 16–17.; Whitefield & Evans 1999, 130.). Sok esetben a kutatás összehasonlító módon irányult különböző országokra, a nemzet vagy a politikai rendszerek (*nation* és *polity*) szintjére.

Brian Girvin (1989) felvetette, hogy a politikai kultúra három szinten működik: makro-, mezo- és mikroszinten. Szerinte a politikai kultúrának – a különböző alkultúráktól függetlenül – egyértelmű lényege van, amelyet sokszor

a nemzeti identitáshoz hasonlítanak. A makro ebben az esetben azokra a szimbólumokra és értékekre utal, amelyeket nem szokás megkérdőjelezni. A játékszabályok, amelyekkel egy kollektivitás megszervezi önmagát, a mezoszintet jelentik, ahol a cselekvők a szabályok értelmezéséért folytatnak küzdelmet. Ezek alatt helyezkedik el a mikroszint, amely egyebek közt az egyéneket és a normális politikai aktivitás terét – például a választásokat – jelenti. Így tehát több, a nyugati demokráciákban az 1970–1980-as években végbement változás mikroszinten valósult meg, miközben makroszinten a folytonosság volt jellemző (Girvin 1989, 34–36., 47.).

Az 1963-ban megjelent *Civic Culture* maga is a kora és a korszak vitáihoz kapcsolódott, hiszen a politikai kultúra fogalmát olyan sztereotipikus, organikus metaforák kiváltására használták, mint a „nemzeti karakter” vagy a „modális személyiség”. A korabeli nemzetkarakterológiai irodalom nagy része feltételezte, hogy minden társadalom valamilyen karaktertípusba tartozik, és minden népnek megvan a maga természete (Almond & Verba 1963, 12., 52–57).⁶ Mivel mára a különböző közösségek magától értetődő volta megkérdőjeleződött, felmerül, hogy a nemzeti szintű politikai kultúra leírása létrehozhat-e mást, mint sztereotípiát?

Mégis: a politikai kultúrához hozzátartozik valamiféle közösség és annak reprezentációja. A politikai kultúra kurrens irodalma éppen arra koncentrál, hogyan intézményesül a kultúra, illetve hogyan közvetítenek és erősítenek meg különböző attitűdöket a különböző cselekvők, mint például a tömegmédiá és az értelmiség. Továbbra is probléma marad, hogy a fogalom túl széles területet fed le: a szóban forgó kitétel egyrészt a politikai élet alapvető összetevőjét érinti, másrészt úgy tudjuk csak megmagyarázni a természetét, ha más érdekekre utalunk (Street 1993, 111–113.).

A nacionalizmus a politika egyfajta tesztelési területeként is felfogható, ahol a kulturális identitás akár arra is ráveheti az embereket, hogy fegyvert fogjanak. Anthony Smith szerint például a nemzet ideája kulturálisan alakul ki – ez a kultúra az ideológiát, a nyelvet, a mitológiát, a szimbólumokat és az azonoságtudatot foglalja magában (Smith 1991, 91–92.). Benedict Anderson nemzetdefiníciója is az automatikusan elképzelt közösség konstrukciójává emeli a kultúrát. Minthogy folyamatosan formálódó konstrukcióról van szó, annak része a kulturális élet nagyjaihoz és a reprezentációhoz kapcsolódó hatalomgyakorlás is.

A nemzeti és más hasonló képzetek a sztereotípiák világában mozognak, és a politikai kultúra részének tekintendők. Az egyik lehetőség éppen annak kutatása, milyen sztereotípiákat fogadnak el egyes közösségekben vagy politikai kultúrákban. A mítoszok és szimbólumok világa, vagy akár az utcanevék és a történelem-, illetve emlékezéspolitika ugyancsak a politikai kultúra részei (vö. Nyüssönen 2001). Ha a közösségek elképzelték, vajon a róluk rendelkezésre álló felfogásaink miért ne lennének azok?

Így érdeklődésre tarthatnak számot e különböző kollektivitások felépítésének tényezői, amelyek közül például az egyik a történelem reprezentációja, a maga különböző emlék- és ünnepnapjaival. Említhetjük a magyar politikai kultúrát, ahol a pártok még manapság is tartják a szokást, hogy a „saját” nagyjaiak szobránál és sírjánál összegyűlnek. Az emlék ápolásának okán a múltból keresnek üzenetet a ma számára, és aktuálpolitikai kérdésekről is véleményt mondanak (uo.).

A politikai kultúrában tehát a helyeknek is jelentőségük van, csakúgy mint a politikainak tekintett gesztusoknak. Bár a kollektív emlékezet mítosznak bizonyult (Gedi és Elam 1996, 47.), – az arra való hivatkozás pedig a „közérdekhez” hasonlóan a hatalomgyakorlás eszközének –, ez nem jelenti azt, hogy a történelem nagy pillanatairól az identitás nevében szervezett különböző, pompázatos megemlékezések ma is ne lennének meg kitűnően. Ugyanakkor a nyelv nem látszik már ilyen szerepet betölteni, még akkor sem, ha valakit esetleg még mindig csodálkozásra készítenek, hogy a finn himnusz szövegét egy „svéd” szerezte.

KARL ROHE ÉRTELMEZÉSKULTÚRÁJA

Már a korábbi példákban is a különböző érzések és érzetek – vagy a szent és a profán – területén mozogtam. Karl Rohe megkülönböztett politikai szociokultúrát (*politischer Soziokultur*) és politikai értelmezéskultúrát (*politischer Deutungskultur*), amelyek egyaránt Emile Durkheim korábban említett felosztására utalnak vissza. A kultúra tartalmi aspektusán kívül Rohe a kultúrát formaként és folyamatként is vizsgálja (Rohe 1990, 346.).

Elemzésében Max Weberből indul ki, aki számára az emberi tevékenység tekintetében az érdekek fontosabbak voltak az ideáknál. Az ideák segítségével megteremtett és a világot leíró képek (*Weltbilder*) azonban mégis az érdekek közvetítőiként szolgálnak.⁷ Bár ezeket a képeket szokás maguktól értetődőknek tekinteni, olyan politikai kódoként működnek, amelyek vezérelnek, feltételeket szabnak, kereteket teremtenek, amikor politikai gondolkodásról, tevékenységről vagy érzelmekről van szó (uo. 333–334.). Példának okáért egy közösség, amelyben szociális vagy gyakorlatias felfogás uralkodik a politikáról, más megoldási modelleket fejleszt ki, mint az, amelyik technikai megoldásokban vagy tulajdonképpen a rendszer erejében bízik.

A politikai kultúra kutatásának így nem is szabad azzal megelégednie, hogy pusztán azt vizsgálja, hogyan kellene lenniük a dolgoknak, azt is vizsgálnia kell, még mi – vagy mi is lehet – a politika. A politikai kultúra változását magát sem lehet egyszerűen a normák vagy értékek változására visszavezetni: a politika nyelvi dimenziói, vagy például a rituálék és gesztusok is a kultúrához kötődnek. A politikai kultúra így „tartalomról” (*Inhaltsseite*) és „kifejezésről”

(*Ausdruckseite*) áll. Ahogy a nyelv is lehet *langue* és *parole*, úgy a politikai kultúra is adott szerkezet és változó folyamat (uo. 334–339.). Az emberek bizonyos szerkezetekben tevékenykednek, de közben saját világgépüknek megfelelően átdolgozzák és megváltoztatják őket.

Rohe szerint minden politikai kultúrát kettősség jellemez, amely elválasztja a profán, politikus hétköznapot a megszentelttől, vagy a reálpolitikát a szimbolikustól. Egyetlen társadalom sem létezhet a politika szimbolikus vetülete nélkül. Az uralkodó politikai kultúra függvénye, hogy a megszentelt hogyan viszonyul a profánhoz, vagy milyen mértékben jelenik meg ünnepi beszédekben, ünnepnapokon vagy különböző rituálék képében (uo. 341–342.).

Így a különböző világgépek hatást gyakorolnak az emberek gondolkodására, ezen keresztül pedig az érdekeikre. Ezek a – gyakran sztereotipikus – képek maguktól értetődők is lehetnek, akár olyan mértékben, hogy el sem gondolunk a jelentésükön. Mozoghatnak azonban a „megszentelt” területen is, amikor interpretációt, sőt külön értelmezési kultúrát igényelnek. Például egy politikai változásokat előirányzó, új kormánynak ahhoz, hogy hiteles legyen, a polgárok kultúrájának szintjén történő változásokra is hatással kell lennie.

KULTÚRA VERSUS RACIONÁLIS VÁLASZTÁS

Stephen Whitefield és Geoffrey Evans megközelítése alapvetően különböző, hiszen ők a racionális választás elméletének segítségével el akarták „süllyeszteni”, de legalábbis meg akarták kérdőjelezni a politikai kultúra fogalmát. Felfogásukban a racionális választás a helyzetet, az aktor szociális jellemzőit és közeli tapasztalatait hangsúlyozza. Eszerint az egyének inkább friss tapasztalataik és kilátásaik feltérképezése alapján ítélik meg a politikát. Kiindulási pontjuk az volt, hogy a kulturalisták azt feltételezik, a kultúra határozza meg a tapasztalatot. A politikai kultúra mégis kevésbé fontos, mint az aktuális, jelenlegi (*current*) tapasztalat (Whitefield & Evans 1999, 131., 153.).

Whitefield és Evans Csehország és Szlovákia összevetésével tesztelte elképzeléseit. Az ezekre vonatkozó sztereotipikus érv szerint a különbségek jelentősek voltak, és a közös államot mesterségesen tartották fent, tehát az együttélés nem volt fenntartható. A szlovákokat általában a cseheknél nacionalistábbnak, etnikai értelemben szeparatizmusra hajlamosabbnak, erősebben keresztény-konzervatívnek, gazdaságilag inkább baloldalinak és Kelet felé orientálódónak szokás tartani (uo. 133–135.). A racionális választás elméletének segítségével a szerzők a tapasztalatokra, a jövőbeli lehetőségekre és a környezetre vonatkozóan kerestek válaszokat. A csehek és a szlovákok közti különbségek ezek szerint inkább az utóbbi idők tapasztalatain, mint mélyebb normatív orientációkon alapulnak (uo. 151.).

Így tehát a politikai kultúra területén a csehszlovák időkből több, ami közös, mint ami különbözik – ez pedig, ugye, figyelmen kívül hagyja a temporális-politikai érvet, vagyis a jelentősen különböző 1918 előtti történelmi hátteret. A kutatók álláspontjuk kialakításakor az 1994-es szituációt tükröző anyaggyűjtésre támaszkodtak. Ebben a szlovákok nem bizonyultak a demokrácia kevésbé lelkes támogatóinak, miközben demokratikus tradícióikat a cseheknel gyengébbnek szokás ítélni (jó kérdés persze, hogy vajon ez a felfogás miben gyökeredzik). A különbségek kisebbek voltak, mint ami a kulturális magyarázati módokból következne, mert például a kisebbségi kérdésben a csehek semmivel sem bizonyultak szabadelvűbbeknek – például a romák vagy a második világháború után elüldözött németek kérdésében –, mint a szlovákok. A kultúra helyett inkább mintha a közeli történelmet illető általános nemzeti tapasztalatról lehetne beszélni (uo. 137–143., 146.). Ennek értelmében tehát nagyjából valamiféle csoportidentitás és a racionális, egyéni tapasztalat állnának szemben egymással.

A szerzők következtetése, miszerint a tapasztalatok valamilyen módon racionálisak lennének, vagy azok alapján racionális következtetéseket vonhatnánk le belőlük, mégsem egyértelmű. Erre véleményem szerint nem elegendő érv kizárólag a politikai tapasztalatok hiánya. Különösen a nacionalizmus vagy a szimbolikus politizálás területén mozgunk olyan szinteken, ahol irracionális cselekedetekre is juthatunk. Milyen mértékben tanította például a második világháború tapasztalata Jugoszlávia népeit „racionalitásra”? A jugoszláv háborúban „vámpirokat húztak karóba” – még az 1990-es években is, miután a felek sztereotipikus elképzeléseket ástak elő az usztrasákról és a csetnikekről, amint azt Robert M. Hayden (1995, 214.) megmutatta.

A politikai kultúrát a racionális választás irányából kutatók változókból, mérésekből és kvantitatív kutatásokból indultak ki, miközben itt inkább interpretációs segédeszközökről van szó. Kész kérdőívek segítségével megvalósított kutatás esetén a különböző tanult és tanított élmények kevesebb figyelmet kapnak. A racionális választás teoretikusai – esetleg akaratlanul is – bizonyos történelmen kívüliséget hangsúlyoztak. Ennek következtében kizárták mindkét ország korábbi „úri népeit” a vizsgálatból, a róluk tanított tapasztalatokkal – és ezzel egy másik nacionalizmusvitával – együtt.

Még ha mondhatnánk is, hogy az aktuális tapasztalat fontosabb a történetinél, nem kell-e a tapasztalatot és a várakozást külön kategóriáknak tekintennünk? Másképp fogalmazva: fontosabb azt kérdezni, hogy az emberek, illetve a különböző csoportosulások tapasztalataik és várakozásaik alapján mit tartanak politikainak. Ami azt illeti, Whitefield és Evans is éppen az etnikum, a nemzetiség és a vallás kutatásában fogadják el végül a politikai kultúra fogalmát (1999, 154.). Mint korábban már kiderült, ezen a területen olyan élményekről és érzelmi állapotokról is szó van, amelyeket nem lehet racionálisan „megmagyarázni”.

FINNORSZÁG EGYES SAJÁTOSÁGAI
MAGYARORSZÁG VISZONYLATÁBAN

A finneket és a magyarokat régóta rokonokként tartják számon. Ennek megfelelően a finn nyilvánosságban Magyarország többnyire a szomszédjainál többet volt jelen. Ehhez bizonyos sztereotipikus elképzelések is kapcsolódnak. Példának okáért a *Suomen Kuvalehti* 1920-ban képes beszámolóban (Pusztan poikain vaiheita – A pusztai fiainak története) mutatta be a korabeli Magyarországot, egyebek között a parlamentet, amely „régidőktől fogva a világ talán legforróbb vérű képviselőinek gyülekezőhelyeként volt ismert, ahol a verekedések is mindennaposak voltak” (*Suomen Kuvalehti* 1920/20)

Ötven évvel később magyar újságírócsoport járt Finnországban, tagjai a finn parlamentben is megfordultak. Az útról visszatérve egy magyar újságíró úgy fogalmazott, hogy az általános hiedelem szerint a finnek a világ leghiggadtabb népe, és a finnországi látogatás e felfogást csak megerősítette. A cikkben a szerző különösen azt csodálta, milyen csendben dolgozik a parlament, és hogy a finnek milyen hűvösen és különösebb érzelmi kirohanások nélkül tudják meg tárgyalni az ország legfontosabb problémáit (*Magyarország* 1971/52).

Nem kérdés: mindkét esetben sztereotípiákról és túlzásokról van szó, amelyek segítségével a másik kultúrát, a máságot megfigyelik. Az idézetek természetesen azokról a szerzőkről is sokat elmondanak, akiknek a tapasztalatain és felfogóképességén keresztül a szövegek átszűrődnek. Az első esetben az idézet Magyarországról szól, de a szerző tudatában volt mind az 1918-as finn polgárháború tapasztalatainak, mind Magyarország 1918–19-es forradalmainak és ellenforradalmának. Az utóbbival kapcsolatban nagy valószínűséggel ismerte Kodolányi János jellemzését Finnországról („a csend országa”), vagy akár Bertoldt Brecht utalását a két nyelven hallgató népről. A magyar újságíró pedig romantizálta az akkor még viszonylag szegény, de politikailag semleges Finnországot, amely az első volt a vízum nélkül látogatható nyugati országok sorában (ekkor már két éve).

A hőmérsékletre és az éghajlatra utaló példák alapján csábító lenne azt mondani, hogy Magyarország és Finnország között nincs semmi hasonlóság. A magyaroknak „államuk” volt már a középkorban, míg a középkori történelmet Finnországban a függetlenség első évtizedeiben gyakorlatilag ki kellett találni (Jussila 2007, 37–55.). Még az 1840-es években a történész Zacharias Topelius érvelhetett úgy, hogy Finnországnak 1809 előtt, mielőtt a terület Oroszországhoz csatolták volna, nem volt történelme. Mégis, a nyelvrokonság régóta ismert, mint ahogyan az is, hogy a finn értelmiség a dualizmus szerkezetét példának használva alkotott modellt az oroszosítás ellenszeréül. 1917–1918, a függetlenné válás után mindkét ország az európai kisállamok közé tartozott, és kénytelenek voltak osztozni a Németország és Oroszország között fekvő régió keserveiben. Ilyen módon közös vonásokat akár a reálpolitika te-

rén is találhatunk, bár a második világháború után az egyik megmaradt demokráciának, míg a másik diktatúrává alakult át.

De milyen a „politikai kultúra” Finnországban, és különösen a magyar közönség számára mit lehet róla elmondani? Sztereotipikus módon a finn viszonyokat romantizálná, vagy inkább a „halszagú” és „csendes” finnek eredményeinek lekicsinylése lenne a tartalma? Vagy netán a speciális szovjet kapcsolatokat lehetne emlegetni, a szinte kötelező szaunázást, vagy a korábbi semlegességi politika „kötéltáncnak” és „utánsielésnek” nevezett velejáróit? A hidegháború után jellegzetességként említhető lenne a konszenzuspolitika és az 1990-es évek második felének „nagykoalíciói”, amikor is a régi jobb- és baloldali pártok egyaránt készek voltak közösen kormányozni, és nemzetközi összehasonlításokban így emelték fel az országot a legversenyképesebbek közé.

A politikai kultúra fogalma és annak változása explicit módon megjelent Finnországban a centrum és a baloldal hosszú együttműködésének véget vevő 1987-es koalíciókötés alkalmával. A szociáldemokraták és a legnagyobb jobboldali párt, a Kokoomus együttműködését új politikai kultúraként reklámozták. A kifejezés értelme végül mégis homályban maradt, hacsak nem a miniszteri tapasztalat korábbiakhoz képest szerény voltát, városközpontúságot, vagy egy fokkal nemzetközibb hozzáállást értünk rajta (vö. Lehtilä 2001, 144–146.). Amennyiben az új politikai kultúra kifejezést a kormányok stabilitásához kapcsolódva értenénk, azt látnánk, hogy az inkább az Urho Kekkonent követő, szociáldemokrata Mauno Koivisto elnökségéhez köthető. Azt megelőzően – legalábbis a második világháborút követő időszakot tekintve – csak Olaszországban voltak rövidebb életűek a kormányok, mint Finnországban.

A kormányok rövid élettartama ellenére a pártrendszer meglehetősen stabilnak bizonyult. Bár ezt főként Svájc jellegzetességének szokás tartani, de Finnország 200 tagú parlamentjében például igen ritkán fordul elő 15 mandátumos mozgás. Ezen túlmenően az egyesületi élet szempontjából általában egyenesen az ígéret földjeként jellemzik Finnországot, ahol jellegzetes sajátosság a civil társadalom és a szakszervezeti mozgalom nagyfokú szervezettsége. A finn pártrendszer további különös vonása, hogy az agrárpárti gyökereit az urbanizáció folyamán mindvégig megőrző Centrumpárt (amely Matti Vanhanen személyében ma is a miniszterelnököt adja) a gazdasági szerkezet átalakulása után is sikeres maradt.

Akárhogyan is, a finn *Sonderweg* és az ahhoz tartozó „finnlandizáció” elmagyarázása külföldön még Kekkonen idejében sem volt egyszerű feladat. Hasonlóképpen az 1966-ban kezdődő „népfrontkíséret”, azaz a centrum és a baloldal együttműködése is egyedülálló volt a korabeli Nyugaton. A széles köztársasági elnöki jogkörök által lehetségessé tett vezérelvűség még leginkább de Gaulle Franciaországában található párjára, míg a Kekkonen személyéhez kapcsolódó kultusz inkább a korábbi Kelet-Európa-hoz hasonlítható.

Megjegyzendő azonban, hogy Kekkonen nagyon kedvelt volt, és többször is a legnépszerűbb finn választották (vö. *Viikkosanomat* 1971/4, 1973/5).

A finn politikai kultúra az 1990-es évekre megváltozott. Ami azt illeti, Európában a korábbi kommunista országok mellett Finnország ment át a legnagyobb változáson. Az egykori „BEKS-Finnország” (az ország deklarált semlegességét beárnyékolta az 1947-ben megkötött Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási szerződés, amely bizonyos mértékben a Szovjetunióhoz kötötte a finn külpolitikát, és a belpolitikai viszonyokba való beavatkozás számára is megnyitotta a kiskaput) a kilencvenes években észak-európai partnereit is le hagyta azzal, hogy az eurót bevezetve az EU mellett a monetáris unióhoz is csatlakozott. A változást a történelemtől folytatott viták kísérték, valamint az elszámoltatás követelése, amely azonban mégsem történt meg olyan mélységben, mint ahogyan azt egyesek kívánatosnak, mások viszont félőnek tartották. A demarkációs vonalat a kommunizmus összeomlása utáni közbeszédben Urho Kekkonen és politikai ellenfelei öröksége jelentette. Másképp megfogalmazva, a vita tárgya az volt, hogy Kekkonen – illetve az ő regnálása idején kialakult hatalmi szerkezet – nem ment-e túl messzire a Szovjetunió iránti lojalitásban. További viták folytak a második világháborús szerepről, Finnország függetlenné válásáról és az ahhoz kapcsolódó 1918-as polgárháborúról, amely események és folyamatok áttételesen maguk is a Kekkonen-korszakhoz kapcsolódnak.

Végül néhány szó erejéig visszatérnék még Peter Englund előjáróban említett könyvéhez. Bár a következőkben „csupán” gesztusokról van szó, politikai tartalmú ezekben a bimbózó identitásépítés, valamint az osztályzásra való törekvés, a „mi” és „ők” megkülönböztetése.

„Miközben Európa északi és északkeleti részein a gesztusok visszafogottabbakká váltak, Délen sokat megtartottak ősi kifejező erejükből. A Németalföldön igen rosszallták az itáliaiak viselkedését, akik »fejükkal, kezükkel, lábukkal, egész testükkel« beszéltek. A két különböző gesztuskultúra határa részben egybeesett a katolikusok és a protestánsok között emelkedő vallási határral. A reformátorok szigorú puritanizmusa és a pápisták látványos rítusai felett érzett felháborodás a túlzottan bőséges gesztikuláció iránti gyanakvásban is megnyilvánult. Ugyanakkor ez visszatükrözte azt is, hogy egyre nagyobb különbségeket kezdtek találni a különböző népek között, *típusokként* kezdték felfedezni a »hollandokat«, »olaszokat«, »spanyolokat« stb., és megkezdődött a nemzeti identitások felépítése. Így amikor Johan Ekeblad a fajdkakas násztáncának megtekintése után hazaír testvérének az udvarból, a nyírfajdot »a heves és szenvedélyes franciához« hasonlítja, a süketfajdot a némethez, aki szótlanul érkezik »fodorgallérral a nyakán és szakállal az álla alatt«, a lány énekű császármadarat pedig az »elpuhult angolhoz«...” (Englund 1996, 599).

Bár a fentiek a XVII. századról szólnak, sztereotip felosztásokra az Európai Unió idején is akadnak példák. Manapság az említett „franciák”, „németek”

és „angolok” az EU három legnagyobb lakosságú államát képviselik. Az adoma szintjén szokás is megkérdőjelezni ezek viszonyát az EU sikerének lehetőségéhez, amikor előkerül a kérdés, hogyan is lehetne a legjobban vagy a legrosszabbul elosztani közöttük a mérnöki és a szakácsi feladatokat, illetve ki felelne ezen esetben a humorért.

A finn EU-diskurzusban szintén jellemzőek voltak a különböző „svédekkel” és „németekkel” kapcsolatos leegyszerűsítések. Ha előbb nem, az élelmiszerhivatal elhelyezését érintő 2001. őszi vita – és ahhoz kapcsolódóan a pármái sonka – megerősítette a sztereotípa helyét az EU-s politikai kultúrában. Történt ugyanis, hogy 2001 végén érdekellentét alakult ki Finnország és Olaszország között az említett uniós hivatal elhelyezéséről. A finn fél Helsinkit szorgalmazta helyszíneként, míg Olaszország Pármáért lobbizott. Ebben a vitában hangzott el Silvio Berlusconi olasz miniszterelnök szájából az a kitétel, hogy a finnek azt sem tudják, milyen a jó konyha (*Helsingin Sanomat* 2001. XII. 17.). Válaszul a vezető finn napilap egész oldalas hirdetésben hozott hatalmas képet a következő felirattal: „A prosciutto sonka. Most már 1,2 millió finn tudja ezt biztosan. Ez elég lesz, Berlusconi?” (*HS* 2001. XII. 19.) A nézeteltérés hosszabb ideig elhúzódott, míg 2003-ban Finnország lemondott az élelmiszerhivatalról, és így az Európai Vegyianyag-ügynökség került Helsinkibe.

(Fordította: Welker Árpád)

JEGYZETEK

- ¹ Miklós Szabó (2001), 115., Uő (1989), 230-231. Vö. Nyyssönen, Heino: Political Cultures in Urho Kekkonen's Finland and János Kádár's Hungary. In: Anssi Halmesvirta–Heino Nyyssönen (eds.), *Bridge Building and Political Cultures: Hungary and Finland 1956-1989*. Hungarologische Beiträge 18 Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- ² A tíz ország politikai kultúrájára kiterjedő vizsgálatban azt kérdezték, megoldást kínál-e a demokrácia az ország problémáira. A korábbi szocialista országok mellett (a balti államok kivételével) Ausztria jelentette az összehasonlítási alapot. A következő számpárokban az első szám a *nem* válaszok, míg a második az *igen* válaszok arányát jelzi százalékban kifejezve: Ausztria 23–72, Románia 34–65, Horvátország 35–63, Csehország 42–56, Magyarország 48–49, Szlovénia 51–47, Lengyelország 51–45, Ukrajna 56–41, Szlovákia 61–39, Bulgária 60–38, Oroszország 47–18. Amikor a kérdést úgy tették fel, támogatja-e a válaszadó a demokráciát, a két végletet Ausztria és Oroszország jelenti: Ausztria 90%, Horvátország 70%, Magyarország 69%, Románia 60%, Csehország 58%, Szlovákia 57%, Szlovénia 52%, Ukrajna 48%, Lengyelország 46%, Bulgária 45% és Oroszország 32%. Minden jel szerint nem a gazdasági helyzet határozta meg a válaszokat, hiszen a korábbi szocialista országok közül leginkább Romániában hittek a válaszadók a demokráciában (65%), de pl. Szlovéniában csak 47% tartotta úgy, hogy a demokrácia képes megoldani az ország gondjait.
- ³ A német SPD nyelvhasználatát kutató Arnold Svensson azt találta, hogy a második világhá-

ború után a szociáldemokraták arra kényszerültek, hogy a támogatóik nyelvét figyelembe véve politizáljanak annak ellenére, hogy a párt éppen megszabadulni igyekezett a hagyományos szocializmusfelfogástól. A sztereotípiákat Svensson ismétlődő utalásokként értelmezte, amelyeket a befogadó rendez egységekbe („Anspielung – höhere Ordnung”). Ilyen volt például a negyvenes évek tervgazdaságra vonatkozó követelése, amely az új politikai célok ellenére az 1960-as évek végéig megmaradt. (Svensson 1984, 2, 30–35).

- 4 1965-ben Pye és Verba egy másik klasszikussá vált kiadvánnyal válaszolt a kritikára. Kutatásaikat kiterjesztették, s megjelentettek egy tanulmánygyűjteményt, amelyben Törökország, India, Etiópia, Egyiptom, Japán és Anglia is szerepelt. A műről, a kritikáról általában és a fogalom definiálására irányuló törekvésekről lásd Lane 1992.
- 5 A kritikusok – így Barry és Pateman – úgy érveltek, hogy a politikai kultúra inkább politikai folyamatok hatásának eredménye; a demokrácia termelte ki a politikai kultúrát, és nem fordítva. A marxista kritika képviselői arra hivatkoztak, hogy a szerzők figyelmen kívül hagyták a gazdaságot és társadalmat, valamint azok hatását (vö. Street 1993, 100–101.). Almond és Verba felfogása problematikus volt abban az értelemben is, hogy a politikai kultúrát a politikai fejlődés ideájával kapcsolta össze, amely az ötvenes-hatvanas években a politikakutatás fontos területei közé tartozott. Az amerikaiak számára a politikai fejlődés modelljét az Egyesült Államok politikai rendszere jelentette (Roberts 1993, 382.).
- 6 A gondolat prototípusa már a bécsi Österreichisches Museum für Volkskundében őrzött Völkertafelben is megtalálható, amelynek tíz férfialakja az 1700-as években próbálja osztályozni és megjeleníteni az európaiak alaptípusait (sztereotípiáit). Bár a népjellemnek mint fogalomnak ma már nincs tudományos jelentősége, azért időnként megjelenik a sajtóban vagy a politikai diskurzusban. Ez mégsem jelenti azt, hogy „ismerd ellenfeleid”-stílusban ne lenne hasznos figyelemmel kísérni egyesek nemzetiséghez kapcsolódó attitűdjeit (vö. *Toisten Suomi* 2001).
- 7 „Interessen (materielle und ideelle), nicht: Ideen, beherrschen unmittelbar das Handeln der Menschen. Aber: Die »Weltbilder«, welche durch »Ideen« geschaffen wurden, haben sehr oft als Weichensteller die Bahnen bestimmt, in denen die Dynamik der Interessen das Handeln fortbewegte.” (Weber-idézet lásd Rohe 1992, 333.)

IRODALOM

- Almond, Gabriel A. & Verba, Sidney (1963): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. New York, Princeton University Press.
- André Gerrits & Nanci Adler (eds.) (1995): *Vampires Unstaked. National Images, Stereotypes and Myths in East Central Europe*. Amsterdam, Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences.
- Archie Brown (ed.) (1985): *Political Culture and Communist Studies*. New York, M. E. Sharpe.
- Brown, Archie (1977): Introduction. In: *Political Culture & Political Change in Communist States*. Archie Brown & Jack Gray (eds.), 2 ed. London & Basingstoke 1979.
- Englund, Peter (1993): *Suuren sodan vuodet* (Ofredsår). Helsinki, WSOY 1996.
- Gabriel A. Almond & Sidney Verba (eds.): *The Civic Culture Revisited*. London, Sage 1980/1989.
- Gedi, Noa & Elam, Yigal (1996): Collective Memory – What Is It? *History & Memory* 1/1996.

- Girvin, Brian (1989): Change and Continuity in Liberal Democratic Political Culture. In: *Contemporary Political Culture: Politics in a Post-Modern Age*. J. R. Gibbins ed.). London, Sage.
- Hayde, Robert M. (1995): The Use of National Stereotypes in the Wars of Yugoslavia. In: *Vampires Unstaked. National Images, Stereotypes and Myths in East Central Europe*. André Gerrits & Nancy Adler (eds.). Amsterdam, Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences 1995.
- Jussila, Osmo (2007): *Suomen historian suuret myytit*. Helsinki, WSOY.
- Lane, Ruth (1992): Political Culture. Residual Category or General Theory? *Comparative Political Studies*, Vol. 25 No. 3, October 1992.
- Lehtilä, Hannu (2001): *Mainettaan parempi valtioneuvos Harri Holkeri*. Helsinki, Otava.
- Népszertütnen népképviselő. *Népszabadság*, 2001. XI. 16.
- Nemeskürty, István (1991): *A bibliai örökség. A magyar küldeztudat története*. Budapest, Szabad tér 1998.
- Nyysönen, Heino (1999a): Der Volksaufstand von 1956 in der ungarischen Erinnerungspolitik. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 10/1999.
- Nyysönen, Heino (1999b): *The Presence of the Past in Politics. '1956' after 1956 in Hungary*. Jyväskylä: SoPhi.
- Nyysönen, Heino (2001): Muiston ja muistuttamisen politiikka. *Politiikka*, 1/2001.
- Robertson, David: *The Penguin Dictionary of Politics*. London, Penguin 1993.
- Rohe, Karl (1990): Politische Kultur und ihre Analyse. *Historische Zeitschrift*, Band 250/1990.
- Simon János (2001): Definiálható-e a politikai kultúra? In: Simon J. (szerk.) *Ezredvégi értelmezések...*
- Simon János (szerk.) (2001): *Ezredvégi értelmezések: Demokráciáról, politikai kultúráról, bal és jobboldalról. I.* Budapest, Villányi úti könyvek.
- Smith, Anthony D. (1991): *National Identity*. London, Penguin.
- Street, John (1993): Review Article: Political Culture – from Civic Culture to Mass Culture. *British Journal of Political Science*, 24/1993.
- Svensson, Arnold (1984): *Anspielung und Stereotyp. Eine linguistische Untersuchung des politischen Sprachgebrauch am Beispiel der SPD*. Opladen, Westdeutscher Verlag
- Szabó, Miklós (2001): A demokrácia és a demokraták politikai kultúra. In: Simon J. (szerk.): *Ezredvégi értelmezések...*
- Szabó, Miklós (1989): *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Medvetánc.
- Hannes Sihvo. (szerk.) (2001): *Toisten Suomi. Mitä meistä kerrotaan maailmalla*. 2p. Jyväskylä, Atena.
- Welch, Stephen (1993): *The Concept of Political Culture*. London, Macmillan.
- Whitefield, Stephen & Evans, Geoffrey (1999): Political Culture Versus Rational Choice: Explaining Responses to Transition in the Czech Republic and Slovakia. *British Journal of Political Science* 29/1999.
- Helsingin Sanomat* 2001. 3.11., 12. 17., 12. 19.
- Magyarország* 1971. 52. szám.
- Suomen Kuvalehti* 20/1920.
- Viikkosanomat* 4/1971, 5/1973.

AZ EURÓPAI NYILVÁNOSSÁG MIBENLÉTÉRŐL¹

PARADIGMÁK, DEFINÍCIÓK, MEGKÖZELÍTÉSEK
ÉS DILEMMÁK EGY ÚJ KUTATÁSI TERÜLET KAPCSÁN

Szabó Gabriella

(tudományos segédmunkatárs,

Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézete)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmányban a szerző az európai nyilvánosság (European public sphere) értelmezési kísérleteinek legfontosabb csomópontjait kívánja bemutatni. Ez az európai integráció kutatásának egyik újabb iránya, amely a politika- és a kommunikációtudomány megközelítései segítségével reflektál az olyan sokat vitatott témákra mint például a demokrácia deficit, a legitimitációhiány és az európai démosz. Az írás kitér arra is, hogy a szerzők miként küzdöttek meg az európai nyilvánosság teoretikus kihívásaival, milyen definíciós kísérletek születtek, és azok hogyan ágyazódnak egy komplexebb értelmezési keretbe. A nyelv, az identitás és a média szerepe körüli viták kapcsán áttekinti a nyilvánosság fogalmának újragondolását, majd a deliberatív szupranacionalizmus elméletének példáján végigmegegy az európai nyilvánosság egyik lehetséges konceptualizálási útján.

Kulcsszavak: európai nyilvánosság ■ Európai Unió, demokrácia ■ legitimitáció ■ média

DEMOKRÁCIA, LEGITIMÁCIÓ, NYILVÁNOSSÁG

Demokratikus alapokon áll-e az EU? Beszélhetünk-e politikai közösségről az Európai Unió kapcsán? És ha igen, akkor mi jellemzi ezt a politikai közösséget? Mi tartja össze, mi fűzi szorosabbra, vagy időközönként éppen ellenkezőleg miért távolodnak el egymástól a közösséget alkotók? S, úgy egyáltalán kik is az Európai Unió mint politikai közösség elemei? Nemzetek? Régiók? Maguk az állampolgárok? Talán ezek az integráció politikatudományi szempontú vizsgálódásainak legnehezebben megválaszolható, ám legfontosabb kérdései.

Az 1990-es évek közepére világossá vált, hogy az eddig főként az EU gazdasági sikereire, a hatékonyságra építő kötőerő nem bizonyul elégségesnek. Az állampolgárok tömegesen fejezték ki elégedetlenségüket, nemtetszésüket a jelenlegi állapotok miatt (elutasított Európai Alkotmány, egyre alacsony-

nyabb részvétel az európai parlamenti választásokon), és ennek fontosságából mit sem von le, hogy megoszlanak a vélemények az emberek viselkedésének okairól, motivációról. Annyit bizonyossággal állíthatunk, hogy az integráció jelen formáját támogató európai elit és az európai tömegek közötti kommunikációs szálak meglehetősen lazák.

Az európai integráció történetében számos értekezés született az EU fejlődésének értelmezésére. A föderalizmus, a funkcionalizmus, intergovernmentalizmus, a többszintű kormányzás elmélete mind az EU konceptualizálására törekszik. E vélekedések azonban magától értetődőnek tartják a demokrácia és a legitimitáció szempontjait. Így nem sok figyelmet szentelnek e fogalmak értelmezésének sem. A normativista elméletek ismételt előretörésével azonban e kategóriák átgondolása is elkezdődött. Mit jelent ez az európai integráció kontextusában? Nem mást, mint a deliberatív szupranacionalizmus gondolatának megjelenését.

A deliberatív szupranacionalizmus a politikatudomány egy újabb kísérlete az Európai Unió mibenlétének és fejlődési dinamikájának megértésére. Kiindulópontjai között empirikus megfigyeléseket és teoretikus fejtegetéseket egyaránt találunk. Előbbire példaként hozhatók azok az elemzések, melyek az EU döntéshozatalának diszkurzív dimenzióját, az intézményes és egyéni, nemzetközi és tagállami szereplők kommunikatív stratégiáit és taktikáit vizsgálták. S rámutattak, hogy a hosszas tárgyalások és alkuk rendszere, mindezek médiavisszhangja, illetve a közvéleménykutatások alapján kirajzolódó állampolgári vélemények milyen erőteljesen befolyásolják az integrációs folyamatokat (Eder–Trenz, 2004). Az elmélet kialakulásában szerepet játszottak még az EU létének, fenntartásának és az együttműködés bővítésének igazolására született értéktelített megközelítések, amelyek a maastrichti szerződés (1992) aláírása után meghatározták az integrációval kapcsolatos gondolkodást. Bár az EU parlamentáris rendszerré tételének igénye és működésének demokratizálása más koncepciókban is felmerült, egyre növekedett azok száma, akik az integrációt egyfajta politikai közösségépítő folyamatként látták. Egy demokratikus politikai közösség pedig nem épülhet másra, mint a részvétel alapköveire. A szerzők az EU jó működésének gátját látták abban, hogy a politikai közösség és a hozzá kapcsolódó privilégiumok (például közös ügyek megvitatása) továbbra is nemzetállami keretek között értelmeződnek (Zürn, 1996; Gerstenberg, 1997).

Nézetük szerint az európai országok hasonlósága és egymásrautaltsága olyan jelentős, hogy a gazdasági integrációt mélyebb politikai és szociológiai integrációnak kell követnie. A deliberatív szupranacionalizmus elméletéből azonban nem következik az Európai Egyesült Államok megalakításának igénye. Sőt, még a nemzetállam kiüresedését sem tűzik zászlajukra. Egyszerűen csak úgy vélik, hogy az európai integráció mindaddig féloldalas marad, amíg az erős gazdasági és technikai jellegű együttműködést nem egészítjük ki a

mindennapi emberek életét jobban meghatározó kérdésekkel („*bread and butter issues*”). Mindez természetesen nem történhet meg az állampolgárok feje felett. A deliberatív szupranacionalizmus koncepciója szerint oldani kell az EU elitista, technokrata jellegét. Hogyan? Úgy, hogy ki kell alaktani a nemzetek feletti fórumokat és csatornákat, ahol széles tömegek számára elérhetőek azok az információk és megszerezhetőek azok a képességek, amelyek segítségével párbeszéd, továbbá hatékony érdekképviselet folyhat. Bizonyos értelmezésben a nemzetállam még meg is erősödhet, hiszen megújulását és adaptációs képességeit erősíthetik, illetve kiszolgáltatottságát gyengítetik ezek a kommunikációs szálak.

Miként válhat az Európai Unióból deliberatív szupranacionalizmus? A válasz egyszerű: a nyilvánossága által. Így került a fókuszba az európai nyilvánosság (European public sphere) témája. Az érintett és érdekelt szereplők természetesen saját státuszuknak megfelelően inkorporálták a nyilvánosság európai uniós kontextusban történő felbukkanását. A legitimációs válság súlyát leginkább érző európai politikai elit tagjai, mondhatjuk, rögtön lecsaptak a nyilvánosság fogalmára, s ez alapján az Európai Unió demokrácia-deficitjét, szabályozási, intézményi vagy strukturális probléma helyett kommunikációs problémaként kezdték értelmezni. A volt portugál miniszterelnök Antonio Guterres 2000-ben egy interjúban így fogalmazott: „*Az Európai Unió demokratikus deficitje nem az intézmények rendszeréből fakad, hanem az európai nyilvánosság hiányából.*”² Hogy az európai elit számára ez mennyire kézenfekvő értékelés, arra Margot Wallström, a José Manuel Barosso vezette Európai Bizottság intézményi kapcsolatokért és a kommunikációs stratégiáért felelős alelnökének szavait szokás idézni: „*Meg kell tanuljunk, hogy miként hozhatjuk közelebb egymáshoz az állampolgárokat és az intézményeket [...] Párbeszédet kell folytassunk a nyilvánosság bevonásával. Ez lenne az európai demokrácia alapja.*”³

Adott tehát egy politikai probléma – nagyon leegyszerűsítve: az Európai Unió legitimációs válsága, konkrétan: alacsony népszerűsége –, és arra hamar megszületik a politikusi válasz; nyilvánosságot kell teremteni magunk körül, feladatorientáltan fogalmazva; javítani kell az európai intézmények kommunikációján.

A tudomány azonban ennél sokkal nehezebben küzdött meg az európai nyilvánosság értelmezésével. Először is olyan kényelmetlen kérdések merültek fel, hogy egyáltalán lehetséges-e teoretikusan az európai nyilvánosság. Ha igen, akkor vajon a meglévő, nemzetállami keretekre kidolgozott fogalmi készletekkel értelmezhető-e, konceptualizálható-e? Hol vannak azok a fórumok, minták, színhelyek ahol empirikusan is megragadható az európai nyilvánosság?

A következőkben nézzük meg részletesebben azokat a csomópontokat, amelyek az európai nyilvánosság teoretikus irodalmának legérdekesebb megállapításait tartalmazzák. Látni fogjuk, hogy a klasszifikáció az esetek többségében további kérdéseket és dilemmákat vet fel, melyek tisztázása még várat

magára. Először vessünk egy pillantást a nyilvánosság és a hozzá kötődő fogalmak változására, amely megnyitotta az utat az Európai Unió mint kommunikációs tér témájának vizsgálódásaihoz.

ÁTALAKULÓ NYILVÁNOSSÁGKONCEPCIÓK

Az európai nyilvánosság kutatási területe Habermas *„A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása”* című korszakalkotó munkáját tekinti kiindulópontnak (Habermas 1971). Még akkor is igaz ez az állítás, ha a szerzők számos ponton elmozdulnak Habermas kategóriáitól. A habermasi fogalom szerint a nyilvánosság egy olyan társas tér, amelyben individuumok közönség előtt beszélgetnek, kritikai és racionális vitát folytatnak közös ügyeikről, illetve politikai célú cselekvéseket hajtanak végre. A politikai nyilvánosság terében formálódik a közvélemény vagy, ahogyan Habermas kortárs értelmezői írják, a nyilvánosság a civil társadalom és az állami hatalmi struktúrák összekapcsolódásának helye (Dahlgreen, 2005). A nyilvánosság kérdésében tehát összefonódik a közösség, a kommunikáció és a politika hármasa. A nyilvánosság lehetőséget ad a politikai osztállyal szemben megfogalmazódó nézetek bemutatására és artikulálására. A nyilvánosság az általános hozzáférés elvén áll vagy bukik: amennyiben körülhatárolható társadalmi csoportok eleve kizártak a szabad véleménynyilvánítás köréből, akkor nem beszélhetünk demokratikus közszféráról. A habermasi definíció kulcsszavai tehát a nyitottság, a közös ügyek feletti racionális és kritikai, nyilvánosság előtt zajló diskurzus, amely szabad és állami beavatkozástól független.

Habermas erősen idealizált, normatív nyilvánosság-elméletét azonban a kortársak számos, teoretikus és empirikus alapokon álló ellenérvvel, kritikai észrevétellel illették. Habermas-szal szemben a leghevesebb kritikákat a feminista társadalomtudósok fogalmazták meg. Nancy Fraser felhívta a figyelmet, hogy az a „mindenki számára nyitva álló politikai nyilvánosság”, amelyet Habermas vázolt fel, soha nem is létezett. A XVIII. században kialakult polgári nyilvánosság alakítói (vagyis a fehér, tulajdonnal és szavazati joggal rendelkező férfiak), a társadalom összességének meglehetősen kicsiny szeletét képviselték (Fraser, 1985). Kétségkívül ez a társadalmi csoport befolyásolta leginkább a közügyek menetét, mivel az ő kezükben csoportosultak azok az erőforrások, amelyek hatalmukat biztosították (választójog, parlament, sajtó). Azonban a dominancia nem jelentett egyeduralmat. Habermas – nemcsak – feminista kritikusai rámutattak, hogy soha nem volt olyan korszak, amikor egyetlen, homogén nyilvánosság létezett.

Fraser egy későbbi munkájában a Chartisták, a marxisták és a szüfrazsett mozgalom körül szerveződő kommunikációs tereket vizsgálta, amelyek nem deriválhatók a polgári nyilvánosságból (Fraser, 2005). Összefoglalva észrevé-

teleit, a szerző elfogadja Habermas alapkoncepcióját, azonban a nyilvánosság heterogenitását emeli ki. Azzal, hogy Fraser, Benhabib és Calhoun többes számba helyezik a nyilvánosság fogalmát, vagyis elmozdulnak a habermas-i normatív megközelítéstől, megnyitották az utat az empirikus kutatások előtt is (Fraser, 2005; Fraser, 2007; Benhabib, 1992; Calhoun, 1992). A nyilvánosságok jellegzetességét a jelenlévő kommunikátorok szándékai, eszközei, céljai és körülményei (vagyis a politikai rendszer elemei) határozzák meg. Az angolszász szakirodalomban megjelenő fragmentált, „spheres of publics” értelmezések ismételten felvetették a nyilvánosság-irodalom alapkérdéseit, amely egy új elméleti keret kialakulását eredményezte.

A nyilvánosság mibenlétére vonatkozó nagy elméletek a nemzetállami keretekhez kötődő politikai térre vonatkoznak. Amikor Jürgen Habermas vagy Hannah Arendt megalkotta a demokratikus politikai és társadalmi nyilvánosság téziseit taglaló munkáját, a politikai közösség határai egybeestek az adott ország földrajzi határaival. A globalizáció azonban jelentősen átalakította a nemzetállami kereteket. Ennek megfelelően, Marianne van de Steeg két korszakot különböztet meg a nyilvánosság értelmezése kapcsán. Az 1970-es évektől az 1990-es évek végéig tartó időszakban a témáról folytatott tudományos vizsgálatokban a nyilvánosság értelmezése nemzetállami paradigmán belül történt. Míg a 2000-es évektől ismét fellendülő nyilvánosságkutatások a globalizáció és a nemzetek feletti integráció szempontjaiból vették górcső alá a közszféra kommunikatív terének értelmezését. A paradigmaváltás fontosabb momentumait van de Steeg nyomán az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze (van de Steeg, 2002):

I. KORSZAK – 1990-ES ÉVEKIG	II. KORSZAK – 2000-TŐL
<p>Stabil definíciók:</p> <ul style="list-style-type: none"> – A nyilvánosság egyenlő a média rendszerével. – A nyilvánosság a nyelv által határolt tér. – A nyilvánosság alapja a közös kultúra és identitás. – Nyilvánosság csak nemzetállami keretekben lehetséges. 	<p>Élénk vita a definíciókról:</p> <ul style="list-style-type: none"> – A nyilvánosság nem a média szinonimája. – A nyelv nem kizárólagosan határozza meg a kommunikáció terét. – A nyilvánosság feltételeit a politikai rendszer hordozza. – A nyilvánosság nemzeti és ransznacionális szintereken is egyaránt megtalálható.
<p>A nyilvánosság szerkezete egységes és homogén.</p>	<p>Heterogenitás, pluralitás és különbözőségek jellemzik a nyilvánosság szerkezetét.</p>
<p>A nemzeti nyilvánosságok jól elkülöníthetők egymástól, világos határok, korlátozott átjárhatóság.</p>	<p>Összemosódások, keveredések a nyilvánosságok rétegei között. Szubnacionális, nemzeti és transznacionális szintek megjelenése.</p>

Napjainkban a nyilvánosság szerkezetéről folytatott tudományos viták dinamikáját jelentősen befolyásolja az Európai Unió léte és a politikai integráció aktuális állapota. Az európai nyilvánosság lehetősége és jellemzői felvetik a hagyományos nyilvánosságkonceptióra vonatkozó állítások újraértelmezését.

Ezek közül a szakirodalom elsősorban a nyelv, az identitás és a média nyilvánossággal kapcsolatos összefüggéseit emeli ki.

NYELV ÉS NYILVÁNOSSÁG

Többen úgy vélik, hogy bár az európai nyilvánosság teoretikusan lehetséges, a valóságban számos akadály tornyosul a kiteljesedése elé. Az egyik ilyen gát az Európai Unió nyelvi sokfélesége. Dieter Grimm 1995-ös tanulmányában egyenes összefüggést lát az egységes nyelv hiánya és az európai politikai unió kialakulatlanága között. Közös nyelv hiányában a nyilvánosság csupán ábránd (Grimm, 1995; 295-296.).

Tuomo Möra, finn kutató szerint az európai nyelvek különbségéből fakadó értelmezési problémák akkor sem haladhatók meg teljesen, ha általánossá válik egy vagy két közvetítő nyelv mindenki általi ismerete. Érvelésében rámutat, hogy a kommunikáció szoros kapcsolatban van a nyelv által közvetített és azon keresztül szűrődő világképpel, identitással. Számos olyan politikai kifejezés van, amelynek jelentése szögesen ellentétes a francia, a brit, illetve a skandináv kultúrában. Ilyen például az állami intervenció, a kisebbség, illetve a föderáció jelentésének értelmezése. Az európaiak, kulturális, társadalmi és történeti okokból az esetek nagy részében egyszerűen más jelentéseket tulajdonítanak a politikai közösség számára kardinális fogalmaknak, így az értelmes párbeszéd csaknem lehetetlen (Möra, 2006).

Való igaz, hogy nincs európai nyelv, ismeri el Thomas Risse. De ez önmagában még nem teszi lehetetlenné a politikai közösség és a nyilvánosság létét. Risse párhuzamot von az Európai Unió fejlődése és a többnyelvű országok (például Svájc) politikatörténete között. Emellett azonban rámutat, hogy napjainkban az európai nemzetállamokban a történelmi kisebbségek és a bevándorlás miatt sem érvényesül a szigorú egynyelvűség. Risse szerint zsákutcába vezet az a megközelítés, amelyik az egységes nyelv hiányában elutasítja az európai nyilvánosság létezését. Egyrészt azért, mert egy sohasem volt idealisztikus nyilvánosság-koncepció alapján értelmezi a jelenségeket, másrészt azért mert így nem vesz tudomást az empirikusan is megragadható diszkurzív tekről, amelyek az európai integráció hatására és annak formálására alakultak ki (Risse, 2003).

IDENTITÁS ÉS NYILVÁNOSSÁG

Az európai nyilvánosság kritikusai a nyelvi problémák mellett az európai identitás hiányára is gyakran hivatkoznak. Hangsúlyozzák, hogy kollektív identitás megléte nélkül az Európai Unió pusztán gazdasági célú együttműködések

halmaza, amelyet jogi alapok tartanak össze az állampolgári összetartozás érzése helyett (Grimm, 1995).

Az identitásnak a politikai közösségben és a közösség nyilvánosságában betöltött szerepét az új paradigma képviselői is elismerik. Állítják azonban, hogy az identitás nem statikus és nem kizárólagos fogalom. A föderatív államokban ismert a többes identitás, amely egyszerre kötődik kisebb és szélesebb földrajzi egységekhez, régiókhoz és a föderációhoz (Jansen, 1999). A modern közösségekben a kulturális jellegű hasonlóságok (környezettudatosság, szolidaritás, európai értékekbe vetett hit) jelentős identitásképző erővel rendelkeznek. Ráadásul a politikai identitás nem feltétlenül kötődik a nemzeti gyökerekhez (ethosz és démosz elválasztása).

Ezeknél azonban fontosabb a nyilvánosságszerkezet kapcsán, hogy megfigyelhetünk-e kommunikációs közösségek (community of communication) létét európai szinten. Thomas Risse definíciója alapján kommunikációs közösségnek tekinthetünk bármilyen diszkurzív helyzetet, ahol az alábbi feltételek teljesülnek (Risse, 2003; 8.);

- a felek figyelnek egymásra és reagálnak a többi szereplő lépésére,
- a szereplők megnyilvánulásai nem titkosak,
- van egy adott közönség, amelynek lehetősége van a véleményének kifejtésére (a vita nincs lezárva, és nincs előre meghatározva, hogy ki vehet részt a diskurzusban).

Risse kritériumai között szerepel az is, hogy kommunikációs közösség tagjai egymást legitim tényezőként ismerjék el. Másként fogalmazva, az együvé tartozás egyfajta minimumát határozza meg Risse – ahogyan fogalmaz „*identitás light*” – a kommunikációs közösségek azonosításával. A diskurzus léte önmagában jelzi, hogy vannak közös ügyek, amelyek meghatározott időben, adott témában szupranacionális kommunikációs teret alakítanak ki.

MÉDIA ÉS NYILVÁNOSSÁG

A nyilvánosság médiacentrikus értelmezése szerint a működő politikai és társadalmi nyilvánosság csak és kizárólag a médián keresztül valósulhat meg. Dieter Grimm így fogalmaz: az európai nyilvánosság szempontjából egy minden tagállamra kiterjedő pán-európai médiahálózat kialakítása elengedhetetlen. Amíg nincs ilyen, addig nem beszélhetünk európai nyilvánosságról (Grimm 1995; 294.).

A téma kutatóinak egy csoportja, paradox módon, éppen ugyanezzel a médiacentrikus érvrendszerrel cáfol. Igenis vannak európai médiumok (Euronews, Financial Times európai kiadása, EurActive hírportál), annak ellenére, hogy olvasottságuk/nézettségük nem tekinthető tömegesnek.

A transznacionális nyilvánosság paradigmájának képviselői azonban felhívják a figyelmet egy másik megközelítésre: a média és a nyilvánosság kategóriáinak elválasztására (van de Steeg, 2001). A média a nyilvánosság aktora és hordozója, amely rendkívül fontos szerepet tölt be a demokratikus politikai diskurzusban. Azonban nincs kizárólagos szerepe a nyilvánosság minőségének meghatározásában. A televízió és a nyomtatott sajtó mellett a tájékozódásban egyre fontosabb szerepet tölt be az internet és más mobil kommunikációs eszközök. Továbbá, a közvetlen fizikai jelenléttel járó társadalmi megmozdulások, mint a nyilvánosság másik ágense, az európai civil szervezetek által szervezett akciók is mindennaposak a brüsszeli utcákon.

A politikai kommunikáció marketing szempontú vizsgálata szintén távolabb vezet a kutatókat a médiaközpontú elemzésektől. Az 1990-es évek végétől a politikai szereplők világszerte az állampolgárok közvetlen megszólítására törekednek. Virágkorukat élik a direct mailek, a kormányzati call centerek és az aktivisták tevékenységére alapuló személyes megkeresések. Ahogyan terjednek ezek az eszközök, úgy csökken a tömegkommunikáció lehetősége arra, hogy átfogó képet alkosson a politikai kérdésekről zajló diskurzusokról (Kiss, 2005). Számos jel mutat arra, hogy az európai uniós intézmények – különösen az állampolgárokkal történő kapcsolattartásban szintén szívesen alkalmazzák a közvetlen kommunikáció formáit (például: „Your direct line to the European Union for your questions on the European Union” vagy „Your Voice in Europe” kezdeményezések⁴).

DEFINÍCIÓS KÍSÉRLETEK

A társadalomtudományi szakirodalomra általánosságban is igaz, hogy nehezen birkózik meg az egyes markoszociológiai vagy makropolitológiai definíciós problémákkal. Különösen érvényes ez a mi témánk esetében. Mi tehát az európai nyilvánosság? Cornelia Brantner és kollégái szerint az európai nyilvánosság nem más mint kommunikációs tér, amelyben az európai politikai aktorok és az állampolgárok közös ügyeiket megvitathatják (Brantner et al., 2005). Erik Oddvar Eriksen ott látja az európai nyilvánosság megjelenését, ahol az európai hatalmi rendszer és a civil szféra találkozik (Eriksen, 2005). Hans-Jörg Trenz úgy véli, az európai nyilvánosság nem más mint azoknak a kommunikációs aktusoknak az összessége, amelyek az Európai Unióra, annak intézményeire, az európai integrációra vonatkoznak (Trenz, 2004).

Mint oly sok esetben, az egy mondatos meghatározásokkal itt sem megyünk sokra. Miután a kutatók is érzékelték a definíciók hiányosságait, rögtön az európai nyilvánosság további specifikumait kezdték vizsgálni. Olyan kérdésekre keresték a választ, mint például: Hogyan mutathatunk rá a nemzeti és az európai nyilvánosság értelmezési kereteinek különbségeire? Miként

konceptualizálható az európai nyilvánosság? Milyen klasszifikációs kategóriákat alkalmazhatunk? Melyek azok a teoretikus fundamentumok, amelyeket mindenképpen tisztázni kell az európai nyilvánosság kapcsán? A következő fejezetben az ezekre a kérdésekre született válaszok legfontosabb csomópontjait kívánom összefoglalni.

MIT TUDUNK TEORETIKUSAN AZ EURÓPAI NYILVÁNOSSÁGRÓL?

Az európai nyilvánosság szakirodalmát áttekintve egy biztosan állítható: nincs konszenzus a szerzők között abban a tekintetben, hogy vizsgálódásuk tárgya hogyan formálódik, ki és miként vesz/vehet részt fenntartásában. Ami azonban igazán problematikus, hogy a szerzők nagyvonalúan megkerülik az ok-okozati viszonyok feltárását. Vagyis keveset olvashatunk arról, hogy vajon a nyilvánosság az Európai Unió demokratikus fejlődésének oka vagy következménye?

Vannak azonban olyan kulcsfontosságú munkák, amelyek kísérletet tesznek az európai nyilvánosság meghatározására. A szakirodalomban elsőként megjelent kísérlet a plurális megközelítés jegyében elkülöníti az eredendően nemzeti határokon átívelő, transznacionális, vagy másként pán-európai nyilvánosság szerkezetét, illetve a nemzeti nyilvánosságok európaizációjának jelenségét (Gerhards, 1993; van de Steeg, 2000). Lássuk röviden, hogy mit jelentenek ezek a kategóriák!

A *sui generis pán-európai nyilvánosság* a nemzetállami szint fellett keletkező és attól függetlenül működő kommunikációs tereket jelzi. Ide érthetünk olyan fórumokat, amelyek például az európai uniós intézményekhez tartoznak, vagy azokat a szakmai, szakpolitikai vagy civil szerveződések, amelyek saját intézményi háttérrel rendelkeznek, vagy éppen csak laza kommunikációs hálózatot alkotva reflektálnak az európai integráció fejleményeire, politikai, gazdasági, társadalmi folyamataira. Ezek ereje tulajdonképpen a nyilvánosságteremtő és -biztosító funkciókban rejlik, emellett lehetőséget teremtenek az adott szakma vagy téma iránt elkötelezett közösségek európai kapcsolatának kiépítésére, az EU-ban zajló folyamatok megértésére, közös akciók szervezésére, érdekképviseletre.

A *sui generis pán-európai nyilvánosság* fontos alkotóelme a média. Vannak ugyanis olyan újságok, internetes portálok, televíziós csatornák melyeknek célja az Európai Unió pénzügyi, gazdasági, politikai, társadalmi életéről történő tájékoztatás. Célcsoportjuk éppen az az egyre nagyobb számú európai elit, amely európai uniós intézményeknél vagy pán-európai fókusszal rendelkező cégeknél, szervezetnél dolgozik.

E gondolat azt sugallja, hogy minél több ilyen szakmai, civil vagy európai intézményhez kötődő, transznacionális fórum (és ezekkel minél mélyebb az

Európai Unió döntéshozatali csúcsszerveinek a kapcsolata) vagy pán-európai médium létezik, annál erősebb és jelentősebb az európai nyilvánosság. Mindez pedig az EU demokrácia deficitjét csökkenti.

Az így összekapcsolódó nyilvánosságszerkezet egyik jellemzője, hogy közvetítő nyelvként az angol (ritkábban a francia) térhódítását figyelhetjük meg. Aki be óhajt kapcsolódni a pán-európai nyilvánosság keringésébe legalább angolul tárgyalóképesnek kell lennie, ismerni kell szaknyelvének angol fordulatait. További sajátosság, hogy itt többnyire az elit folytat párbeszédet önmagával, illetve versengő elitcsoportokkal. Az ezekben a körökben mozgók a magasán kvalifikált, értelmiségi és/vagy üzleti top menedzseri csoport tagjai, akik az európai integráció jelen formájának egyértelmű haszonélvezői. Jelentős európai uniós ismeretekkel rendelkeznek, kiigazodnak az intézményrendszer, a hatáskörök és a jogszabályok rengetegében. Hatékonyan képviselik érdekeiket, s ezáltal az integráció elkötelezett támogatói is (Fligstein, 2008).

Az európai nyilvánosság kutatói körében erős a konszenzus abban, hogy az európai nyilvánosság illetően értelmezése túlságosan szűkre zárná a vizsgálatokat. Ráadásul az elitista jellege miatt kétséges teszi a széleskörű állampolgári részvétel, tehát a tömegek bevonására törekvő demokratikus igények integrálását. Így a tanulmányok többsége az európai nyilvánosságot a nemzeti nyilvánosságok európaizációjával azonosítják (Kantner, 2002; Gerhards, 2002).

A nemzeti nyilvánosságok európaizációjának gondolata abból indul ki, hogy a tömegek nyelvi, kulturális és földrajzi okokból erősen kötődnek a saját államuk keretein belül kialakult és működő kommunikációs terekhez, politikai részvételi és tájékozódási formákhoz. Európai dimenzió azonban itt is felfedezhető. Tisztázzuk először is tehát azt, hogy mit ért e koncepció európaizáción! Jürgen Gerhards figyelte meg az Európai Unióval, az integrációval foglalkozó témák elszaporodását. Nem is akárhol, hanem a médiában. Hiszen, vélik a szerzők, a modern nyilvánosság mediatizált.

Tovább specifikálva a meghatározást, a nyilvánosság szereplői alapján Koopmans és Erbe megkülönbözteti a horizontális és vertikális európaizációt. Horizontális európaizációról (horizontal Europeanization) beszélhetünk, ha a tömegkommunikáción keresztül kormányzati, államigazgatási szervek vagy NGO-k lépnek kapcsolatba más országok kormányzati, államigazgatási szerveivel vagy NGO-ival az integrációt valamilyen módon érintő kérdésben. Vertikális európaizációról (vertical Europeanization) van szó, amennyiben a média különböző szakmai, társadalmi vagy civil érdeket képviselők és/vagy kormányzati szintek (helyi, regionális, központi, európai) között zajló, EU-val kapcsolatos diskurzusokról számol be. Itt az ügyek szereplői nem egymeműek; NGO áll szemben valamely nemzeti kormánnyal, vagy EU-s intézmények lépnek kapcsolatba például regionális igazgatási szervezetekkel.

A szakirodalom szerint a nemzeti nyilvánosságok európaizációjáról tehát akkor tudunk meg többet, ha egy-egy ország tömegkommunikációs médiumait tartalomelemzésnek vetjük alá. Olyan kérdéseket kell vizsgáljunk, mint például: milyen európai uniós ügyek kerülnek napirendre?, ezek hogyan aránylanak a nem európai uniós témákhoz?; ki az ügyek főszereplői?, milyen értelmezési keretben találják a médiumok az EU-val kapcsolatos kérdéseket?

Az európai nyilvánosság ezen értelmezésében világos, hogy a nemzeti médiumok játszanak fontos szerepet. Az európaizáció legfontosabb indikátora az európai uniós témák gyakorisága és a nemzeti határokon kívüli szereplők bevonása. Más szóval, annál „európaizáltabb” egy tagállami nyilvánosság, minél több, integrációval foglalkozó tudósítás és nem nemzeti szervezet vagy személy jelenik meg az újságokban, televíziókban, rádiókban. Következésképpen, annál erősebb az európai nyilvánosság, minél több tagállam mediatizált nyilvánossága mutat európaizált jelleget. Ennek eredményeképpen teoretikusan lehetőségessé válik, hogy széles tömegek a saját anyanyelvükön és médiakultúrájukon keresztül jussanak európai uniós ismeretekhez, fejezhessék ki álláspontjukat, kapcsolódhassanak be integrációval kapcsolatos diskurzusokba.

Az európai nyilvánosság kutatásával foglalkozó munkák közül Erik Oddvar Eriksen időzött még el hosszasan a klasszifikációs kérdéseknél. Eriksen szintén úgy véli, hogy egységes európai nyilvánosságról nincs értelme beszélni. Ő azonban az előbbi kettős felosztás helyett hármas tipológia alkalmazását ajánlja. A szerző 2007-es tanulmányában részletesen kifejti, hogy mit ért általános európai nyilvánosságon (general European public sphere), transznacionális szegmentált nyilvánosságokon (transnational segmented publics), illetve erős nyilvánosságokon (strong publics) (Eriksen, 2007: 23-43.). Eriksen koncepcióját az alábbi táblázat segítségével foglalhatjuk össze:

TÍPUS	RÉSZVÉTEL LEHETŐSÉGE	LEGITIMÁCIÓS BÁZIS	FUNKCIÓ
<i>Általános</i>	nyitott	szuverén démosz	véleményformálás
<i>Szegmentált</i>	specializált	közös érdekek	érdekképviselés, probléma felvetés
<i>Erős</i>	szabályozott	delegált autoritás	döntéshozatal

Erik O. Eriksen európai nyilvánosság-koncepciójának összefoglalása. Forrás: Eriksen, 2007; 32.

Lássuk, hogy e tipológia mennyiben hoz új gondolatokat az eddig ismertekhez képest! Például az intézményesség fokának figyelembevételével ez a megközelítés külön kategorizálja az európai uniós szervezetekhez kapcsolódó nyilvános tereket, fórumokat. Ezek lennének az úgynevezett *erős nyilvánosságok*, amelyek a deliberáció és a diskurzusok kötött, szabályokhoz rögzített, állandó és intézményesített terei. Itt a kommunikáció célja a döntéshozatal, és a döntéshozatalban való részvétel lehetőségeit és módozatait tekintve különbség le-

het a közösség tagjai között. A legkézenfekvőbb példa az Európai Parlament, amely küldetése szerint közvetlen választása és nyilvánossága által biztosítja az EU döntéshozatalának demokratikus legitimitációját. Más kérdés azonban, hogy betölti-e az Európai Parlament ezt a funkcióját. Eriksen értékelése szerint nem. Azért, mert az integráció igazán kardinális kérdéseiben jelen szabályozás szerint nem az Európai Parlament, hanem a nemzeti kormányok képviselőiből álló Európai Tanács dönt. Ez még önmagában nem jelentene problémát, hiszen a tagállami kormányok vezetőinek legitimitációja általános választások eredményéből származik. Mivel azonban az Európai Tanács döntési alapjául szolgáló megbeszélések, háttéranyagok, előkészítő tárgyalások nyilvánossága korlátozott, az egyes döntések legitimitása is megkérdőjelezhető.

A transznacionális szegmentált nyilvánosságok működésére és jellemzőire Eriksen a pán-európai policy- vagy issue-hálózatokat hozza példának. Itt egy-egy nemzetközileg szerveződő közösség reagál az európai integráció kérdéseire, ha szükséges konferenciákat, tanácskozásokat, kampányokat szervez, ha úgy látja jónak botrányokat robbant ki. Azon túl, hogy európai szintű szervezkedésről, mobilizációról van szó, az ilyen lépések lehetőséget adnak közös európai ügyek megvitatására. Ideális terep az érdekek képviseletére, a problémák felvetésére.

Kérdés persze, hogy e szegmentált nyilvánosságok miként tudják erősíteni az európai integráció demokratizálódási folyamatait, hiszen itt is ez elit játszsa a főszerepet. Vajon képesek-e a pán-európai hálózatok széles tömeget mozgósítani? Eriksen válasza: attól függ. A potenciál mindenképpen megvan, s ettől kezdve az adott ügy természetén, illetve az adott szerveződés szakértelmén, ügyességén múlik. De valóban szükséges-e tömegtámogatottságot prezentálni egy-egy ügy képviseletekor? Bizonyos-e, hogy megéri rengeteg erőforrást és munkát fektetni egy pán-európai tömegmozgalom kiépítésébe, amikor egy kisebb, de professzionális lobbicsoport vagy gyorsan mozgósítható aktivistahálózat hatékonyabban vehet részt az európai döntéshozatal befolyásolásában? Ezek a szervezetelméleti kérdések bár némileg túlmutatnak az európai nyilvánosság témáján, mégis olyan praktikus szempontokat vetnek fel, melyek a nyilvánosság elitista jellegét erősítik.

Eriksen tipológiájának harmadik eleme hordozza talán a legtöbb elméleti bizonytalanságot. Az általa általános *európai nyilvánosságnak* nevezett szféra egyaránt magában foglalja a pán-európai médiumokat, az európai kollektív aktorokat (pártokat, civil szervezeteket, NGO-kat), állampolgárokat, illetve európai ügyek körül zajló, határokon átívelő diskurzusokat (például Jörg Haider és szélsőséges pártjának kormányra kerülése Ausztriában, vagy a pénzügyi válságra adandó közös, európai válasz, stb.).

Eriksen szerint éppen ez a tág keret adja jelentőségét, hiszen elméletileg bárki beléphet az általános európai nyilvánosság területére. Senkit nem lehet

kizárni onnan, a megszólalásnak nem lehet feltétele szakmai hozzáértés, vagy bármilyen szelekciós eljárás (például európai parlamenti választások). Jogom és lehetőségem van kifejezni a véleményem, csak azért mert a politikai közönség tagja, vagyis állampolgár vagyok.

Eriksen elismeri, hogy empirikusan ezt a szférát lehet minden bizonnyal a legkevésbé megragadni. Inkább csak a feltételeit lehet vizsgálni, véli a szerző. Vagyis azt, hogy valóban biztosított-e a jogszabályi, politikai, szociológiai, kulturális, kognitív és gazdasági lehetőség minden európai számára, hogy hozzáférjen az általános nyilvánosság eszközeihez.

ÖSSZEGZÉS

Mit tudunk tehát az európai nyilvánosságról elmondani? Azt feltétlenül, hogy *decentralizált, polarizált, fragmentált* szerkezettel van dolgunk. Fragmentált, mert végtelen számú fórumon, egyszerre, végtelen számú témával kapcsolatban zajlanak diskurzusok. S kevés jel utal arra, hogy ezek a diskurzusok valaha is összeállnának egy koherens egésszé. A fragmentált jelleget erősíti az európai népek között fennálló nyelvi és kulturális különbség, illetve az ezredvégi médiavilágra globálisan jellemző széttöredezethez.

A polarizáltságot az európai integrációval kapcsolatos vélemények sokfélesége adja. Az európai nyilvánosság létének nem az adja bizonyosságát, hogy minden szereplő mindig mindenben egyetért. A politikai részvétel egyik legfontosabb mozgató ereje az érdekek és értékek összeütközése, a konfliktusok kiélezése. Ha csupán a konszenzust tennénk meg indikátornak, akkor nem tudnánk mit kezdeni olyan jelenségekkel, mint az euroszeptikus erők európai parlamenti szereplése vagy az integráció egyes elemei (például Euró) ellen tiltakozók mobilizációs ereje. Meddig értékes vajon a disszenzus? Megfordítva a kérdést: lehet-e, kell-e mindenáron kompromisszumra törekedni? Az európai uniós intézmények döntéshozatalát gyakran éri az a vád, hogy mindent a konszenzus szempontjainak vet alá. Ez a konfliktuskerülő stratégia azonban kiüresítheti a döntéshozatalt, vagy felerősítheti a háttéralkuk szerepét, ami a demokratikus nyilvánosság követelményével nem fér össze. Hasonló kritikák fogalmazódnak meg az európai intézmények kommunikációjával kapcsolatban: nyelve bürokratikus, nehezen érthető, semmitmondó, közhelyekkel teli (Sükösd, 2003). Thomas Risse éppen ezért a konfliktusokat, botrányokat, tiltakozásokat az európai nyilvánosság motorjának tekinti addig, amíg a szembenálló felek elismerik egymást legitim vitapartnerként (Risse, 2002; 10.).

Az európai nyilvánosság decentralizáltsága részben az előzőekből, részben pedig saját többszintű politizálási rendszeréből fakad. Az európai integrációról, az európai ügyekről szóló diskurzusoknak a mai napig nincs igazán központja vagy gyújtópontja. Az EU intézményei közül az utóbbi időben az Eu-

rópai Bizottság Kommunikációs Főigazgatósága vállalt fel valamiféle koordináló, kezdeményező szerepet, de arra nincs erőforrása, hogy olyan szisztematikus és egységes erőfeszítéseket tegyen, mint például a nemzetállami kormányok kommunikációs egységei.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány alapjául a Korszakváltások a politikai kommunikációban című kutatás szolgált, amely az OTKA támogatásával valósult meg. A szerző köszönetet mond Kiss Balázsnak, aki a kutatás vezetőjeként számos értékes kommentárral és észrevétellel segítette a munkát.
- ² Interjú Antonio Guterres portugál miniszterelnökkel. *Süddeutsche Zeitung*, 2000. február 24.
- ³ Mission impossible, Margot Wallström video üzenete. Letöltés időpontja: 2008. november 19. http://ec.europa.eu/commission_barroso/wallstrom/index_en.htm.
- ⁴ http://europa.eu.int/europedirect/index_en.htm és <http://europa.eu.int/yourvoice/>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benhabib, Seyla (1992): *Models of Public Sphere: Hannah Arendt, the liberal tradition, and Jürgen Habermas*. In: Calhoun Craig (ed.): *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, MIT Press.
- Brantner, Cornelia et al (2005): *Europeanisation of National Public Spheres: Empirical Evidence from Austria*. http://www.univie.ac.at/Publizistik/Europaprojekt/datei/pub/ECC_Brantner-Saurwein_Vienna.pdf, letöltés időpontja: 2007. június 18.
- Dahlgren, Peter (2005): Internet, public spheres and political communication: dispersion and deliberation. *Political Communication*, vol 22 no. 2, 147–162.
- Eder, K.–Trenz H (2004): The Democratising Role of a European Public Sphere. Towards a Model of Democratic Functionalism. In: *Journal of European Social Theory* 7(1), 5–25.
- Eriksen, E. (2007): Conceptualising European public spheres: general, segmented and strong publics. In: John Erik Fossum and Philip Schlesinger (eds.): *The European Union and the public sphere. A communicative space in the making?* London, Routledge 2007.
- Fligstein, N. (2008): *Euroclash: The EU, European Identity, and the Future of Europe*. New York, NY, Oxford University Press.
- Fraser, Nancy (1985): *What's Critical About Critical Theory? The Case of Habermas and Gender*. *New German Critique*, No. 35, 97–131.
- Fraser, Nancy (2005) 'Transnationalizing the Public Sphere'. http://www.republicart.net/disc/publicum/fraser01_en.pdf, Letöltés időpontja: 2007. június 18.
- Fraser, N. (2007): Transnationalizing the Public Sphere: On the Legitimacy and Efficacy of Public Opinion in a Post-Westphalian World', *Theory, Culture & Society* 24: 7–30.
- Gerhards, J (1993): Westeuropäische Integration und die Schwierigkeiten der Entstehung einer europäischen Öffentlichkeit, *Zeitschrift für Soziologie* 22(2): 96–110.

- Grimm, D (1995): Does Europe Need a Constitution?, *European Law Journal* 1(3): 282–302.
- Habermas J. (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* Budapest, Gondolat.
- Jansen, T., (1999): *Reflections on European Identity.* Brussels: European Commission. Forward Studies Unit, Working Paper
- Kevin D.–Schlesinger P. (2000): Can the European Union Become a Sphere of Publics?, 206–229. In: Erik Oddvar Eriksen and John Erik Fossum (eds): *Democracy in the European Union: Integration through Deliberation?* London, Routledge.
- Kiss Balázs (2006): *Távolabb a médiától! Politikai kampányok Magyarországon 2004-ben.* Budapest, L'Harmattan.
- Koopmans R.–Erbe J. (2004): Towards a European public sphere?, *Innovation: The European Journal of Social Science Research* 17 (2) : 97–118.
- Machill M.–Beiler M.–Fischer C. (2006): Europe-Topics in Europe's Media: The Debate about the European Public Sphere: A Meta-Analysis of Media Content Analyses. *European Journal of Communication* Vol. 21 (57).
- Mörä, Toumo (2006) 'Boundaries of Public Sphere Ideals'. http://www.uta.fi/laitokset/tacs/papers0506/Mora_public_sphere.pdf
- Risse, Thomas (2003): An Emerging European Public Sphere? Theoretical Clarifications and Empirical Indicators. *Annual Meeting of the European Union Studies Association*, Nashville, March 27–30, 2003.
- Schlesinger, Philip (2003): The Babel of Europe? An Essay on Networks and Communicative Spaces. ARENA Working Paper 22/03.
- Trenz, H.J (2008): In Search of The European Public Sphere: Between Normative Overstretch and Empirical Disenchantment. *Working Paper No. 12, June 2008.*
- Van de Steeg M. (2000): An Analysis of the Dutch and Spanish Newspaper Debates on EU Enlargement with Central and Eastern European Countries: Suggestions for a Transnational Public Sphere, In: Barbara Baerns and Juliana Raupp (eds) *Information und Kommunikation in Europa. Forschung und Praxis.* Berlin: Vistas. 61–87.
- Van de Steeg M. (2002): Rethinking the Conditions for the Public Sphere in Europe. *European Journal of Social Theory* 5(4): 499–519.

AZ ELLENÁLLÁS KULTÚRÁJA

KULTÚRA, IDENTITÁS A MOZGALOMKUTATÁS IRODALMÁBAN

Mikecz, Dániel

(Phd hallgató, ELTE ÁJK Politikatudományi Iskola)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmányban a mozgalomkutatás irodalmán belül azokra az elméleti konstrukciókra koncentrálok, amelyek a mozgalmi identitásképzéssel, a mozgalmi kultúrával foglalkoznak. A mozgalmak tanulmányozásában a kultúra azért központi jelentőségű, mert maga a mozgalom, amely nem azonosítható az aktivistákkal, a szervezetekkel vagy akár a szervezetek összességével, leginkább a mozgalmi kultúrán keresztül ragadható meg. Így teremtve kapcsolatot az aktivistákat és elkötelezettségüket kutató mikroszintű elemzések és a mozgalmi szervezetekre koncentráló mezo- illetve a társadalmi struktúra egészét érintő makroszintű kutatások között. A mozgalomkutatással foglalkozó szakirodalom szemléje során az egyes elméletek kapcsán az ideológiára, közös hiedelmekre, szimbólumokra, értékekre, normákra, státuszokra vonatkozó részeket emelem ki.

Kulcsszavak: társadalmi mozgalmak ■ mozgalmi kultúra ■ identitás ■ új társadalmi mozgalmak ■ kollektív cselekvés

KULTÚRA, IDENTITÁS A MOZGALOMKUTATÁS IRODALMÁBAN

A társadalmi mozgalmak által elérni kívánt változás egy olyan társadalmi berendezkedést céloz meg, ami megjelenik a mozgalom jelképeiben, szövegeiben. A társadalmi mozgalmak aktivistáit a saját mozgalmi identitás köti össze. Identitásuk révén kötődnek az adott ügryhöz, határolják el magukat ellenfeleiktől, a semleges szereplőktől, ill. különböztetik meg magukat szövetségeseiktől. Elsősorban a posztmodern mozgalmak esetében, mivel a bekapcsolódás szituatív, a tényleges szervezeti tagságon felül más tényezőknek kell fenntartaniuk a mozgalmi kötődést. A különböző szubkulturális elemek (kávézók, szórakozóhelyek, öltözködés, zenék) azok, amelyek elősegítik a bekapcsolódást a mozgalomba, később pedig tartják fenn a mozgalmi identitást, ami különösen fontos a konkrét tiltakozások hiányában (della Porta, Diani, 2006: 131.).

Egy tudományág sokszor osztozik tárgyának sorsában. A mozgalmak megfoghatatlansága kikezdi olykor a mozgalomkutatás egzaktóságát is. A mozgalmak kultúráját nem lehet kvantitatív módszerekkel vizsgálni, ugyanakkor a metodológiai bizonytalanság kikezdi a tudományos eredmények hitelességét. Ennek ellenére a mozgalomkutatáson belül a kultúrát, az identitást, a szimbólumokat érintő kutatások több mint indokoltak, a mozgalmak ugyanis a politika legkevésbé intézményesített szereplői, úgymond a politika vadvirágai, tehát a szervezetszociológiai paradigma nem képes átfogni a témát, másrésztől nem fenyeget az empiriától elszakadó teoretikus elméletgyártás veszélye sem, mert a mozgalomkutatásban mindig ott rejlik az empirikus egyeztetés köveltelménye.

Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy áttekintsem a kultúrára vonatkozó megállapításokat a mozgalomkutatás irodalmában. Véleményem szerint a mozgalmak tanulmányozásában a kultúra azért központi jelentőségű, mert maga a mozgalom, amely nem azonosítható az aktivistákkal, a szervezetekkel vagy akár a szervezetek összességével, leginkább a mozgalmi kultúrán keresztül ragadható meg, így teremtve kapcsolatot az aktivistákat és elkötelezettségüket kutató mikroszintű elemzések és a mozgalmi szervezetekre koncentráló mezo- ill. a társadalmi struktúra egészét érintő makroszintű kutatások között. A mozgalomkutatással foglalkozó szakirodalom szemléje során az egyes elméletek kapcsán az ideológiára, közös hiedelmekre, szimbólumokra, értékekre, normákra, státuszokra vonatkozó részeket emelem ki.

A KOLLEKTÍV CSELEKVÉS ELMÉLETE

A kollektív cselekvés elmélete (*collective behavior theory*) a társadalmi folyamatok behaviorista értelmezésén alapul, azt az olyan társadalmi jelenségek vizsgálatára kívánja alkalmazni, amelyek egyfajta közös cselekvést foglalnak magukba, mint a pánik, a tömeghisztéria, a sztrájk ill. maguk a társadalmi mozgalmak is. A kollektív cselekvés elmélete szerint ezek a formák csupán megjelenésükben különböznek, visszavezethetők egy logikára, így elemzésük is hasonló módon végezhető el. A kollektív cselekvés ezen formái ugyanakkor a társadalmi rendszer abnormális működésére utalnak, valamilyen társadalmi feszültség, zavar eredményeként jönnek létre, azonban a társadalom normális működését akadályozzák, anómiás állapotot hoznak létre. Az elmélet a kollektív cselekvés közvetlen okát az egyéneken fellépő elégedetlenségben és szorongásban látja. A kollektív cselekvés maga a szorongás feloldását célozza. (Buechler, 2000: 20.). Az elmélet tehát a kollektív cselekvésnek inkább a pszichológiai, mint politikai oldalát vizsgálja.

A kollektív cselekvés elméletén belül három irányzatot különböztet meg Steven M. Buechler: a strukturalista-funkcionalista elméletet, a szimbolikus

interakcionizmust és a relatív depriváció elméletét (2000: 21.). Az elméletet a legtöbb kritika azért érte, mert minden kollektív cselekvéssel összefüggő társadalmi jelenséget egybesűrit, differenciálatlanul vizsgál, és azokat bizonyos módon diszkreditálja. Mindezekkel együtt a kollektív cselekvés elmélete kevésbé a társadalmi mozgalmak politikai, sokkal inkább szociokulturális, pszichológiai vetületét emelte ki, amely témánk, a társadalmi mozgalmak kulturális vonatkozásait illetően sokkal gyümölcsözőbb, ill. ezért válhatott az identitásalapú új társadalmi mozgalmak elemzéséhez adekvát paradigmává (Szabó, 2001: 33).

Strukturalista-funkcionalista elmélet

Neil J. Smelser Parsons strukturalista-funkcionalista társadalomelméletére alapozta a kollektív cselekvést leíró elméletét. Parsons is foglalkozik a társadalmi feszültségekkel, amik szerinte „az új helyzet szülte követelések és a társadalmi struktúra azon elemeinek tehetetlenségéből fakadnak, amelyek a leginkább ellenállóak a szükséges változásokkal szemben” (Parsons, 1951: 226.). Itt megjelennek Smelser főbb kategóriái, mint a feszültség (strain), a szorongás (*anxiety*) (Parsons, 1951: 235.).

Smelser elméletében az általános hiedelmek kapcsán elemzi a mozgalmak (illetve a kollektív cselekvés) kulturális vonatkozásait. Az általánosított hiedelmek (*generalized belief*) segítségével képesek a deprivált csoportok azonosítani sérelmeik okát és felelőseit. Az általános hiedelmeket elemezve a szerző arra jut, hogy azok megjelenéséhez valamilyen társadalmi feszültségre van szükség. A strukturális feszültség bizonytalanságot okoz, amelynek csökkentése az általános hiedelmek feladata, ami úgy történik, hogy az általános hiedelmek „rövidre zárják”, átsztrukturalizálják a bizonytalan helyzetet úgy, hogy a szélsőségesen általános helyzetet konkretizálják, ezáltal megszűnik a bizonytalanság által keltett szorongás is, ilyen többek között a bűnbakkepzés a vágybeteljesítő hiedelmek esetén vagy az új törvények, szabályok vagy szokások bevezetése a norma orientált általános hiedelmek rendszerébe. Az általánosított hiedelmek ezen túl megteremtenek egy olyan „közös kultúrát, amelyben megvalósítható a vezetés, a mobilizáció és a koncentrált cselekvés” (Smelser, 1968: 81–82.). Smelser a kollektív cselekvésre úgy tekint, mint „egy hiedelemre alapozott mozgósításra a társadalmi cselekvés újradefiniálása érdekében” (Smelser, 1968: 8.). Smelser tipológiájában a hisztéria és a vágyak beteljesítése kedvezmények elérésére, az ellenségeskedés a mobilizációra, míg a norma orientált hiedelmek a normákra, az értékorientáltak értékekre vonatkoztatva kívánják elérni társadalmi változást (Smelser, 1968: 129.).

Szimbolikus interakcionizmus

A strukturalista-funkcionalista elmélettel ellentétben a szimbolikus interakcionizmus nem a társadalmi struktúrákat és intézményeket vizsgálja, hanem az emberi interakciók világát, szemléletmódja mikroszociológiai jellegű. Az elmélet kialakításában nagy szerepet játszó George Herbert Mead szerint az ember döntését, cselekedeteit szimbólumok irányítják, amelyek azonban kontextusfüggőek, jelentésük a társadalmi interakció során formálódik ki (Vörös, 1994: 254.).

Herbert Blumer Meadre támaszkodva, de tőle elrugaszkodva dolgozta ki saját elméletét. A szimbolikus interakcionizmus előfeltevése, hogy a jelentés társadalmi interakcióban születik meg, ugyanakkor ezt a jelentést az egyén tapasztalatai alapján folyamatosan újraértelmezi (Blumer, 1969: 2.). Ezekből a premisszákból kiindulva vizsgálja Blumer az egyéni cselekvést. Szerinte az ember egy olyan organizmus, amely szociális interakcióba kerül magával úgy, hogy javaslatokat, útmutatásokat fogalmaz meg saját magának, és válaszol is ezekre. Ennek a folyamatnak a során az egyén létrehozza cselekvésének vezérfonalát olyan tényezők figyelembevételével, mint saját vágyai és akarata, az előtte álló akadályok, a rendelkezésre álló eszközök, mások tényleges és várható cselekedetei, az egyén önmagáról alkotott képe, és cselekvéseinek várható eredménye (Blumer, 1969: 15.). A kollektív cselekvés esetén az egyének egymáshoz illesztik cselekvésük vezérfonalát. Ez is egy interaktív, interpretatív folyamat, a javaslataikat a kollektív akcióban résztvevők nem csak saját maguk, de mások számára is megfogalmazzák.

Blumer három megjegyzést tesz a kollektív cselekvés hagyományos szociológiájával és a szimbolikus interakcionizmus felfogásával kapcsolatban. Először is leszögezi, hogy nincsen olyan társadalom, ahol ne lennének szociális problémák, másodsor a már megformált és repetitív kollektív akció elemeit is újra kell alakítani, ezek is az interpretációs folyamat eredményei. Harmadikként kiemeli, hogy akár a régi, akár az új társadalmi cselekvés a már korábbi tapasztalatok alapján lehetséges. Blumer az olyan szociológiai elképzeléseket kárhoztatja, amelyek szerint a kollektív (és egyéni) cselekvést a normák, szabályok, szankciók irányítják, tehát létezik egyfajta „társadalmi rend”. Ezzel szemben a szimbolikus interakcionizmus a jelentés szerepét emeli ki, amely minden esetben újraértelmeződik az egyéni és kollektív cselekvés során (Blumer, 1969: 16–20.).

Ralph H. Turner és Lewis M. Killian szerzőpáros szerint a kollektív cselekvés ellentétben áll a társadalom normális, rutinszerű működésével. A kollektív cselekvést az választja el a szervezeti cselekvéstől, hogy híján van a működését szabályozó normáknak, nem a társadalom kultúrája által irányított és nem rendelkezik a tagok szűréséhez, a vezetők kiválasztásához szükséges szabályokkal. Még erősebb a kontraszt, ha az intézményi cselekvéssel hasonlítjuk

össze a kollektív cselekvést, az intézményi cselekvés ugyanis a makrotársadalom kultúrája által vezérelt, és a társadalom működése szempontjából nélkülözhetetlen tevékenységekre vonatkozik, ugyanakkor – teszik hozzá a szerzők – a kollektív cselekvés során a makrotársadalom normái is megváltozhatnak (Turner–Killian, 1957: 12–13.).

Turner és Killian ugyanakkor nem tartja irracionális cselekvőnek a tömeget, az efféle megállapításokat annak tulajdonítják, hogy a racionalitás az általános használatban megfelel a konform magatartásnak, illetve hogy előre kiszámítható cselekvésről van szó (Turner–Killian, 1957: 17.). Annak megértésére, hogy a tömeg cselekvésének indítéka miért jelenthet mást a cselekvőknek, mint a szemlélőnek, a szerzők bevezetik a szimbolizáció fogalmát. A közös szimbólumok a tömeg cselekvésének alapja, annak tárgya pedig szimbolikus jelentéssel bír, példának hozták erre a szerzők a Bastille ostromát (Turner–Killian, 1957: 17., 120.).

A társadalmi mozgalmakat mint a kollektív cselekvés önálló karakterrel rendelkező formáját tárgyalja a Turner–Killian szerzőpáros. „A társadalmi mozgalom egy bizonyos változásért vagy annak ellenében bizonyos folytatóságossággal cselekvő közösség.” A mozgalmak esetében ugyanis folytonosságról van szó a stratégiát, a munkamegosztást, a vezetést, a csoportidentitást illetően (Turner–Killian, 1957: 308.). A szerzők a társadalmi mozgalmak három típusát különböztetik meg: az értékorientált, a részvételőrientált és a hatalomorientált mozgalmakat (Turner–Killian, 1957: 327.). Az értékorientált mozgalmak esetében egy bizonyos társadalmi változás eléréséről van szó. A hatalomorientált mozgalom tagjai a társadalom legitim intézményeinek átvételére törekednek, anélkül, hogy azokat megváltoztatni akarnák. A részvételőrientált mozgalmak tagjaik igényeit akarják kielégíteni és nem fogalmazznak meg átfogóbb programot a tágabb társadalom számára. Ezen a típuson belül további három kategória található, a passzív reform-, a személyes státusz- és a korlátozott személyes mozgalmak. Az első típusnál a tagok tulajdonképpen szemlélői egy általuk is remélt társadalmi változásnak, amire a mozgalom keretein belül készülnek fel. A második kategória mozgalmi tevékenységüket nem teszik függővé egy lehetséges társadalmi változástól, tagjaik státuszát a létező társadalmi rendben kívánják megváltoztatni. Az utolsó típus, a korlátozott személyes mozgalmak leginkább a titkos társaságokra vonatkoznak, amelyek célja egy kiegészítő identitás, értékvilág nyújtása a tagoknak (Turner–Killian, 1957: 331–333., 362–363., 409–410., 414., 423.). Turner és Killian tipológiájában ennél az utóbbinál a legfontosabb a tagjaik identitása, a mozgalom tevékenysége az életmód átalakítására irányul, azonban ezeket gyakran a megváltóra, valamilyen természetfölöttire vagy az elkerülhetetlen történelmi dialektikából eredő társadalmi változásra váró csoportokként írják le, illetve a személyes frusztráció, a magányosság, az önértékelés hiánya lehet a személyes státusz, a mozgalmakhoz való csatlakozás alapja (Turner–Killian, 1957: 410., 414.). Mar-

ginális típusként jelennek meg azok a mozgalmak, amelyek a társadalmi változást tagjaik és általában az emberek gondolkodásmódjában elért változás révén kívánják elérni. Turner máshol használja a felbukkanó norma (*emergent norm*) kifejezést is, ezzel arra a folyamatra utal, hogy a strukturálatlan tömeg sajátos viselkedéséből norma születik (Turner, 1964: 128). Egy tömegben eleinte ugyanis nem létezik a csoportra jellemző norma, de a többiek igazodnak az egyéni módon cselekvőkhöz, így gyorsan kialakulhat a csoport saját normája.

A relatív depriváció elmélete

A relatív depriváció elmélete Buechler felosztásában a harmadik irányzat a kollektív cselekvés elméletén belül. A relatív depriváció arra a feszültségre vonatkozik, amit az egyén elvárásai és aktuális helyzete közötti diszkrepancia okoz (Gurr, 1970: 24.). Az elmélet a kollektív cselekvés és a politikai erőszak pszichológiai alapjait kutatja. Az értékek itt pszichológia értékek, az egyén cselekvésének mozgatórugói, amelyek azonban hierarchikus viszonyban állnak egymással (Gurr, 1970: 26.).

Gurr a mozgalmak ideológiáját, a mozgalmi szimbólumok szerepét a politikai erőszak szemszögéből elemzi. Mivel az egész mű elsősorban a politikai erőszak természetét és eredetét vizsgálja, az ideológia egyik legfontosabb szerepe is az erőszak utólagos legitimálása ill. az izgalmi állapot fenntartása. A társadalmi feszültség és elégedetlenség közepette új eszmék jöhetnek létre, amelyek elfogadhatóbb indoklását adják a politikai erőszaknak. Az új ideológiák bomlasztó természetében a korábban már létező társadalmi feszültségek és konfliktusok fejeződnek ki. Ezek az eszmék vagy Gurr kifejezésével élve fogalomalkotó rendszerek, lehetnek aprólékosan, intellektuális igénytelenséggel kidolgozott átfogó ideológiák, de akár előítéletek és indulatok kognitív elemeinek időleges egymásba fűzése. Az erőszak igazolásához azonban nincsen szükség komplex ideológiákra, ezek általában homályos eszmék, szimbólumok és jelszavak formájában jutnak el a forradalmi vezetők követőihez. Hogy végül mennyire fogékonyak az emberek ezekre a jelszavakra, eszmékre, ideológiákra, az a szerző szerint az elégedetlenség mértékének függvénye. Az eszmék sikere abban rejlik, hogy mennyire képesek ésszerű magyarázatot adni az elégedetlenségnek, összeegyeztetni ezt a depriváltak korábbi tapasztalataival és érdekeivel, elfogadható magyarázatot adni a bajok forrásáról, kijelölni a politikai erőszak célpontjait és elősegíteni a közös tudat kialakulását (Gurr, 1970: 193–201.). Gurr terminológiájában ezek a politikai erőszak normatív igazolásához tartoznak, míg a haszonelvű igazolás a politikai erőszak alkalmazóinak az erőszak alkalmazását taktikai eszközként való elfogadtatására vonatkozik. Ez annál valószínűbb, minél több tapasztalattal rendelkezik az adott csoport az erőszak sikeres alkalmazásáról (Gurr, 1970: 218.).

Gurr elemzése tehát kiterjed a mozgalmi szimbolikára, a közösségi tudatra, azonban szóhasználata és példái alapján az elemzés tárgya negatív előjelet kap. A tárgy nem is a kollektív cselekvés, hanem a kollektív erőszak, szemléltetés gyanánt pedig a fasiszta, kommunista, ill. premodern mozgalmakat, afroamerikai gettólázadásait hozza fel. A „doktrínák” az elemzésnek nem önálló tárgyai, azok funkciója a politikai erőszak igazolása. A későbbi elméletek alapvetésével – miszerint a társadalmi mozgalmak a modern demokráciák legitim szereplői –, legszembetűnőbben a pszichológiai alapból kiinduló elméletek helyezkednek szembe, a kollektív cselekvésben résztvevők frusztráltságának, depriváltságának hangsúlyozásával. Ugyanakkor a szerzők differenciáltan kezelik a kollektív cselekvés formáit, ezek között azonban az életmód megváltoztatására irányuló mozgalmak egy elképzelt minőségi rangsor alján helyezkednek el. Kétségtelen, hogy a II. világháború utáni korszakban még nem is adottak nagy számban, jelentősen azok a mozgalmak amelyek ezt a célt tűzik ki maguk elé.

AZ ERŐFORRÁSOK MOBILIZÁCIÓJÁNAK ELMÉLETE

Az erőforrások mobilizációjának elmélete azon a premisszán alapul, hogy a mozgalmi mobilizációban résztvevők racionális döntést hoznak, költség-háson számítást végeznek a kollektív cselekvésben való részvételük során, a részvétel tulajdonképpen az elvárt társadalmi változás, a remélt előnyök érdekében történik. A kollektív cselekvés alapja tehát az a taktikai megfontolás, miszerint a zárt és korlátozott politikai rendszerben a mobilizáció a részvételhez, a marginalizált csoport érdekeinek artikulálásához szükséges eszköz (McAdam, 1982: 20.).

A társadalmi mozgalmakkal és a kollektív cselekvéssel foglalkozó elméletek terén bekövetkezett trendváltás az Egyesült Államokban végbement politikai eseményekkel magyarázható, amelyek során a kollektív cselekvés már nem elszórt, ritka esemény, hanem többek között a polgárjogi mozgalom eszköztárában megszokott és legitim forma. Ezzel párhuzamosan a mozgalmakutatók új generációja közvetlen tapasztalatot is szerzett a társadalmi mozgalmakkal kapcsolatban, ami csökkentette a kollektív cselekvéssel kapcsolatos negatív előítéleteket.

Az erőforrásmobilizációs elmélet ugyanolyan racionális szereplőkként tekint a mozgalmakra, mint a pluralista klasszikus elmélet a pártokra, lobbicsoportokra, szakszervezetekre. Az elmélet vizsgálódásának középpontjában a mozgalmi szervezet áll, amely a rendelkezésre álló erőforrásokat felhasználva, azokat mobilizálva igyekszik elősegíteni a mozgalom által kitűzött társadalmi változás elérését. Mivel a társadalmi feszültségek, a depriváció szükséges de nem elégséges kondíciók, a kollektív cselekvéshez olyan objektív feltételek szükségesek, mint az elegendő szabadidő, munka, pénz, stb. Támogatói bázi-

sát tekintve az új szemlélet vizsgálándónak tartja a társadalmi mozgalmat támogató, de a mozgalom céljával nem azonosuló szereplőket is, tehát nem csak azokat, akik valamilyen sérelem által vezérelve ajánlják fel anyagi forrásaikat vagy munkájukat a mozgalom számára.

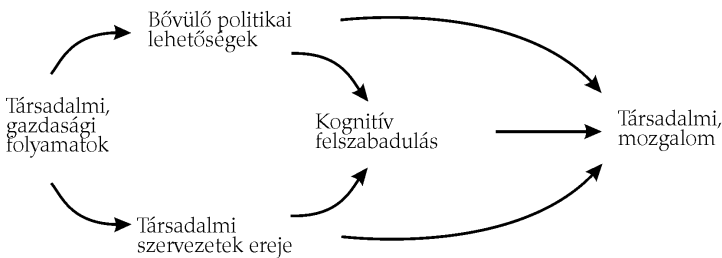
A mozgalmi stratégia megválasztását nem csupán a mozgalmi tradíció, a hatóságokkal való korábbi konfliktusok hagyománya vagy a szervezeti oligarchia szabja meg, hanem a szervezetek, csoportok közötti kooperáció és konkurencia. Végül ha a különbségeket a kollektív cselekvés elmélete és az erőforrások mobilizációjának elmélete között a többségi társadalomhoz való viszonyban keressük, azt találjuk, hogy míg a korábbi elmélet a társadalmat és kultúrát a kollektív cselekvés kontextusaként értelmezi, az új elmélet a mozgalmak infrastruktúrájaként tekint a társadalomra, amit a mozgalmak ki- ill. felhasználnak a sikeres mobilizáció érdekében, így a kommunikációs csatornákat, a foglalkoztatás struktúráját és méretét, a szervezeti központokhoz való hozzáférést és a már meglévő hálózatokat (McCarthy, Zald, 1977: 1216–1217).

Doug McAdam szerint az erőforrásmobilizációs elmélet fenti, vállalkozói irányzata védhető, amikor egy bizonyos típusú kollektív akcióra alkalmazza az elemző, de nem képes egy koherens tudományos modellt nyújtani. McAdam szerint az elitcsoportok, még ha ellenzékiek is, nem érdekeltek a társadalmi struktúra radikális megváltoztatásában, ráadásul támogatásuk kontraproduktív is lehet, függővé teheti a mozgalmat az elitcsoportoktól. A mozgalmak tömegbázisáról szólva a szerző továbbviszi a gondolatot az elit szerepéről, azaz kiemeli a tömeg jelentőségét azzal, hogy az elit beavatkozását csak reakciónak tartja. A kollektív cselekvés tulajdonképpen egy negatív ösztönző, ellentétben a pozitív ösztönzőkkel (mint a pénz, szavazatok, stb.), valamilyen hozzájárulás megvonását jelenti, amelytől mások függő helyzetben vannak, plasztikus példa erre a sztrájk (McAdam, 1982: 24–34.). Az erőforrásmobilizációs elmélet vállalkozói irányzatának képviselői a társadalmi feszültséget vagy sérelmeket szinte másodlagosnak tekintik a kollektív cselekvés szempontjából, hiszen az annak szükséges, de nem elégséges feltétele. McAdam rámutat, hogy ezek a szerzők összekeverik az objektív társadalmi állapotokat azok szubjektív érzékelésével. A lényeges pont tehát nem is annyira az erőforrások megléte, ill. azok hasznosításának képessége. A politikai folyamat-modell szerint a politikai ellenállás létrejöttét olyan tényezők befolyásolják, mint a szervezeti vagy szervezetségi szint, a politikai akcióba vetett kollektív bizalom és a politikai szövetségek rendszere (McAdam, 1982: 40.). Ez utóbbi tulajdonképpen a politikai lehetőségek struktúrája (*political opportunity structure*), ami a politikai rendszer, az elitcsoportok nyitottságára-zártságára utal. A politikai lehetőség-struktúra koncepciója alapvetően a politikai hatalmi építményt vizsgálja, a politikai rendszer nyitottságát az uralkodó elitek, az állami intézmények oldaláról, azonban a társadalmak olyan sajátosságai is befolyásolják a mozgalmak mobilizációját, amelyek nem az állami kompetenciák függvényei, hiszen az

adott társadalmi, politikai környezetben létező mozgalmak ugyanúgy hordozói az informális politikai szokásoknak, társadalmi tagoltságnak, mint a többi politikai szereplő.

Egy társadalmi mozgalom megszületéséhez a politikai lehetőségek kihasználására van szükség, ami feltételez egy bizonyos szintű szervezettségi fokot a társadalom érintett csoportján belül. Az adott csoport szervezettsége a már létező társadalmi hálózaton alapszik. A közösségeikbe jobban integrált emberek nagyobb valószínűséggel vesznek részt tiltakozó megmozduláson.

A politikai lehetőségstruktúra és a létező társadalmi hálózatok azonban csak strukturális potenciált jelentenek a társadalmi mozgalom megjelenéséhez. A klasszikus és az erőforrásmobilizációs elmélet által egyaránt elhanyagolt kérdés a lehetőség szubjektív érzékelése, a „kognitív felszabadulás” (*cognitive liberation*) (McAdam, 1982: 48). Gyakran jelentéktelen események azáltal váltanak ki nagy hatást, hogy szimbolikus jelentőségre tesznek szert, jelei lesznek valamilyen társadalmi változásnak vagy megváltoztatják az inszurgens tömegek elvárásait. A szimbolikus jelentésadás révén a tömegebázis szerepe is átértékelődik. A létező társadalmi hálózatok ugyanis nem csak tagokat vagy kommunikációs lehetőséget biztosíthatnak a társadalmi mozgalmaknak, de a már kialakított kognitív mechanizmusaik révén segítenek a változás lehetőségébe vetett kollektív meggyőződés elterjedésében (McAdam, 1982: 49–50.). A politikai folyamat-modell mind az extern, mind az intern tényezőkre koncentrál. A létező társadalmi hálózatok és az általuk létrehozott szimbolikus jelentés tehát döntőek a mozgalom kialakulásában, segítenek a politikai lehetőségek felismerésében valamint társadalmi vázát nyújtják egy alakuló mozgalomnak. (1. ábra)

A társadalmi mozgalmak kialakulása McAdamnél

A SZOCIÁLIS KONSTRUKCIONIZMUS

Mint láttuk az erőforrásmobilizációs elmélet politikai irányzatában is megjelenik a hivatkozás a társadalmi szimbólumokra. A szociális konstrukcionizmus elmélete a kollektív cselekvést kialakító tényezők sorából a jelentésadás folyamatát emeli ki, amelynek lehet ugyanúgy egyéni vagy közösségi vonzata. Tu-

lajdonképpen a szimbolikus interakcionizmus hagyományának felelevenítéséről van szó a mozgalmakutatásban. A szimbolikus interakcionizmus analitikai alapegysége az interakció, aminek szintjén a szimbólumok használata folyik. A kommunikációs folyamat és az interakciós hálózatok a szimbólumok segítségével működnek, megjelenésüknek pedig különböző formája lehet, így a jelentés, interpretáció, definíció vagy az identitás (Buechler, 2000: 40.). A szimbolikus interakcionizmus klasszikus elmélete a kollektív cselekvés minden formájával foglalkozott, azonban a szociális konstrukcionizmus kifejezetten csak a társadalmi mozgalmakat vizsgálja.

A mozgalmakutatással foglalkozó nagy jelentőségű konstrukcionista elmélet a framing-analízis. Az Erving Goffman által kidolgozott koncepció szerint a frame-ek vagy értelmezési keretek interpretációs sémák, ami által az egyének rendezik a körülöttük lévő világot és saját helyüket azáltal, hogy „pozicionálják, érzékelik, azonosítják és címkézik” az őket érő eseményeket (Goffman, 1974: 21–23.). A mozgalmakutatásban David A. Snow és Robert D. Benford alkalmazta az értelmezési keretek elméletét. A szerzők abban látják a megelőző kutatások hiányosságát, hogy túlságosan is a sérelmekre és azok szociálpszichológiai megjelenésére (relatív depriváció, elidegenedés) koncentrálnak, és nem azok interpretációjára és a kollektív cselekvés természetét befolyásoló, a szervezetektől, egyénektől és az időtől függő különbségekre, változatokra (Snow et al., 1986: 465.). A klasszikus elmélet alapján közvetlen az összefüggés a sérelmek és a kollektív cselekvés között, míg az erőforrások mobilizációjának elmélete konstansként kezeli a sérelmeket, konfliktusokat. Ehhez hasonlóan a részvételi hajlandóság is állandóként jelenik meg a korábbi munkákban, ami racionális döntés eredménye, ezzel szemben a szerzők azt hangsúlyozzák, hogy részvételüket az egyének folyamatosan újratárgyalják egymás között, egyfajta jelentésadó folyamat során. Többek között az ilyen jelentésadó folyamatnak részesei mind a társadalmi mozgalmak, mind a potenciális támogatók, a mozgalmak az általuk kialakított értelmezési keretek révén szereznek támogatókat.

Snow és Benford a frame-ek három fő típusát különbözteti meg (Snow és Benford, 2000a), tipológiájukban a diagnosztizáló, a protagonista és a motivációs értelmezési keretekről beszélnek. A diagnosztizáló frame a problémák felismerésével kapcsolatos, de itt történik meg az ellenfelek nevesítése is. A protagonista értelmezési keret a „mi a teendő?” kérdésre ad választ, a mozgalmi stratégiáját, cselekvési tervét fedi, a motivációs értelmezési keret pedig a kollektív cselekvésre ösztönöz. A mozgalmi szervezet értelmezési kerete és a potenciális támogatók közötti kapcsolatnak négy lehetséges folyamatát tárgyalja a szerzőpáros: a frame-áthidalást, a frame-amplifikációt, a frame-kiterjesztést és a frame-transzformációt (Snow et al., 1986: 467).

Az áthidalás révén egymással megegyező de strukturálisan különböző értelmezési keretek összekapcsolásáról van szó. A folyamat során a mozgalmi

szervezet megpróbálja mozgósítani az addig nem mobilizált érzelmi állományt vagy a közvélemény egy meghatározott szegmensét. Ezeknek az embereknek közösek a sérelmei, így az érdekeik is, azonban hiányában vannak a támogató szervezeti háttérnek és nem tesznek semmit érdekeik érvényesítéséért. Az áthidalás során a mozgalmi szervezet arra törekszik, hogy elérje támogatóit a különböző kommunikációs csatornák révén.

Az amplifikáció a frame tisztázásának és megerősítésének folyamata. Ennek két formája az érték- és a hit-amplifikáció. Az értékek amplifikációja a mozgalom aktivistái által fontosnak vélt érték kidolgozása, idealizálása, ami valamilyen oknál fogva nem rendelkezik mobilizációs potenciállal, az idealizált érték egyfajta mobilizációs ugródeszkává válik. Míg az értékek a mozgalom céljával, a kívánt társadalmi változással kapcsolatosak, addig a hit, hiedelmek olyan fogalmi elemek, amelyek kognitív módon támogatnak vagy akadályoznak egy akciót.

Gyakori, hogy egy mozgalom programjához kapcsolódó értékek és meggyőződések nem meghatározóak még a lehetséges támogatók körében sem. Ebben az esetben a mozgalmi szervezet arra kényszerül, hogy kiterjessze a tevékenységéhez kapcsolódó fogalmi bázist, vagy meggyőzzön másokat az általa képviselt értékek és program fontosságáról, tudatosítsa azok relevanciáját. Így tesznek többek között a pacifista mozgalom aktivistái, szervezetei, amikor punk és rock bandák segítségével próbálják elérni az egyébként érdektelen egyéneket, ez tulajdonképpen a frame-kiterjesztés.

Előfordulhat azonban az is, hogy egy mozgalomnak teljesen meg kell változtatni a róla kialakult képet, ugyanis a mozgalom ügye nem hogy nem talál visszhangra, de akár ellentétes is lehet a társadalom, a közösség értékeivel, ilyenkor a mozgalmi szervezetnek más keretbe kell helyeznie addigi tevékenységét, tagjaik életútját. Snow és szerzőtársai két típusát említik meg a frame transzformációnak, a területspecifikus és a globális transzformációt. A szerzők az egy területre korlátozott transzformáció esetében olyan területeket említnek meg, mint a fogyasztási szokások, szociális kapcsolatok és státuszok, rekreációs szokások. Ezek a területek azonban gyakran összekapcsolódnak, így az egyik területen bekövetkezett változtatás hatással lehet egy másik területre, azonban a frame-transzformáció nem terjed át feltétlenül. Az ilyen, egy területre kiterjedő transzformáció egy bizonyos csoport státuszát megváltoztatni óhajtó mozgalmak esetében a leggyakoribb. A globális transzformáció esetében minden területre kiterjed a változtatás, ilyen a szerzők által példaként felhozott nő esete, aki rasszista jobboldali radikálisból lett békepárti aktivista (Snow et al., 1986: 476.).

A szintén az értelmezési keretekkel foglalkozó Antony Gamson három típusú frame-ről ír (Gamson, 1992: 31., 59., 84.). Az injustice frame a sérelmek, igazságtalan gyakorlatok azonosítása miatt fontos, az agency frame a fennálló politikai helyzet megváltoztathatóságának tudatosításához kötődik, az identity

frame feladata pedig a cselekvő csoport meghatározása a csoporton kívüli ellenérdekeltek felismerése által. A framek legfontosabb feladata, hogy konkretizálják a tiltakozás tárgyát, az ellenfeleket, a problémákat; az absztrakciós szint csökkentése – akár megszemélyesítés által – a mozgalom cselekvőképessége szempontjából lényeges. Míg a gamsoni tipológia az értelmezési keretek cselekvés-orientált jellegére koncentrál, addig az előbbi inkább az azokat létrehozó interaktív, diszkurzív folyamatokra (Snow és Benford, 2000a: 615.).

Mivel a társadalmi mozgalmak nem olyan intézményesített szervezetek, mint a pártok, és gyakran ideológiailag is „puhábbak”, tehát világnézeti arcvonaluk nem teljesen tisztázott, vagy nem is rendelkeznek minden területre kiterjedő koherens ideológiával, ezért az értelmezési keretek elmélete, a frame-analízis megfelelő eszköz a mozgalmaknak a szűk, szervezeti vonatkozásokon túlmutató kutatására, ugyanakkor nem arról van szó, hogy a frame egyszerűen helyettesítené az ideológiát a mozgalomkutatásban, hogy ugyanannak a dolognak egyszerűen csak más elnevezése lenne (Snow és Benford, 2000b), a framing ugyanis a mozgalmi szervezetek és az egyének közötti jelentésegyeztetés dinamikus folyamatára utal. Az erőforrás-mobilizációs elmülethez hasonlóan a framing analízise is elsősorban mezoszintű elemzésekre alkalmas, hiszen a framing folyamata az egyén és a mozgalmi szervezet viszonylatában történik. Azt az ellentmondást, miszerint a mozgalmi szervezet nem azonos a mozgalommal, de az elemzések központjában a szervezet áll, miközben a társadalmi mozgalom megfoghatatlannak tűnik a kutatások szempontjából, az értelmezési keretek elmélete nem tudja feloldani.

AZ ÚJ TÁRSADALMI MOZGALMAK ELMÉLETE

A framing-analízis, az értelmezési keretek elmélete a jelentésadás és egyeztetés, a mozgalmi és egyéni interpretáció bonyolult folyamatát, a mikro- és mezoszint összefüggéseit kívánja megragadni. Ezzel szemben az új társadalmi mozgalmak elmélete a makrotársadalmi folyamatokra koncentrál amikor a kései kapitalizmus vagy a posztindusztriális korszak gazdasági struktúrája és az új társadalmi mozgalmak megjelenése közötti kapcsolatot vizsgálja, de mikrotársadalmi, amikor a mozgalmi és mozgalmár identitás kérdésével foglalkozik (Pichardo, 1997: 411.). Az elmélet az európai társadalomtudományban és a politikai pszichológiában gyökerezik. Kialakulására nagy hatással volt a marxista elmélet korlátozottsága a kollektív cselekvés jelenségének megragadására. A marxizmus ugyanis a kapitalista termelés logikájából következtetett minden politikailag jelentős mozgalom megjelenésére, így bármely más társadalmi jelenség vagy folyamat másodlagos a gazdasági termeléshez képest, másfelől gazdasági redukcionizmusából eredően az osztályhelyzetet tekintet elsődleges identitáshordozó elemnek (Buechler, 1995: 441–442.).

Az új társadalmi mozgalmak megjelenése a nyugati társadalmak fokozatos átrendeződéséhez kapcsolódik, a '60-as évekig meghatározó törésvonalak vesztették el korábbi szerepüket, új, korábban nem létező konfliktusok jelentek meg. A háború utáni nyugati generációk politikai szocializációját már nem a háborús időszak nélkülözései, hanem a jóléti rendszer ellentmondásai határozzák meg, aminek tudatosítása nem kis részben a gazdasági növekedés nyújtotta egzisztenciális biztonságnak köszönhető (Inglehart, 1990: 68–69.), ugyanakkor a gazdasági fejlődéssel és a jólét növekedésével párhuzamosan új fenyegetések, tudományos-technológiai kockázatok is megjelentek, amelyek elosztása az új konfliktusok alapja az ún. kockázattársadalmakban (*Risikogesellschaft*) (Beck, 2003). A posztmateriális értékek megerősödése az addigra megmerevedett nyugat-európai politikai rendszereket „feloldotta” (Lipset–Rokkan, 1967), és a materiális/posztmateriális törésvonal mentén megjelenhettek előbb az új társadalmi mozgalmak, majd a különböző zöld és újbaloldali pártok. Nyugat-Európában a '70-es években az új társadalmi mozgalmak az addigi termelési, újratermelési, elosztási és a tulajdonviszonyokat érintő kérdések helyett az életminőséget helyezték a konfliktusok középpontjába. Ebben az értelemben újjak voltak az intézményesedett munkásmozgalomhoz, a szakszervezetekhez, a szociáldemokrata-, kommunista pártokhoz képest. A háború utáni szociálpolitikai kiegyezés révén közös platformra került a politikai hatalom, a szakszervezetek és a tőke. Ezzel a növekedési kartellel (*Wachstumkartell*), a hatalmi arroganciával, a bürokratikus-centralizált modernizációval, a technokrata, piacelvű haladásmítosszal szemben fogalmazták meg kritikájukat az új társadalmi mozgalmak, az egyéni kiteljesedés, az autonómia és a önszerveződés jegyében a társadalmi viszonyok és a természethez való kapcsolat elnyomás és uralommentes újradefiniálása érdekében (Brand, 1991: 42–43.). Az új társadalmi mozgalmak a szervezeti forma esetében is szakítottak a régi politikával. A politikai pártokra, szakszervezetekre, a régi munkásmozgalomra jellemző centralizált, hierarchikus formával szemben az új társadalmi mozgalmak hálózatszerűen szerveződtek, a döntéshozatal decentralizált módon történt.

Az új társadalmi mozgalmak elmélete az előzőekben említett mozgalmi identitás, valamint a makrotársadalmi totalitás mellett más témákat is magában foglal, ilyen a makrotársadalmi struktúra és az új társadalmi mozgalmak megjelenése közötti kauzális kapcsolat. Ebben az elméleti keretben az új mozgalmak mintegy válaszként tekinthetők az egy rendszerbe szerveződő és mindent átható társadalmi ellenőrzésre, az „életvilág kolonizálására” (Habermas, 1985). Egy másik téma az új társadalmi mozgalmak támogatói bázisával függ össze. Ezt egyes kutatók új középosztálynak hívják, mások azt hangsúlyozzák, hogy az új társadalmi mozgalmak nem valamilyen társadalmi osztályon, tehát gazdaságilag meghatározott társadalmi csoporton alapszanak, hanem más, gyakran marginalizált státuszokon, így faji, etnikai, nemi, szexuális és korosztályi jellemzők szerint szerveződnek. Az új társadalmi mozgalmak elméleté-

hez tartozó témák még a privát és közszféra közötti határ elmosódása, a mindennapi élet átpolitizálódása; az új társadalmi mozgalmak értékei, azok pluralizmusa ill. posztmodern jellege; a politizálás szimbolikus és kulturális formái; valamint az új társadalmi mozgalmak decentralizált szervezeti struktúrája, a széleskörű participáció, az informalitás (Buechler, 2000: 46–48.).

Alberto Melucci szerint a komplex társadalmakban a mindennapi élet globálisan tapasztalható technicizálódásával és industrializációjával szemben az ellenállás új formái jelentkeznek, amelyek már nem hasonlíthatóak a munkásmozgalom küzdelmeire, amelyek a politikai részvétel kiszélesítéséért, a szociális jogok elismertetéséért és a javak igazságosabb elosztásáért folynak. A konfliktusok természetének makrotársadalmi változásával egy időben vita kerekedett a társadalomtudományokon belül, hogy a kollektív jelenség vizsgálható-e empirikus adatok összességéként, avagy az több folyamat eredménye, amelyek elősegítik vagy akadályozzák a kollektív kognitív keret és az ismertségi hálózatok kialakulását (Melucci, 1989: 19.). Melucci a mozgalmakutatási hagyományról szólva a behaviorista elméleteket azért kárhoztatja, mert azok a kollektív cselekvést pszichopatológiai módszerekkel akarták leírni, ezzel jószolgálatot téve az éppen hatalmon lévőknek, a makrotársadalmi, strukturális elméletek ugyanakkor választ adnak a miért kérdésére, de nem foglalkoznak a hogyannal, míg az erőforrások mobilizációjának elmélete éppen fordítva, a hogyan kérdését tanulmányozza, de mindeközben elfeledkezik a mierről. A mozgalmak tehát sem strukturális jellemzők, sem értékek és hiedelmek eredője, hanem teleologikus cselekvés, amit a lehetőségek és a kényszerek együttese alakít (Melucci, 1989: 21–25.).

A kollektív cselekvés során a résztvevők definiálják önmagukat és környezetüket, ezek a jelentések pedig egy interaktív, konfliktusos-tárgyalásos folyamat eredményei, tehát a kollektív cselekvés nem egységes, hanem plurális jelenség. A cselekvés ugyanis egy háromdimenziós koordináta-rendszerben valósul meg, amelynek egyes pólusai a célok, az eszközök és a környezet, amelyben a kollektív cselekvés megvalósul. Mindhárom dimenzió folyamatos vita tárgya, aminek a szervezeti forma és az irányítás mintája kiszámíthatóságot és állandóságot kölcsönöz. A kollektív cselekvés elemzésének is három dimenzióját mutatja be a szerző. A kollektív cselekvést jellemezheti az abban résztvevők közötti szolidaritás, vagy lehetnek spontán összegyűlt egyének. A kollektív cselekvés lehet továbbá konfliktusos vagy konszenzusos, a rendszer viszonylatában adaptív vagy a rendszer határain túllépő, a játékszabályokat megsértő. Melucci a társadalmi mozgalmakat a résztvevők közötti szolidaritás, konfliktusos és a rendszer határain túllépő természete alapján különböztette meg a kollektív cselekvés más formáitól (Melucci, 1989: 26–29.).

A társadalmi mozgalom definiálása után Melucci a mozgalom születésének feltételeit vizsgálja, azzal a szándékkal, hogy kitölti az űrt a makro- és mikro-szintű elemzések között. Bár az erőforrásmobilizációs elmélet ugyanezzel az

igénnyel lép fel, de az olyan központi fogalmai, mint az erőforrások vagy a lehetőségstruktúra nem objektív tények a mozgalmak számára, hanem a kollektív cselekvés során nyernek jelentést és jelentőséget. Az erőforrásmobilizációs elmélet hivatkozik a mozgalmi identitásra, de nem vizsgálja azt. Meluccinak azonban ez a kérdés nem kerüli el figyelmét, a kollektív identitás kitüntetett helyet foglal el a kutatás tárgyai között. Meghatározása szerint a kollektív identitás egy közös értelmezés, amit az egyének állítanak elő egy interaktív folyamatban, reflektálva saját cselekedeteikre valamint a külső lehetőségekre és kényszerekre (Melucci, 1989: 34.). A kollektív identitás kialakításának folyamata teremti meg az alapot a tagok számára a költség–haszon számításokra, elvárásaik megfogalmazására. A kollektív identitás az intézményesedés során állásfoglalások, szervezeti szabályok formáját veheti fel, valamint magába foglalja a célokra, az eszközökre és a környezetre vonatkozó kognitív keretet, kapcsolatot alakít ki a tagok között és egy emocionális burok létrehozásával képessé teszi a tagokat az egymással való azonosulásra. A kollektív identitás tehát kétségtávolú központi szerepet foglal el a mozgalmakutatásban, de hogy mennyire képesek egyesek részt venni a kollektív identitás kialakításában, olyan egyéb tényezők függvénye, mint az erőforrásokhoz és társadalmi hálózatokhoz való hozzáférés, kommunikatív képességek és szakmai, intellektuális kvalitás (Melucci, 1989: 35).

A társadalmi mozgalmakkal foglalkozó szakirodalom kulturális vonatkozásai

behaviorizmus	általánosított hiedelmek: a sérelmek és az ellenfelek beazonosításának eszköze
szimbolikus interakcionizmus	szimbolizáció: a tömeg irracionális cselekvésének látszatáért felelős; csoportidentitás: az állandóság fenntartása céljából; a mozgalom célja: értékorientált, korlátozott személyes mozgalmak
relatív depriváció elmélete	identitásbeli szükségletkielégítés; az ideológiák, hiedelmek a politikai erőszak legitimálására alkalmasak
erőforrások mobilizációjának elmélete	„kognitív felszabadulás”: a politikai lehetőségek szubjektív érzékelése
framing elmélet	framing: kognitív folyamat a jelentésadás céljából
új társadalmi mozgalmak elmélete	identitás: a kollektív cselekvésben születik, de alapja és célja is a mobilizációnak

KULTÚRA A MOZGALOMELMÉLET SZAKIRODALMÁBAN: ÖSSZEFOGLALÓ

A mozgalomkutatással foglalkozó elméletekben más-más jelentőséget és szerepet kap a kultúra, ill. az ideológia, az identitás. A strukturalista-funcionalista elméleten belül a kollektív cselekvés kialakulásában a strukturális feszültségek játszanak elsődleges szerepet. A Smelser által vizsgált általánosított hiedelmek ezeknek a feszültségeknek a percepcióját és az ellenfelek kijelölését

szolgálja, továbbá a szervezet irányításának és a cselekvésnek biztosítanak megfelelő kontextust. A szimbolikus interakcionizmus a jelentésadást vizsgálja az egyének közötti interakció során. Turner és Killian szerint a mozgalmak irracionálisak csupán látszat, ugyanis a kollektív cselekvésben résztvevők egyes dolgoknak különös jelentőséget, általuk értelmezhető jelentést tulajdoníthatnak, ez a szimbolizáció folyamata. A csoportidentitás felel a mozgalom állandóságáért, és az értékek a mozgalmi cselekvés oka is lehetnek egyben az értékorientált és a korlátozott személyes mozgalmak esetén. Turner használja a felbukkanó norma kifejezést, ezzel arra a folyamatra utal, hogy a struktúrátlan tömeg sajátos viselkedéséből norma születik. A relatív depriváció szerint a kollektív cselekvés mozgatórugója lehet az, amit identitásbeli szükségletkielégítésnek nevezhetünk, ugyanakkor az ideológiák, a hiedelmek a politikai erőszak legitimálására alkalmasak. Az erőforrásmobilizációs elmélet vállalkozói irányzata nem mond sokat az ideológiák, a kultúra, az emóciók szerepéről, azonban a politikai irányzat kiemeli, hogy a politikai lehetőségek a mozgalomban résztvevők szubjektív érzékelésén keresztül realizálódnak, ez a kognitív felszabadulás. A framing-elmélet ezzel a szubjektív érzékeléssel foglalkozik, amely Turner szerint az értelmezési keretek révén történik, de ugyanígy a framing-eljárás során azonosul az egyén a társadalmi mozgalommal ahogyan a mozgalom ellenfeleit, a követendő stratégiát is kijelöli. Az új társadalmi mozgalmak megjelenése maga is a kulturális forradalomhoz kötődik, a társadalomtudományokban ebben az időben vált önálló kutatási területté a mindennapok kultúrája, az új társadalmi mozgalmak elméletében pedig meghatározó kérdéskör a kollektív identitás. Alberto Melucci szerint a kollektív identitás a mozgalmi akció során képződik a cselekvők környezetükre és saját magukra való reflexiójuk által. A kollektív identitás másrészt a kollektív cselekvés, a költség–haszon számítások alapja is.

Láttuk, hogy a mozgalomkutatás irodalmában tulajdonképpen az összes nagyobb szociológiai iskola megjelenik, a mozgalomkutatók sokszor egymás mellett, egymásra hivatkozva és egymással vitatkozva kutatják a mozgalmak keletkezését, ciklusait, stratégiáját. A mozgalomkutatás talán kísérleti terepként is szolgálhat, és az itt szintetizált, egymással megtermékenyített elméletek más területek elemzéséhez is segítséget nyújthatnak. A mozgalomkutatók által kikísérletezett identításelemzés segítségével akár más politikai aktorok (pártok, kabinetek) kollektív identitásának kutatására is kerülhet sor.

IRODALOM

- Beck, Ulrich (2003): *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Századvég kiadó.
Blumer, Herbert (1969): *Symbolic interactionism. Perspective and method*. Berkely, University of California Press.

- Brand-Werner, Karl (1991): „Kontinuität und Diskontinuität in den neuen Sozialen Bewegungen”. In: Roland Roth, Dieter Rucht (szerk.) *Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik Deutschland*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung.
- Buechler, Steven M. (2000): *Social movements in advanced capitalism. The political Economy and cultural construction of social activism*. Oxford, Oxford University Press.
- Buechler, Steven M. (1995): „New Social Movement Theories”. *The Sociological Quarterly*. Vol. 36., No. 3., 441–464.
- Della Porta, Donatella–Diani, Mario (2006): *Social movements. An introduction*. Oxford, Blackwell Publishing.
- Goffman, Erving (1974): *Frame analysis: an essay on the organization of experience*. Cambridge, Harvard University Press.
- Gurr, Ted Robert (1970): *Why men rebel*. Princeton, Princeton University Press.
- Habermas, Jürgen (1985): *A kommunikatív cselekvés elmélete: a Filozófiai figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa*. Budapest, ELTE.
- Inglehart, Ronald (1990): *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, Princeton University Press.
- Lipset, Seymour M.–Rokkan, Stein (1967): *Party systems and voter alignments. Cross-national perspectives*. New York, The Free Press.
- McAdam, Doug (1982): *Political process and the development of black insurgency*. London, The University of Chicago Press, Chicago.
- McCarthy, John D.–Zald, Mayer N. (1977): „Resource mobilization and social movements: A partial theory”. *The American Journal of Sociology*. Vol. 82., No. 6., 1212–1241.
- Melucci, Alberto (1989): *Nomads of the present. Social movements and individual needs in contemporary society*. London, Hutchinson Radius.
- Parsons, Talcott (1951): *Structure and process in modern societies*. New York, The Free Press.
- Pichardo, Nelson A. (1997): „New Social Movements: A Critical Review”. *Annual Review of Sociology*. Vol. 23., 411–430.
- Smelser, Neil J. (1968): *Theory of collective behavior*. New York, The Free Press.
- Snow, David A.–Benford, Robert D. (2000a): „Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment”. *Annual Review of Sociology*. Vol. 26., 611–639.
- Snow, David A.–Benford, Robert D. (2000b): „Mobilization Forum: Comment on Oliver and Johnston”. *Mobilization: An International Quarterly*. Vol. 5., No. 1., 55–60.
- Snow, David A.–Rochford, E. Burke, Jr.–Worden, Steven K.–Benford, Robert D. (1986): „Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation”. *American Sociological Review*. Vol. 51., No. 4., 464–481.
- Szabó Máté (2001): *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Rejtjel politológia tankönyvek, Budapest
- Turner, Ralph H. (1964): „New Theoretical Frameworks”. *The Sociological Quarterly*. Vol. 5., No. 2., 122–132.
- Turner, Ralph H.–Killian, Lewis M. (1957): *Collective behavior*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Vörös Miklós (1994): „Határesetek: Az amerikai antropológia és szociológia kapcsolata történeti perspektívában”. *Replika*. Vol. 5., o. 15-16., 239–262.

A NAGYKORÚ MAGYAR CIVIL TÁRSADALOM

Nizák Péter

(Az Open Society Institute munkatársa, a DemNet és a Soros Alapítvány volt igazgatója,
az ELTE Jogi Kar Politikatudományi Intézetében PhD hallgató)

Szabó Máté vitaindító cikkét (Autonómia és etatizmus a magyar civil társadalomban. Politikatudományi Szemle 2009/3: 157–163.) fontos kezdeményezésnek tartom. Megállapításai kellően provokatívak ahhoz, hogy felhívják a figyelmet arra, néhány civil társadalmat érintő kérdést alaposabban körül kellene járnunk. Emellett azonban úgy látom, néhány fogalom tisztázása elengedhetetlen ahhoz, hogy lehatároljuk, miről is szól Szabó Máté felvetése, illetve úgy érzem, néhány, a mai Magyarországon a civil társadalomhoz kapcsolódó alapvető fontosságú kérdést nem tett fel vitaindító cikkében. Előre is elnézést kérve a vitaindítóra már reagálóktól, írásomban néhány alapfogalom tisztázása mellett főként Szabó Máté cikkére reagálok, az általa felvetett gondolatokról írom meg véleményemet, és néhány új – megítélésem szerint fontos – kérdéskört is felvetek.

CIVIL TÁRSADALOM

Érdekes módon a civil társadalom kérdéséről igazán széles körű társadalmi vagy tudományos vita nem alakult ki Magyarországon.¹ A kérdéskörben érintett szereplőkön (a civil társadalom informális mozgalmainak, intézményeinek szereplői, a civil társadalom kutatói) kívül igazán nem volt érzékelhető, hogy ennek a kérdésnek a körüljárása izgalmas, netán hasznos lenne a társadalom, és az újjászületőben lévő demokrácia számára. Tisztelettel adózva a kivételt képező szerzőknek (a teljesség igénye nélkül többek között Mislivetz Ferencnek, Kuti Évának, Harsányi Lászlónak, Bozóki Andrásnak, Arató Andrásnak és magának Szabó Máténak is), a magyar tudományos közélet – főként a kilencvenes évek második felében, illetve a 2000-es években – nem követte kellő figyelemmel a nemzetközi szakirodalomban zajló intenzív, a civil társadalomról, a demokráciafejléstésről vagy a nonprofit szektorról szóló, és a fenti kérdéskörökhöz kapcsolódó vitákat. Nagyon nehéz például a magyar civil társadalomról beszélni úgy, hogy figyelmen kívül hagyjuk azt a nemzetközi szakirodalomban szintén alaposan körüljárt témát, mely a kelet-közép-európai rendszerváltások kapcsán (is) a civil társadalom demokráciában betöltött szerepét, annak fejleszthetőségét, fejlesztési irányait, problémáit tárgyalja.²

Nyilván ez nem Szabó Máté hibája, de ennek tudom be, hogy a vitaindító sok olyan kérdéssel foglalkozik, sok olyan problémát vet fel (vagy kénytelen

felvetni), amely gyakorlatilag bármikor felvethető volt, vagy lett volna a rendszerváltástól máig. Azaz ezek fontos, de általános, nem igazán aktuális, inkább krónikus alapproblémák. Ilyen megállapítás az, hogy „a magyar civil társadalom fejlődését döntően diszkontinuitás jellemzi” (157), illetve, hogy a „polgári és a civil hagyományok hiánya, gyengesége, gyengülése az az örökség Közép-Európában, amely megkönnyíti az etatizmus pozícióit húsz évvel a rendszerváltást követően” (159). Természetesen elfogadom, hogy bizonyos szempontból van igazság a fenti megállapításokban, de elfogadni akkor tudnám őket, ha közben a megállapítások mögött felsejlő „polgári társadalom” és értékrend nem változna, változott volna a nyugati civilizáció országaiban, illetve nem állna hatalmas kihívások előtt, és sokszor nem keresne megoldásokat, például éppen az etatizmus irányába. A történelmi megkésettség, az egyenlőtlen fejlődés logikája persze elfogadható, de mai társadalmunkat, és így a civil társadalmat is, véleményem szerint összetettebben érdemes látnunk. Az a polgári társadalom, értékrend, amelyet sokszor etalonként emlegetünk ilyen esetekben, és amelyet nem mellesleg sosem határozunk meg pontosan, már a rendszerváltás idején átalakulóban volt a nyugati demokráciákban. Olyan értékeket, olyan hozzáállást, olyan attitűdöket kérünk tehát számon a mai Magyarországon, melyek már több évtizede átalakulóban vannak, voltak a nyugati demokráciákban. Minden tiszteletem Dahrendorfé, de elmélete akkor lenne Magyarországra, vagy régiónkra, a civil társadalom állapotára vonatkoztatható, ha a lezajlott vagy folyamatban lévő gazdasági, társadalmi változások valamiféle egyértelmű minta, értékrend követését jelentenék, amelynek egyik alapvető pillére a „polgár” a „civil társadalom”, a „civil kultúra”. A probléma az, hogy ez az érték – és fogalomrendszer láthatóan súlyos válságban van, a hagyományos értelemben vett liberális demokrácia modellje komoly problémákkal küzd. Amennyiben az értékek, a politikai berendezkedés, az egyéni attitűdök szintjén nem is fogadnánk el ezt a tételt, a jelenlegi gazdasági válság minimum figyelmeztető jel: gazdaságilag (és nyilván hosszú távon ez politikai konzekvenciákat is maga után von) az „államkapitalista” (Kína) berendezkedés pillanatnyilag potensebbnek látszik a „multinacionális” kapitalizmusnál. Emellett sorolhatnánk a demokratikus paradigma keretein belül megválaszolhatatlannak tűnő olyan kérdéseket, mint a bevándorlók problémája, az erősödő nacionalizmus, a szeparatizmus, hogy csak a fő kérdésköröket említsük.

ALTERNATÍV MAGYARÁZATOK

A fentieket azért tartom fontosnak megemlíteni, mert ezek fényében a magyar civil társadalom leírásához, problémáinak feltárásához nem érzem kielégítő magyarázatnak a történelmi megkésettség, a hiányzó polgárság és polgári kultúra, a szocializmus kérdéskörét. Úgy látom, hogy az alapvető problémát az

okozza, hogy a fenti kínzó kérdések a nyugati demokráciák és civil társadalmak számára hatalmas kihívást jelentenek, új válaszokat igényelnek, így nem teljesen világos, nem látható, tulajdonképpen mit kérünk számon, mit szeretnénk, mit várnánk el a magyar civil társadalomtól. Még világosabban: olyan normatív civil kultúra, civil társadalom képet vizionálunk, mely egyszerűen a mai viszonyok között már nem releváns. A magyar civil társadalom nem lemaradással küszködik, hanem ilyen. Nem „gyerek”, hanem ilyen felnőtt. Nincs polgárság, a negyven évi szocializmus megtörte a polgári fejlődést, félperiférián lévő országban élünk, de ugyanilyen fontos, hogy a klasszikus normatív fogalomként használt civil társadalom fogalma és annak értékei válságban vannak; a polgári társadalom, a liberális demokrácia, és így a civil társadalom ezen megközelítése már nem jelent egyértelműen elérendő célt. (Nem akarom bonyolítani ezt a gondolatmenetet azzal, hogy ha diszkontinuitásról, történelmi lemaradásról, dahrendorfi léptékkal mért évtizedes „felzárkózási” folyamatról beszélünk, akkor óhatatlanul a lineáris történelemfelfogás keretében gondolkodunk, ahol vannak élenjárók és lemaradók, és ahol van mihez felzárkózni, és erre esély is mutatkozik.)

Azért merem ezt leírni, mert Szabó Máté cikke egyértelműen ezt a civil társadalom felfogást használja, feltételezi, illetve kéri számon, hiányolja Magyarországon. Olyan normatív megközelítést használ, mely bizonyos értékek melletti elkötelezettséget feltételez, amely szerint a civil társadalom tulajdonképpen egyfajta politikai kultúra, „civilizált” közélet, szabályrendszer, melynek alapja a jogállam, a demokrácia, a polgári felelősség, a tolerancia.³ Láthatóan ma, Magyarországon azonban nem az a probléma, hogy a fenti meghatározás szerinti civil társadalomképtől messze vagyunk, hanem az, hogy nincs (civil) társadalomképünk. Alapkérdésekben uralkodik társadalmi szintű káosz, és ez jelentősen befolyásolja a civil társadalom képét, jövőképét is. Nem világos milyen államban, államfelfogásban gondolkodunk, nem világos milyen szerepet szánunk, mit várunk a civil társadalomtól, a civil szektor szereplőitől, intézményeitől? Nem világos mi minősül ma közpolitikai, mi szakmai és mi pártpolitikai kérdésnek, egyáltalán milyen értékek mentén szerveződik a társadalom?⁴ Ezek a kérdések alapkérdések, megválaszolásuk azonban elengedhetetlen például ahhoz, hogy válaszolni tudjunk, illetve válaszuk legyen a Szabó Máté által felvetett „És miért ne száz százalék?” (Szabó, 2009:161) kérdésre.

CIVIL? NONPROFIT? CIVIL - NONPROFIT? NONPROFIT – CIVIL?

A civil társadalom intézményeit említve úgy érzem fontos az is, hogy megemlítsük, a téma interdiszciplináris jellege, fogalmi bázisának hiányosságai miatt mindig érdemes meghatározni, miről is beszélünk? Szabó Máté cikkében a civil társadalom mellett előfordul a „nonprofit”, a „civil-nonprofit”, a nonprofit-

civil vagy egyszerűen a „civil szektor”, „civil szervezet”-kifejezés, amelyek magyarázat nélküli használata gátolhatja a gondolatmenet megértését, illetve nem segíti a felvetések pontos megértését. A fenti fogalmak ugyanis nem szinonimák, a nonprofit szektor bizonyos elemeiben szűkebb, más tekintetben tágabb kategória, mint a civil társadalom.⁵ A képet még bonyolultabbá teszi, hogy a fenti fejtegetésben nem érintettük az egyházak, a szakszervezetek és a politikai pártok kérdését, hiszen ezek a szervezetek csak egyedileg zárhatók ki mindkét (nonprofit, illetve civil) kategóriából.

Természetesen nem szeretném hozzászólásomat ebbe az irányba vinni, hiszen a definíciós problémák taglalása miatt érdemi gondolatok felvetésére így nem maradna lehetőségem. Arra próbáltam csak rávilágítani, hogy a magam részéről örömmel üdvözlém, ha a Szabó Máté által kezdett vita olyan kérdések elemzésére ösztönözne, melyek kilépnének abból a véleményem szerint egyáltalán nem izgalmas és aktuális kérdéskörből, amely a lemaradásunkat és történelmi meghatározottságunkat hangsúlyozza.

MAGYAR CIVIL TÁRSADALOM – LEHETSÉGES KÉRDÉSEK

Érdekes, és a magyar civil társadalom sajátosságainak megértéséhez talán hasznos megközelítés lehetne például véleményem szerint fókuszáltan az állam és a civil társadalom viszonyáról beszélni. Érdekes lenne ehhez (is) kapcsolódóan megvitatni, funkcionális megközelítésben milyen képet kapunk? Milyen funkcióit tölti be, és milyen funkcióiban gyenge a magyar civil társadalom? Természetesen ennek a témának is hatalmas szakirodalma van, melynek elemzése, tárgyalása talán közelebb vinne minket a magyar civil társadalom megértéséhez.⁶ Megítélésem szerint ugyanis a fenti kérdések megválaszolása segítene minket abban, hogy lássuk, mihez hasonlít, milyen fejlődési irányt követ, milyen civil társadalom modellhez áll közel a magyar civil társadalom? Persze izgalmas kérdés az is, mennyire „beágyazódtak” a civil társadalom intézményei ma Magyarországon, mennyire „lebegnek” a társadalom felett a civil szervezetek? Mennyire az állam beavatkozásai határozták meg a fejlődési képet, és mennyire fejlődött szervesen a szektor?⁷ Mennyire befolyásolták ezt a folyamatot a történelmi gyökerek, mennyire a rendszerváltás után kapott demokráciafejlesztési támogatások, programok, valamint az EU csatlakozás ígérete? Hogyan hatott az EU csatlakozás a civil társadalomra és intézményeire? Érdekes lenne arról is vitát folytatni, mennyire hasonló törésvonalak, társadalmi konfliktusok jellemzik a magyar civil társadalmat, mint a pártrendszer.

Amennyiben valaki nem érdeklődik a modellek, vagy a leíró jellegű megközelítések iránt, annak felvetem a megítélésem szerint számunkra igencsak aktuális „jó–rossz civil társadalom” problémáját, amely szintén a közelmúltban, a nemzetközi szakirodalomban felvetett izgalmas kérdések körébe tarto-

zik.⁸ A kérdés a demokrácia egyik alapkérdésére rímel, azaz mi legyen a „szabadság ellenségeivel”? Mi történik akkor, ha olyan mozgalmak, szervezetek is megjelennek a civil társadalmon belül, amelyek nem demokratikus értékeket vallanak, nem áll szándékukban a demokrácia erősítése? Úgy tűnik, nem általában a civil társadalomban való részvételen, az aktivitáson, a tagságon van a hangsúly, hanem fontos az is, milyen ez a részvétel, erősíti-e vagy veszélyezteti-e a demokráciát. (Némiképp reagálva a Szabó Máté által az „Autonómia, kreativitás, szolidaritás, tolerancia”-alfejezetben felvetettekre, az is leszűrhető tehát ebből, hogy az autonómia, a szolidaritás, a bizalom megléte önmagában nem elégséges mérce a civil társadalom megítéléséhez.) Milyen érdekes ez a kérdés, ha a magyar viszonyokra vonatkoztatjuk: a közelmúltban betiltott Magyar Gárda Egyesület és mozgalom például jó példa, miről is van szó. Aktív, önszerveződő, közpolitika iránt érdeklődő, társadalmi kapcsolatokkal, önkéntesekkel, támogatókkal bíró mozgalmról, szervezetről beszélhetünk, mely szinte minden elemében megfelel a civil társadalmi mozgalmakról alkotott képnek. Kivéve, hogy nem a demokratikus értékdimenzióban mozog.

A NEMZETI CIVIL ALAPPROGRAM

Sok-sok olyan kérdés van tehát, amely kicsit aktuális, speciális tehetné a magyar civil társadalomról szóló vitákat, ezt remélem sikerült érzékeltetnem. Reagálni szeretnék azonban egy Szabó Máté által felvetett konkrét kérdésre, az NCA kérdésére. Szabó Máté az NCA-t „posztkádári neokorporatív bürokratikus növekménynek” (162.) nevezi, mely megállapítással alapvetően egyetértek, természetesen eddigi logikám szerint nem a posztkádári jelző hangsúlyozásával. Ezt a véleményemet már az NCA-törvény megszületése előtt két szerzőtársammal publikáltam, felvetve, hogy az egész NCA-koncepció több szempontból is vitatható.⁹ Valóban lett volna más lehetőség a civil szektor támogatására, és valóban más irányt (például tematikus magánalapítványok feltőkésítését, helyi alapítványok megerősítését) láttam volna magam is szívesen, de azért hozzáteszem nagyon nem látszott, és ma sem látszik annak a lehetősége, hogy egy NCA-típusú, etatista megközelítésű forrást helyi magánadományok, magánforrások kiváltsanak. Azt gondolom, az NCA a maga „normatív” (működési) támogatás-típusú megközelítésével rossz irányba szocializálja a szervezeteket, de véleményem szerint még ezen felül is problematikus az NCA-ban kialakított rendszer. Az NCA Tanácsában, kollégiumaiban ugyanis civil szervezetek delegáltjai ülnek, irányító, értékelő és döntéshozó pozícióban. A Szabó Máté által felvetett legitimációs kérdéseket nem is érintve, az világosan látszik, hogy ebben az esetben roppant nehéz kezelni az összeférhetetlenségi kérdéseket. Véleményem ezzel kapcsolatban egyértelmű: az NCA-ban a civil szervezetek stratégiaalkotó, irányító szerepe abszolút elfogadható, de a pályázatokról döntő sze-

repe nem. Azt a jogkört, hogy kitalálják a Tanács tagjai, milyen stratégia irányok alapján kapjanak pénzt a szervezetek, elfogadom. Azt azonban, hogy a kollégiumokban civil szervezetek delegáltjai döntsenek más civil szervezetek pályázatairól, sőt ne legyen tiltva, hogy olyan szervezetek, amelyekben a kollégiumi tagok érintettek, pályázhassanak, véleményem szerint súlyos hiba. A támogatások lebonyolítása ugyanis szakma; a korrekt, szakmai alapokon nyugvó pályázati folyamat összeférhetetlenségi alapelvei pedig egyszerűen kizárják, hogy a lebonyolító szervezet vezetőségi tagjai, munkatársai (azaz intézményesen érintett emberek) a döntést előkészítő és a döntési folyamatban részt vegyenek.

Záró megjegyzésként annyit: a magam részéről üdvözlöm Szabó Máté kezdeményezését, a felvetett kérdéseket, magát a vitát, és azt, hogy a Politikatudományi Szemle ennek helyet adott. Definíciós megjegyzéseimmel, új problémafelvetéseimmel arra próbáltam és szerettem volna rávilágítani, hogy a civil társadalomról, annak magyar jellegzetességéről való vita izgalmas és aktuális, számtalan olyan területtel, melyről beszélnünk kellene.

JEGYZETEK

- ¹ Pedig kialakulhatott volna, hiszen a nemzetközi szakirodalomban, a 90-es években és a közelmúltban is széles körű eszmecsere volt erről, elég, ha talán a Civicus, a Centre for Civil Society (London School of Economics) nevét említjük, a szerzők közül pedig Croissant, Anette Zimmer, John Keane vagy a Merkel – Lauth szerzőpáros műveire utalunk, természetesen önkényes kiemelésként.
- ² Utalunk a bőség zavarával küzdve Kevin F. Quigley vagy Thomas Carothers munkáira.
- ³ A civil társadalom másik lehetséges meghatározási módja a leíró jellegű (deskriptív) koncepció, mely szerint a civil társadalom a társadalom állami és piaci szféra mellett működő szetele, de vannak olyan szűkítő jellegű megközelítések, melyek a nemkormányzati szervezeteket, a nonprofit szektort azonosítják a civil társadalommal. Lásd bővebben Anheier – Glasius – Kaldor (szerk.): *Globális Civil társadalom I.* Budapest, Typotex, 2004. A civil társadalom szociológiai, közgazdasági és kulturális koncepciók mentén is vizsgálható. *Szociológiai értelemben* a civil társadalom az állami, a piaci és a magán (családi) szféra mellett működik. Ennél a megközelítésénél a szektorok egymáshoz való viszonya, funkciója a meghatározó elemzési szempont. A közgazdasági koncepció szélesebb értelemben tárgyalja a civil társadalom fogalmát, minden nem állami szektorban történő tevékenységet (így az üzleti is) a civil társadalom részének tart. A kulturális megközelítés az értékeket, normákat állítja középpontba, tehát visszautalva a normatív megközelítésre, egy társadalom akkor „civil”, ha a tolerancia, a bizalom, az együttműködés értékein alapul.
- ⁴ Számos olyan kezdeményezést, tüntetést, aláírásgyűjtést, demonstrációt láthatunk, mely nehezen értelmezhető pártpolitikától mentes civil kezdeményezésnek. Elég talán a polgári körök mozgalma vagy a jelenleg jelentős aktivitást kifejtő Civil Összefogás demonstrációira utalnunk.
- ⁵ Nem foglalja magában természetesen a civil társadalom nagyon sok elemét, az informális

szerveződéseket, mozgalmakat, azokat a nem formalizált társadalmi struktúrákat, melyek biztosítják a társadalmi önszerveződést és közvetítenek az állam és az egyén között, de a nonprofit szervezetek között számos olyat találhatunk, melyek állami kezdeményezésre jöttek létre bizonyos közfeladatok ellátására. A nonprofit szektor tehát leginkább abban különbözik a civil társadalomtól, szférától, hogy hivatalosan definiálható, jogi státusszal bíró szervezeteket foglal magába, így bizonyos értelemben a civil társadalom szervezeti infrastruktúrájának fogható fel. A nonprofit szervezetek, nonprofit szektor elnevezés mellett a civil szervezet, civil szektor fogalmával is találkozhatunk. Ez a fogalom a fentiekhez képest tudományosan nehezen értelmezhető, mégis létezik: Magyarországon általában azokat az önkéntes alapon szerveződő nonprofit szervezeteket nevezik így, melyek nem állami, nem profitorientált, ugyanakkor nem szolgáltató, legalábbis nem állami feladatokat (is) átvállaló szolgáltató szervezetek. A fogalom tehát szűkebb, mint a nonprofit szervezetek fogalma. Erre a meghatározásra egyébként a Nemzeti Civil Alapprogramról szóló 2003. évi L. törvény tett kísérletet, ez tekinthető az egyetlen jogforrásnak, mely a civil szervezet fogalmát meghatározza.

- ⁶ Ismét csak néhány alapvető szerzőt sorolva megemlítem Kendall, Knapp, Jenkins, vagy Donoghue nevét.
- ⁷ Ugyanezeket a kérdések ráadásul a magyar nonprofit szektorral kapcsolatban is felvethetőek, kérdés, itt milyen típusú a szektor, mennyiben hasonlít vagy tér el a klasszikus liberális, korporatív vagy mediterrán modellektől.
- ⁸ 2001-ben a Világkereskedelmi Központ elleni terrortámadást követően jelent meg Simone Chambers és Jeffrey Kopstein „Rossz civil társadalom“ (*Bad Civil Society*) c. tanulmánya.
- ⁹ Lásd bővebben Bullain Nilda – Nizák Péter – Sátor Balázs: „Az állam szerepe a nonprofit szektor fejlesztésében - A Nemzeti Civil Alapprogram”, Előadás, Internetes megjelenés (www.nonprofit.hu), 2003. május

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anheier–Glasius–Kaldor (szerk.): *Globális Civil társadalom I.* Budapest, Typotex, 2004.
- Arató András: *Forradalom, civil társadalom és demokrácia Kelet Európában.* Mozdó Világ, 1990. 8. sz. 11–22.
- Bartal Anna Mária: *Nonprofit elméletek, modellek, trendek.* Századvég, Budapest, 2005.
- Bíró Endre: *Nonprofit szektor analízis.* EMLA Egyesület, Bp. 2002.
- Bozóki András: A demokrácia megerősödésének társadalmi feltételei. In: Csefkó Ferenc–Horváth Csaba (szerk.): *Magyar és Európai civil társadalom.* MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet–Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület, Pécs, 1999.
- Carothers, Thomas: *Aiding Democracy Abroad: The Learning Curve.* Carnegie Endowment, Washington, 1999.
- Chambers, S., Kopstein, J.: *Bad civil society.* Political Theory, 2001/29.
- Croissant, A. 2003. Demokratie und Zivilgesellschaft in Ostasien. *Nord-Süd aktuell*, 2/2003, 239–260.
- Donoghue, F. (2003). *Nonprofit Organisations as Builders of Social Capital and Channels of Expression: the Case of Ireland.* Trinity College Dublin, 15.

- Jenkins, J. C. (1987). *Nonprofit Organizations and Policy Advocacy. The Nonprofit Sector: A Research Handbook*. W. W. Powell. New Haven, Yale University Press.
- Keane, John: *A civil társadalom. Régi képzetek, új látomások*. Typotex, Budapest, 2004.
- Kendall, J. and M. Knapp (2000). „Measuring the Performance of Voluntary Organizations.” *Public Management* 2(1): 105–132.
- Kuti Éva: *Hívjuk talán nonprofitnak ... A jótékonyosság, a civil kezdeményezések és az állami keretből kiszoruló jóléti szolgáltatások szektorra szerveződése*. Nonprofit Kutatócsoport, Bp. 1998.
- Miszlivecz Ferenc: A civil társadalom nyomvonalai az új európai térben. In: Csefkó Ferenc–Horváth Csaba (szerk.): *Magyar és európai civil társadalom*. MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet – Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület, Pécs, 1999.
- Putnam, R. D.: *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton, Princeton University Press, 1993.
- Quigley, Kevin F.: *For Democracy's Sake*. Washington, Woodrow Wilson Center Press, 1997.
- Salamon, Lester M.–Anheier, Helmut K.: *Szektor születik II*. Civitalis Egyesület, Bp., 1999.
- Szabó Máté: Autonomia és etatizmus a civil társadalomban. In: *Politikatudományi Szemle*, 2009/3.
- Szabó, Máté: Civic Engagement in East-Central Europe. In: Zimmer, Anette–Priller, Eckhardt (Eds): *Future of Civil Society. Making Central European Nonprofit Organisations Work*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. 77–98.
- Zimmer, Anette: Civil Society Organisations in Central and Eastern European Countries: Introduction and Terminology. In: Zimmer, Anette–Priller, Eckhardt (Eds): *Future of Civil Society. Making Central European Nonprofit Organisations Work*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. 11–30.

CIVIL KURÁZSI

HOZZÁSZÓLÁS SZABÓ MÁTÉ VITAINDÍTÓJÁHOZ

Domaniczky Endre

(az NCA tanácstagja*)

Majd' egy évvel ezelőtt a Pallasz Páholyban már meghallgattam egy hozzászólást Szabó Mátétól, amelyben megelőlegezte az NCA-val kapcsolatban leírt mostani véleményét, s nagy meglepetést váltott ki.¹

A vitaindítóban – legalább utalás szintjén – sok mindenről szó esik, akár csak az eddigi hozzászólásokban. A fő kérdés: a társadalom nagykorúsága, egy öntudatos, bátor, érdekeit képviselni képes, véleményét vállaló magyar társadalom víziója. Civil társadalomról is beszélhetünk, bár ez kettős jelentéstartalommal bír, hiszen egyszerre utalhat az állampolgárok összességére magánemberként, illetve a civil szervezetekre és a mögöttük állók körére. A magam részéről ez utóbbival kapcsolatban tennék néhány megjegyzést.

CEZÚRÁK A MAGYAR ÖNSZERVEZŐDÉSTÖRTÉNETBEN

A Szabó Máté által említett diszkontinuitás-problémát én történelmileg kiterjeszteném legalább két évszázaddal visszamenőleg.² Ha így nézzük a magyar folyamatokat, a cezúrák sokkal élesebben kirajzolódnak. Az első törés a jakobinus-mozgalom felszámolását követően jelentkezett, amikor az 1790-es országgyűlés táján virágzásnak induló olvasókörok és egyéb, már a politikával is kacérkodó társaságok egy része – a tagok kivégzése vagy börtönbüntetése, illetve állásának elvesztése miatt – kiürült. A kortársak nyomasztó csendről írtak, amely mintegy három évtizedig tartott. A reformkorban azonban az egyre-másra alakuló szervezetek mögött megjelentek azok is, akik egykor, fiatalon az első civil szervezeteket alapították. Átadhatták tehát az általuk felhalmozott tudást és tapasztalatot a következő generációnak.

A helyzet hasonló volt 1848 után, amikor majd két évtizedes osztrák megszállás vetett véget a civil szervezetek első virágkorának.³ A második virágkort

* Az NCA tanácstagja: 2009. február 16. és 2010. június 30. között.

a kiegyezés hozta el, de a civil szektor a reformkori alapokon szerveződött újjá, s itt megint az előző generáció tapasztalatai jelentették a hajtóerőt.

Ezután egy felemás cezúra következett. A kontinuitás nem szakadt meg, csak megfogyatkozott, összeszűkült, illetve köddé vált a civil szektor egy része a területcsökkenés, valamint a tagságbeli emberveszteségek nyomán. Ettől eltekintve 1867-1941 között folyamatoságról beszélhetünk, s egyértelműen látható, hogy máig ez volt a leghosszabb nyugodt periódus a magyar önszerveződéstörténetben.

A '30-as évek dereka táján aggasztó jelek kezdtek mutatkozni. Az állam egyes esetekben civil szervezeti formát öltött, s voltaképpen e köntösben saját pénzén látott el feladatokat. Egyre gyakrabban jelentkeztek purifikációs törekvések, mivel a civil szervezetek úgymond „egymással versenyezve igyekeznek kiaknázni a helyi társadalom rendszerint egyébként is sok oldalról igénybe vett anyagi erejét”.⁴ Ez a szűrés, tisztítási hajlam a '30-as évek végére már jogszabályi szinten is megjelent, s a háborúba lépést követően megindult a civil szervezetek feloszlata. 1941-1944 között a zsidó szervezetek (nem egy esetben 100-150 éves oktatási, vallási és karitatív szerveződések) feloszlata ment végbe. A csúcspont Szálasi idején köszöntött volna be, de a mintegy 600 civil szervezet feloszlata tartalmazó rendeleteit elsöpörte a front.

Aki életben maradt, fellélegezhetett – volna. A Horthy-korszakban megalakított jogszabályok alkalmazásával ugyanis 1945-1950 között elsősorban Rajk és Kádár több mint tízezer civil szervezet feloszlata rendelte el. Ami tehát 1944-ben csúcspontnak számított, 1950-ből visszanezve főpróba volt. A háborús veszteségekkel (tagság sorozása, határok változása miatt) egybe számolva a 1941-1950 között vélhetően az 1937-es magyar civil szektor nagyjából 90%-át eltörölték a föld színéről.⁵

A koncepció kiváló volt: a társadalom ellenállás nélküli alávetéséhez e második társadalmat is szét kellett zilálni. A jogi eszköztár pedig már a háború elején ehhez készen állt. S ha mindez még nem elég, Rajk és Kádár teremtett is: egy új, felülről vezérelt „álcivil szférát”, amely nem egyesületekből, hanem társadalmi szervezetekből épült fel, s amely szerveződésében, működésében csak fakó mása volt a letűntnek. Ez az álcivil szektor burjánzott aztán tovább, s vele a jogforrási rendszer is a rendszerváltásig. A diszkontinuitás itt van, de nem 1989-ben, hanem 1950-ben. És van ugyanakkor kontinuitás is: a Kádár-rendszer társadalmi szervezetei és a rendszerváltás utáni társadalmi szervezetek között, s nem csak szervezetenként, de személyileg is. S ami rosszabb: ez öröklődik is, vagyis mintaként a Kádár-rendszerbeli minta megy tovább! Ez egy komoly akadálya a civil szféra újjáalakulásának, de lássuk be, tiszta lapot nem is várhattunk volna.

A három cezúra: a.) jakobinusok; b.) neoabszolutizmus; c.) 1941-1950 közül az első hiába tartott három évtizedig, a civil szervezetek tagjainak egy része

megélte a reformkort, s így átadhatta tapasztalatait, nem csak civil szervezeti, de más államszervezeti értelemben is (az ország különállása ugyanis biztosított volt, s bár országgyűlést nem hívtak össze, a vármegyék zavartalanul működtek). Némiképp más a helyzet a neoabszolutizmussal, ahol bár csak két évtizednyi volt a megszállás, s az ország különállása és a vármegyei autonómia egyaránt sérült, a reformkori nemzedék deresedő homlokkal, de 1867 után ott folytathatta a szervezkedést, ahol 1849-ben abbahagyta.

A legutolsó periódus az előbbiektől több okból is különbözött: már maga a szétverési fázis is egy évtizednyire nyúlt, s mellette volt háború, megszállás, diktatúra, amely az államszervezet mellett a társadalom szövetét az alapokig szétzilálta. A szervezetek egy része már e körülmények nyomán is szétesett, eltűnt. Amelyik pedig túlélte, annak a működését előbb nehezítették, aztán el is lehetetlenítették. Ezután következett négy évtized, amikor mindazok, akik látták még a régi civil szektor fényét, részt vettek működésében, áthatotta őket az az ethosz, amely másfél-két évszázada gyűlt és hagyományozódott a magyar társadalom egy részében – nos, ők némaságra kárhoztattak. Mire eljött a rendszerváltás, a kialakult forradalom – amelynek lényegét Tőkés Rudolf oly lakonikus tömörséggel ragadta meg⁶ – nem volt már tetterős, közéletben szerepet vállalni képes személy, aki az egykorvoltról gyakorlati példát mutathatott volna. Kosáry Domokos, aki televízió adta tovább emlékeit, egymagában ehhez már kevés volt. És mit kezdhettünk volna az egykori bohókás cserkészfiúkkal, akik a demokráciában, életük alkonyán próbálták visszaálmódni az elvesztett évtizedeket?

Én tehát azt mondom, hogy a diktatúra hossza, és a társadalom szétesése a két legfőbb oka annak, hogy ma egy továbbélő Kádár-rendszerről beszélhetünk. A mintákat azoktól kaptuk, azoktól lestük, akik abban szocializálódtak, s akik elfeledték vagy nem is ismerhették a háború előtti civil életet. Mi pedig ezt adjuk tovább a gyermekeiknek, s kisebb mértékben még ők is. S így válik igazzá Dahrendorf tétele a 6 hónap-6 év-60 év összefüggéseivel. Magatartásmintákat, szokásokat nem lehet erővel változtatni, főleg nem azoknál, akik évtizedekig egy tükörvilágban (a mostani ellentétében) éltek, s főleg nem azoknak, akik ugyanebben éltek, de most hajlamosak ezt elfeledni.

Ha két generáció alatt túljutunk a rendszerváltáson (ide nem értve az én nemzedékeket, amely a nyolcvanas években volt gyerek), akkor szerencsések és gyorsak voltunk. A sietősöknek csak megemlítem, hogy amikor a kiegyezés létrejött, és az ország végre egy lehetőséget kapott, hogy behozza lemaradását, csak az 1910-es évekre sikerült a középmezőnybe felzárkóznunk, és nagyrészt ebből éltünk (vasutak, gyárak, téjeszesített uradalmak) 1989-ig. Most a következő nekilendülés következik, amelyből csak annyi biztos, hogyha béke lesz (külső és belső egyaránt), akkor 40-50 év múlva felzárkózhatunk a Nyugathoz vagy inkább saját magunkat eljuttathatjuk arra a szintre.

HAZAI VAGY NYUGATI MINTÁK

A Nyugathoz viszonyulás szerintem a civil szektor esetében is kulcskérdés. Régi vita ez, amelyben a magam részéről továbbra is kisebbségi véleményt képviselem. Szabó Máté több helyen említi, hogy az EU „a megkerülhetetlen modell”, illetve hogy a „Nyugat... nagykorúnak, 'egyenrangúnak'...”⁷ kezd definiálni egyes országokat. Pontosan a hazai civil szektor két évszázados története erősített meg abban, hogy a Nyugat és az EU kifejezések árnyaltabb használatára van szükség. Az út célja természetesen az EU, a Nyugattal való „egyenrangú” viszony, de – és itt Tőkés Rudolf „Inspector General”-járá⁸ is utalva mondom –, hogy ez a vágy, ez a cél nem ment fel minket a magyar múlt, a magyar megoldások megismerésének feladata alól. Megértem, hogy a dolog nehéz, és – különösen igaz volt ez a '90-es évek elejére – sokkal jobban hangzik azt mondani, hogy vegyük át ezt vagy azt, mert szép, és mert glóriával vonja körbe a „Nyugat” vagy az „USA” felirat, de pontosan két évtized múltán kénytelenek vagyunk látni, hogy ami ott oly szépen és jól működik, itthon hervadozik.⁹ Úgy látom, hogy a hazai civil szektor egy helyben járásához ez a kutatói attitűd is hozzájárult, amely az előzmények fáradságos összekapargatása helyett csupán különböző, vélt vagy valós számsorokból próbált jövőbeli intézkedéseket javasolni, intézmények felállítását vagy megváltoztatását felvetni. Az, hogy posztkommunista valami (mert ilyen még két évtized múltán is sokat tudunk mutatni), nem elég ok arra, hogy rögtön nyugati minta másolásába fogjunk! A helyes sorrend szerintem az egykori magyar megoldás megismerése, feltárása, és ennek ismeretében a külföldi példák vizsgálata. A fordított sorrend csak felesleges idő- és pénzpocsékolás.

Pár szót azonban még a kutatók felelősségéről, amely ezen a területen amúgy is óriási. Ma még – mint Kákai László fogadtatása az NCA össztüneti értekezletén is megmutatta – nem egyszer akár a verbalitás végső határáig is meg kell küzdeni a véleményünkért. Ugyanakkor ha kellő számú „talpas civil” támogat egy „kutatói” javaslatot, akár jó, akár nem, még jogszabály is lehet belőle. A civil lobbik – a kádári kapcsolatok romjain – tovább építkeztek, s nem csupán a civil szektor egy részét mozgatják, hanem az államapparátusban is megjelentek. Az egy tévhit, hogy a civilekhez az ért, aki civil szervezetben tag volt. Ez szép dolog, fontos dolog, de az államigazgatásban elsősorban igazgatási gyakorlattal rendelkező, az apparátus működését átlátó szakemberekre és kutatókra van szükség, akik civil kötődés helyett az államhoz lojálisak. Amíg ez nem változik, az állam, s annak képes fele: a közigazgatás csupán álproblémák megoldásával foglalkozik, ahelyett, hogy a mindkét félnek: államnak és társadalomnak, s ezek kivételéseinek: közigazgatásnak és a civil szektornak egyaránt fontos ügyeket karolna fel, oldana meg.

AZ NCA-RÓL KULCSSZAVAKBAN

Az NCA-ra – mint az elmúlt két évtized e területen felmutatott legnagyobb eredményére – kanyarodván azt kell mondanom, hogy Szabó Mátéval sok tekintetben egyet értek, s a gyakorlat az ő meglátásait igazolja. Mégse látom szükségszerűnek az NCA eltűnését, mégha a mostani, szűk kört eltartó, átláthatatlan és drága, bürokratikus szerkezet ellen többször is felszólaltam.¹⁰

Egy pénzalap léte mindenképpen fontos tényező az állam esetében éppúgy, mint az önkormányzatoknál. Ennél fontosabb a párhuzamosságok megszüntetése, amelyre az elmúlt 6 év alatt sem került sor. Vagyis, ha van NCA, és ez a civil forrás, akkor szűnjenek meg vagy olvadjanak be a minisztériumok és egyéb szervek civil alapjai.

Mondjuk ki: központi szinten egy pályázati alap van, egységes szabályrendszerrel, s a civil szervezet vagy nevesítve kap pénzt a költségvetésből vagy innét.¹¹

Tisztázni kell a központi alap és az önkormányzati (megyei és helyi önkormányzatok) civil alapjainak szerepét, elkerülendő az átfedéseket. A helyi civil alapokban – per analogiam – én mindig kis NCA-kat láttam,¹² és látok most is azzal a különbséggel, hogy ha központilag a jogi személyiség nélküli civil szervezeteket nem is támogatjuk, helyben őrölük is gondoskodni kell, hiszen a településért, a közösségért tevékenykedő szervezetekről van szó, amelyek a forma miatt hátrányt nem szenvedhetnek.¹³

Az NCA működését látva az alap és az állam viszonyát is szükséges átgondolni. Közpénzről – akárcsak jelenleg helyi szinten – központi szinten is csak az állam dönthet. A kollégiumok – amelynek legitimációját Szabó Máté oly találóan vitatta – valamilyen felállás szerint (én a regionalísat javaslom) maradhatnak, de kisebb létszámmal és kizárólag tanácsadó testületként, amelynek tagjai évente egyharmadnyian rotálódva cserélődnek. Az NCA elé így bemehetnének jogszabálytervezetek, támogatási kérelmek, és ki lehetne kérni a tanácsukat pályázati elvekkel kapcsolatban is.¹⁴ Azonban sosem szabad elfelejteni, hogy ebben a viszonyrendszerben az állam az erősebb fél, nála van pénz, információ és hatalom, vagyis a döntés joga, és ez még nagyon sokáig így marad majd.¹⁵ Az NCA szervezetét, szabályzatait a minisztérium készíti, és adja ki, a civilek javaslatának kikérése mellett. Az NCA államszervezetben elfoglalt helyével kapcsolatban pedig csupán utalnék rá, hogy a terület mintegy másfél évszázadig a belügyminisztériumhoz tartozott.

Ha az állami oldal párhuzamosságait sikerült megszüntetni, akkor következhet a civil összeférhetetlenség. A 2007-es közpénzes törvény szándéka jó volt, de a gyakorlati megvalósítás három év múltán is döcögős. A döntéshozók kizárása mellett mondjuk ki, hogy aki – akár állami, akár önkormányzati szinten – civil tanácsadó testületben vesz részt, két évig ne pályázhasson.

A CIVIL SZEKTOR ÉS A POLITIKA

Az összeférhetetlenség óhatatlanul is felveti a civil szektor „ártatlanságának” kérdését, mint erre a vitában hozzászóló Tőkés Rudolf és Balázs Zoltán utaltak is. A politikától hermetikusan elzárt civil szektor – akár helyi, akár országos szinten – a gyakorlatban nem létezik.¹⁶ A politika hatása azonban sokszor pozitív, egy-egy kezdeményezést felkarolva jelentős eredmények felmutatását is elősegítheti, de az egyre gyakoribb „erőből politizálással” viszont évek munkája dönthető össze egy ilyen, elsősorban bizalmon és kiszámíthatóságon alapuló együttműködésben, mint a közigazgatás-civil szektor kapcsolat.

A hozzászólók a civilek politizálására figyelmeztettek. Szerintem ez természetes dolog, hisz a civil szektor a társadalmat képezi le. Vesztélyessé a folyamat akkor válhat, ha a másik oldalon, döntéshozói, államapparátusi oldalon egyik vagy másik szint ilyen vagy olyan módon kedvezik a többihez képest. Ezek a formák és módszerek roppant változatosak, s nem tartóztathatóak fel semmiféle jogszabállyal, pusztán önkorlátozással. És itt visszakanyarodtunk a társadalom érettségéhez. Vajon az a társadalom, amely egy maga fölött kasztként tenyésző politikai elitet termel ki, mennyiben tudja ellenőrizni, számonkérni ezt az attitűdöt? Egyszóval: hogyan tudja kikényszeríteni az önmérsékletet egy olyan társadalom, amely húsz évvel a diktatúra vége után még mindig argót beszél és összekacsint – ahogy erre Balázs Zoltán oly találóan utalt.¹⁷

KONKLÚZIÓ

A végső következtetés: a civil kurázsi, amely alatt az öntevékeny, önkéntes polgár attitűdjét értem, elfoszlott valahol a háború után. Bár létezett és hatott egykoron, hiszen az önkéntesség szép példáit csodálhatjuk számtalan épületben szerte az országban,¹⁸ mára emléke sem maradt, s mikor a kutató elmereng róla, előbb jutnak eszébe más országbeli minták, minthogy saját múltunkra, elődeinkre hivatkozzon. Nem feltétlenül szükséges segélykérőn tekingetni, hogy a civil kurázsit honnét plántáljuk át. Láttuk, itt volt, elődeink ismerték, gyakorolták, s a magyar történelem azt is megmutatta, hány év és hány generáció múltán hathatja utódainkat újra át.

JEGYZETEK

- ¹ Szabó Máté: A magyar nonprofit szféráról való gondolkodás, elhangzott: Civil Jelentés 2007/2008 bemutatója, Pallasz Páholy 2009. 03. 04.
- ² Csak megemlítem a török hódoltság időszakát, amely – legalábbis a mai országterületen – lezárta a korábbi civil szerveződések nagy részét, s hatását ha mérni nehéz is, de máig ma-

- gunkon érezhetjük. Elegendő erre csupán néhány példát említeni. Már a 14. században megjelentek olyan, a mai egyesületek előképeinek tekinthető civil szerveződések, amelyek beteg-ápolással, segélyezéssel, temetkezéssel foglalkoztak. Ezek közül néhány egészen a 20. századig töretlenül működött. Nagy kérdés az ország fejlődésének szempontjából nézve, hogy milyen normákat, szokásokat közvetített volna egy ilyen régtől fogva kontinuos civil szektor felénk, a ma élők felé. Bővebben l.: Domaniczky Endre: A jogállam és a civil szektor Magyarországon, különös tekintettel a helyi önkormányzatokra (Bp., Publikon, 2009).
- ³ A korszak a magyar civil szektor szempontjából felemás eredményre vezetett: az ekkor oktrojáltan behozott egyesületi jogszabályok tartalmilag jóval megelőzték korukat, s a mai egyesületi törvényünk több rendelkezésében visszaköszönnek paragrafusai. Ugyanakkor a szervezetek alakulását jelentősen megnehezítették, s kiváló besúgóhálózatot is működtettek annak érdekében, hogy a létező civil szervezetek csak a mindennapok egy vékony, szakmai szeletében működhessenek. A korabeli jogalkotásra l.: Béli Gábor: Magyar jogtörténet (Pécs, Dialóg, 2000) című könyvét.
- ⁴ Vö.: 181.001/1937. BM körrendelet. L. bővebben: Domaniczky i. m. 75-76. o.
- ⁵ Adatokat l. Domaniczky i. m. 2-3. melléklet.
- ⁶ TÓKÉS Rudolf: Civil társadalom: államfüggő alattvaló, vagy autonóm állampolgár? In: Politikatudományi Szemle 2009/3. szám 169. o.
- ⁷ Szabó i. m. 159. o.
- ⁸ Tőkés i. m. 171. o.
- ⁹ Ezt már Janus Pannonius is észrevette, amikor így ír: „Mert ad a hely, de el is vesz a szellemtől – ki tagadná?/ S látszik a versen, hogy merre, hol is született./ Rég a latin környék latinabbá tette a versem,/ barbár táj barbár szóra kaptja a szám.” (A narni Galeottóhoz) <http://mek.niif.hu/06700/06722/06722.htm#919>, 2010.02.10-i állapot.
- ¹⁰ Lásd bővebben: Domaniczky Endre előterjesztése az NCA Tanács 2010. június 21-i ülésére a magyar civil szektorral kapcsolatos joganyag fejlesztéséről.
- ¹¹ Fontos szempontot jelentene, ha jogszabályi szinten is deklarálnánk, hogy az állam a civil szervezeteket nem eltartani akarja, hanem hozzájárulni az általa fontosnak tartott célok társadalmi szempontból minél hatékonyabb megvalósításához. L. még: Balázs Zoltán: Lassú civilizálódás (In: Politikatudományi Szemle 2009/3. 172. o.)
- ¹² L.: Domaniczky Endre: Önkormányzati civil politika kiépítése Budapest XVIII. kerületében (In: Civil Szemle 2006/2. 65-91. o.)
- ¹³ Csak röviden jegyzem meg, hogy ellentétben a pártok civil szektorral kapcsolatos terveivel, továbbra is szükségesnek tartom egy új egyesületi törvény megalkotását, amely kitörli a társadalmi szervezet rosszízű fogalmát a hétköznapiokból, és visszaveszi a civil közösségeket is a civil szervezetek közé.
- ¹⁴ Egyúttal viszont meg kellene szüntetni a Tanácsot és két hatáskörét: a kifogáskezelést és az elvi irányítási hatáskört. Az előbbi jogi végzettség és ismeret híján döcögösen működik, s az ismeretek hiánya egy jogorvoslati lehetőségtől fosztja meg az érintetteket, utóbbi viszont – főleg ha „regulázási düh” ül a Tanácson – az átláthatatlanságot és a káoszt növeli az egyébként is kaotikus jogszabályrengetegben.
- ¹⁵ A félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy volt időszak, amikor a civil szektor volt

erősebb, például a reformkorban. Ezt a régi, intézményeket teremtő és fenntartó, az állammal kooperáló civil társadalmat, illetve annak egy szeletét mutatja be: Tóth Árpád: Önszervező polgárok (Bp., L'Harmattan, 2005) című könyve. Szabó Máté szép utópiájáról – „[a] civil az állampolgár, a civil szervezetek a polgárok szabad egyesülései, akik önkéntes munkájuk során közösségi feladatokat oldanak meg” (Szabó i. m. 162. o.) – e könyvet olvasva derül ki, hogy magyar földön mindez már létezett, és valóban lehet visszaút az 1%-tól a 100%-ig!

¹⁶ Különösen igaz ez egy olyan civil szektorra, amely az állampárt által uralt társadalmi szervezetekre épült rá.

¹⁷ „Ha valaki valamilyen 'civil szervezetben' tevékenykedik, netán 'van neki' egy alapítványa vagy hasonlója, akkor az meglehetősen valószínűséggel azt jelenti, hogy közpénzek kreatív megszerzésében és elköltésében szerzett komoly tapasztalatokat...” Balázs i. m. 173. o.

¹⁸ Egyik kedvenc példám az 1823-ban alapított Emberbaráti Egylet által emelt és működtetett szombathelyi kórház. Bővebben l.: Szommer Ildikó: A szombathelyi Emberbaráti Egylet megalakulása és működése (In: Vasi Szemle 1993/4. 563-569. o.)

ARISZTOTELÉSZ AZ AMERIKAI OLIGARCHIÁRÓL

Lukácsi Tamás

Az elveszettnek hitt régi szövegek felfedezése általában nagy izgalmat vált ki az adott tudományág művelőiből. Az Arisztotelész-kutatás egyik ilyen jelentős eseménye volt, amikor 1890-ben egy amerikai misszionárius közvetítésével a British Museum birtokába jutott *Az athéni állam* című művet¹ tartalmazó papirostekercs.

Hasonlóképpen szenzációs leletnek számít a Peter L. P. SIMPSON által felfedezett és 2007-ben ógörög–angol kétnyelvű változatban közölt arisztotelészi mű, *Az amerikai állam* (ΑΜΕΡΙΚΑΝΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ)². Természetesen SIMPSON tisztában van vele, hogy a felületes szemlélő anakronizmusra fog gyanakodni, és meg fogja kérdőjelezni a szöveg eredetiségét. Ezért bevezetőjében igyekszik eloszlatni a kétségeket: maga Arisztotelész tanítja ugyanis (olyan műveiben, melyek eredetisége minden kétségen felül áll), hogy a világ időről-időre elpusztul valamiféle természeti katasztrófa következtében, amely miatt az emberi civilizációnak is mindig újra kell kezdődnie. „Következésképpen, az amerikai állam – vagy valami hasonló – már számos alkalommal létezett a múltban. A kozmosz korára és eredetére vonatkozó ismereteink nem elég biztosak és teljeseek ahhoz, hogy mindenestül elvessük Arisztotelész spekulációit. Amennyiben ez így van, nincsen olyan kényszerítő ok, amely miatt tagadnunk kellene, hogy ősi történetek vagy feljegyzések útján tudomására juthatott valami egy amerikai típusú államról³.”

Komolyra fordítva a szót, a legújabb amerikai politikai filozófiában *Az amerikai állam* közlése előtt is egyre érezhetőbb volt Arisztotelész jelenléte⁴. Az utóbbi években sorra jelentek meg művek, melyek a mostani társadalmak és a közélet kihívásaira, a liberális demokráciák zavaraira Arisztotelész politikai fejtegetései és gondolatmenetei segítségével keresik a választ⁵. Ez kétségkívül gyümölcsöző megoldás, hiszen az ókori filozófus gondolatrendszere, fogalmi apparátusa és kíméletlen tisztánlátása megkönnyíti azok dolgát, akik a jelen problémáit a politikai korrektség és a Locke–Rousseau-féle szerződési elméletek dogmarendszerének keretein kívül kívánják elemezni.

A. TESSITORE ezt így fogalmazza meg: „Paradox módon, az Arisztotelész » pre-liberális « gondolkodásában való komoly elmélyedés lehet képes arra, hogy a kortárs vitát kevésbé beszűkültté és kevésbé dogmatikussá tegye azál-

tal, hogy napfényre hozza azokat az egyébként rejtett korlátokat, amelyek szükségszerűen együtt járnak a politikai diskurzussal minden korban, beleértve a miénket is⁶.” Ebben a kontextusban érdemes olvasni SIMPSON szellemes – már-már öniróniába hajló – ötletét az elveszett arisztotelészi szöveg felfedezéséről.

SIMPSON-Arisztotelész tézise (amely a Tocqueville-on felnőtt nemzedékek számára meglepőnek tűnhet) a következő: az amerikai alkotmány valójában jórészt oligarchikus. Mielőtt ezt az elemzést ismertetnénk, vizsgáljuk meg röviden, hogy mit értett (az igazi) Arisztotelész demokrácián és oligarchián.

„Főleg azonban kettő [alkotmány] ötlük szembe – írja a *Politikában* – : s miként szélről is csak rendesen kettőről beszélnek: az északiról meg a délről, míg a többi ezeknek mintegy eltévelyedése: akképpen az alkotmánynál is csak kettőről: a demokráciáról és az oligarchiáról⁷”. Szegény és gazdag egyszerre ugyanaz az ember nem lehet, ezért látszólag az államot a legegyszerűbben vagyonosakra és vagyontalanokra lehet felosztani. Ehhez igazodik az alkotmányok elkülönítése is a vagyonos és a vagyontalan osztályok hatalmi túlsúlya szerint demokráciára vagy oligarchiára⁸.

A kettő forma tehát szegénység és gazdagság tekintetében különbözik egymástól, és szükségszerű, hogy ahol gazdagság révén uralkodnak – akár kisebbségben, akár többségben – az oligarchia, ahol pedig a vagyontalanok, az demokrácia. „[A]z a demokrácia, mikor a többségben levő szabad, de vagyontalan polgárok, az oligarchia pedig, amikor a gazdagok és a nemesek gyakorolják a hatalmat, legyenek bár mégoly kevesen is⁹”.

A demokrácia az ún. mennyiséges vagy szám szerinti egyenlőség elvén alapul, vagyis egy bizonyos tekintetben – nevezetesen a szabadság tekintetében – fennálló egyenlőséget feltétlen érvényűvé tesz: akik valamely tekintetben egyenlőnek minősülnek, azok minden tekintetben egyenlők. Az oligarchia az arányos vagy érték szerinti egyenlőséget vallja, ugyanis azokat, akik bizonyos szempontból – vagyis vagyoni helyzetük alapján – egyenlőtlenek, azokat minden tekintetben egyenlőtlennek tekinti¹⁰.

Az oligarchia, vagyis a „kevesek uralma” – az arisztokráciákhoz hasonlóan – a sokaság ostobasága miatt a kevés általi uralom igazságosságában és szükségszerűségében hisz. Vezérlő elve a politikai jogok vagyoni állapothoz való kötése¹¹. Az oligarchia első alakjában a hivatalok elnyerése vagyonbecsléstől függ, és emiatt a többségben levő vagyontalanok nem juthatnak vezető tisztséghez. A második típusban a cenzus mértékét teljesítő osztályok tagjai maguk közül választják a tisztségviselőket. Romlottabb forma, amikor az atyát a fiú követi a hivatalban. Ha az oligarchák vagyonukkal és párthíveikkel olyan jelentőségre tesznek szert, hogy képesek még a törvények uralmának gyengítésére is, akkor az oligarchia legromlottabb változatáról, a dűnaszteiáról beszélhetünk, amely a türannisszal és a szélsőséges demokráciával állítható párhuzamba.

A fent ismertetett alkotmányformák megkülönböztetéséhez Arisztotelész szerint éles szemre van szükség. Nem az alkotmányok elnevezése szolgál ugyanis a kategorizálás alapjául, hanem az egyes berendezkedések szelleme, vezérlő alapelve, a hatalomgyakorlás tényleges módja: „sok helyütt úgy alakul, hogy a törvény szerinti alkotmány ugyan nem népuralmi, de a megszokás és a gyakorlat folytán a kormányzat mégis demokratikus; viszont másutt a törvény szerinti alkotmány inkább demokratikus, de a közélet rendje és a hagyomány folytán inkább oligarchikus¹²”.

Ennél a nagyon fontos megállapításnál hagyjuk el (az igazi) Arisztotelész *Politikáját*, és térjünk vissza SIMPSON-Arisztotelész elemzéséhez az amerikai alkotmányról.

Először is kalapot kell emelni SIMPSON teljesítménye előtt: az ógörög nyelvű írás stílusa, szerkezete teljesen arisztotelészi. Valóban képes azt az illúziót adni – és emiatt műve irodalmi élménynek sem utolsó –, hogy az ókori filozófus szemén keresztül látjuk a mai Egyesült Államokat.

Az amerikai alkotmány leírása azzal kezdődik, hogy az három féle hivatalt különít el: monarchikusot, népgyűlést vagy szenátorit és bírót. Az amerikaiak elzavarták ugyan anyaországuk uralkodóját, de mégis vonzódnak a monarchiához, hiszen számos olyan hivatalt létesítettek, amely nagy hatalommal jár, és amelyet egy ember tölt be viszonylag hosszú ideig (pl. elnök, kormányzók, polgármesterek). Ráadásul e monarchák nagy részének hatalma van arra is, hogy további tisztviselőket nevezzenek ki.

A szenátusok vagy népgyűlések a demokratikus elemet képviselik az amerikai alkotmányban, hiszen ezek a nép egésze által választott testületek, melyek a monarchákat is és egymást is ellenőrzik. Viszont e testületek mandátuma hosszú, és számos tagjukat újra és újra megválasztják, ami pedig inkább oligarchikus jellegzetesség. „Ráadásul a választás nem a nép összessége közül történik, hanem néhány igen gazdag társulás soraiból, melyeket politikai pártoknak neveznek, és amelyek a megválasztásuk érdekében demagógiában és a szavazatokért való versenyben merülnek el, ami jelentős költséggel jár” (111. o.). A választási kampányok akár egy évig is eltarthatnak, és ezek során a gazdagok és hatalmasok hízelegnek a tömegeknek, hogy elnyerhessék szavazataikat.

A harmadik típusú hivatal a bíraké, akik a maguk területén monarchikus hatalommal rendelkeznek. Nem választják, hanem kinevezik őket, ráadásul életük végéig. E monarchák hatalmát úgy korlátozza az alkotmány, hogy a nép sorshúzás útján részt vesz az ítékezésben, és a bűnösség kérdésében hatalma van dönten.

Az amerikai alkotmány SIMPSON-Arisztotelész szerint a következőképpen tipizálható: „Ezek hát a fő hivatalai az amerikai alkotmánynak, melyet – mint mondtuk – demokráciának neveznek. Világos azonban, hogy számos oligarchikus jellegzetessége van, melyeknek egy része egyenesen a szélsőséges oli-

garchiába hajlik.” (113. o.) Amiben az egyenlőség megvalósul, az az amerikaiak életmódja: szeretik a pénzt, és életüket mindannyian a gazdagság hajszo-lásával töltik. Amint egy régi uralkodójuk mondta: „The business of Amerika is business”.

A pénz szerelme oly nagy körökben, hogy a politikai hivatalokat is eladó-nak tekintik, és aki megszerezte, az megpróbál hasznot húzni belőle. Kizá-rólág az képes ugyanis magát megvásároltatni, aki gazdag vagy gazdag barátai vannak vagy valamely politikai klubhoz tartozik. Miután pedig valaki elnyer-te a hivatalt, magas fizetést kap, ajándékokat fogad el olyan emberektől, akik politikai előnyöket szeretnének szerezni tőle, továbbá adókból származó köz-pénzek felett is rendelkezik, amelyet barátainak vagy követőinek osztogathat. „Ez azt eredményezi, hogy a pénz állandó áramlásban van két irányban: ma-gánpénzek áramolnak a barátoktól és a néptől a hivatalviselő felé, és közpén-zek áramolnak a hivatalviselőtől a barátok és a nép felé.” (115. o.)

Az amerikaiak – a spártaiakkal ellentétben – nem rejtegetik pénzüket, ha-nem büszkék rá és büszkén költik nyilvánosan. Nem találhatunk egy háztar-tást sem az egész országban, amely ne lenne tele hasznos és drága tárgyakkal. E mentalitás még a szegényekre is jellemző, így a nép egyenlő: mindenki egy-aránt a gazdagságra törekszik, és elfogadja, hogy ha pénze van, akkor hivatalt is viselhet, ha viszont nincsen, akkor ezt nem teheti meg.

Az ország fekvése szerencsés: kellő távolságban terül el két nagy kontinens között, így a természet felruházta mindennel, ami a világoralomhoz szüksé-ges. Eme uralom okai azonban nem a természeti adottságokban rejlenek, ha-nem abban, hogy az egész világ irigyli és utánozni igyekszik Amerikát. „Az amerikaiak inkább az üzlet gyakorlásán és szeretetén keresztül szereztek ural-mukat a világ felett, mintsem fegyverek vagy háborúk révén.” És a világ nem csak üzleti életüket utánozza, hanem átvette választási gyakorlatukat és oli-garchikus klubjaik rendszerét is, hiszen „mint azt maguk az amerikaiak mond-ják: eme nagy üzleti siker nem lenne lehetséges anélkül, hogy ily módon ren-delkezniék az alkotmányról.” (115. o.)

A fenti leírás és tipizálás után a szerző rátér az amerikai államélet kritiká-jára. Ebben is Arisztotelészre, a nagy tabudöntőgetőre ismerhetünk.

A legelső bírálát úgy hangzik, hogy az amerikaiak túlságosan az üzletet tették meg az államélet központjának. Úgy vélik, hogy az alkotmányt az üzlet körül és érdekében kell megszervezni. Márpedig az üzlet szférája csak egy ré-sze az államnak, akárcsak a házi gazdálkodásnak, és csak eszköz annak ér-dekében, hogy az állam vagy a háztartás elláthassa a maga munkáját. E mun-ka pedig az erény, és nem a pénz keresése.

A hivatalok elosztásában egy önmagában helyes elv érvényesül: a hatalmi ágak elválasztásának elve. A törvényalkotó jól látta, hogy nem üdvös, ha egy ember sokféle hivatalt foglal el, miként a fuvolástól sem kívánhatjuk meg, hogy cipőket javítson. Ám ez az elv csak arra szolgál, hogy elrejtse az oligarchikus

elemet: a hivatalokat ugyanis ugyanazon politikai klub tagjai foglalják el. „A hatalmi ágak elválasztását valójában a gazdagok oligarchikus okoskodásának kell tartanunk, akik maguknak akarják kisajátítani az államot. Ugyanis miközben a nép eszébe vésik, hogy a hatalmi ágak elválasztása szükséges annak megakadályozásához, hogy valaki túl hatalmas legyen és türanniszt vezessen be, elrejtik azt aényt, hogy mindezen hivatalok az ő kezükben és barátaikéban összpontosulnak”. (117. o.) Ennek orvoslása azáltal lenne lehetséges, hogy az esküdszékekhez hasonlóan a végrehajtó hatalmi tisztségek esetében is érvényesülhetne a sorsolással történő kiválasztás.

Ráadásul a hivatali idők hosszúsága kedvez a visszaélésnek, a megvesztegetésnek, a részrehajlásnak és a kivételezésnek. A legtöbb nagykövet vagy bíró kinevezésénél megtapasztalhatjuk, hogy mennyire érvényesülnek e fogyatékoságok.

Láttuk mennyire elengedhetetlen, hogy aki Amerikában hivatalt kíván vállalni, az egyrészt gazdag is legyen, másrészt rendelkezék megfelelő szabad idővel stb. Az anyagi eszközök túlzott mértéke azonban a jó uralommal összeférhetetlen, hiszen minden túlzás szemben áll a józan ésszel. A túlzottan vagyonosak erkölcsi romlása már a gyermekszobában elkezdődik, nem tanulják meg ugyanis az engedelmességet, márpedig a szabad embereken való uralom előfeltétele, hogy tudjon valaki elébb engedelmeskedni, és csak utána uralkodni. Hasonlóképpen káros túlzás, hogy a bírák egész életükön át betöltetik hivatalukat, hiszen mind a testnek, mind a szellemnek van öregkora.

A törvényhozásban található bizottságok jellege is az oligarchikus elemet erősíti. Ezekben ugyanis mind a bizottságnak, mind elnökének túl nagy hatalma van. Mivel már eleve egyfajta oligarchia oligarchiáját képezik, legalább a bizottsági elnök kiválasztásánál sorshúzást kellene alkalmazni, hogy ne a legbefolyásosabb tag határozza meg a testület munkáját.

Az is oligarchikus megoldás, hogy mindenkinek van szavazati joga, de nem kötelező szavazni. Ez ugyanis oda vezet, hogy a gazdagok és a politikai klubok tagjai aktívabbak, mint a szegények; az előbbieket elmennek szavazni, míg a nép nagy része nem. Ezért aztán mindenkit kötelezni kellene szavazati joga gyakorlására vagy – az athéni demokrácia mintájára – fizetni kellene azoknak, akik szavaznak. Ez az ötlet azonban nem tetszene az amerikaiaknak, hiszen a kényszerítést ellenkezőnek tekintik szabadságukkal. „Mintha akkor volnának szolgák, amikor maguk választják vezetőiket, és akkor lennének szabadok, amikor nem” (123. o.). (Ez utóbbi mondat esetében lehetetlen nem felismerni Arisztotelész keze nyomát...)

Az előválasztások rendszere is az oligarchia kezére játszik. Azok közül lehet ugyanis csak választani, akiket egy előválasztáson kiválasztottak: így a kevesek által kiválasztott kevesek indulnak csak a hivatalokért. Ez a kettős választás a demagógiát is növeli, hiszen kétszer kell mindenkinek megküzdenie a szavatokért. „Ráadásul kölcsönösen vádolják és gyalázzák egymást, ami már

önmagában is alantas (hiszen mely tiszteletreméltó ember tenne ilyesmit szívesen?) és az alkotmányra is káros” (125. o.).

Összefoglalásként a szerző arra mutat rá, hogy bár az amerikai állam oligarchikus, a rendszer nem instabil, annak köszönhetően, hogy ez az oligarchia nem zárt: mindenki előtt nyitva áll a meggazdagodás és a befolyásszerzés útja. Ráadásul az amerikaiak szeretnek létrehozni különféle politikai, vallási vagy gazdasági egyesületeket és érdekcsoportokat, melyek adott esetben felülkerekedhetnek az oligarchián. A társulás illetően lehetősége a szegények előtt is nyitva áll, akik erőiket egyesítve gazdagként küzdhetnek a gazdagok ellen, és így a rendszer oligarchikus elemeit a maguk javára fordíthatják.

A stabilitás azonban nem örökkévaló. Pseudo-Arisztotelész borongós színekkel viszi fel az utolsó ecsetvonásokat az amerikai állam képére: „A szerencse műve az, hogy Amerika gazdag föld és nagyszerűen alkalmazkodik az üzlet és a kereskedelem kívánalmaihoz. Azért viszont a törvényhozónak kellene felelnie, hogy a sokaság mentes legyen a széthúzástól. A jelen helyzetben ugyanis, ha valami szerencsétlenség történnék és az alávettettek sokasága felázadna, nem lenne a törvényekben olyan gyógymód, amely helyreállíthatná a nyugalmat.” (127. o.)

SIMPSON írása kétségkívül provokatív. Az arisztotelészi nézőpontnak köszönhető távlat néha a karikatúra távlatának tűnik. Akár továbbgondolásra, akár ellentmondásra serkent, nehéz elképzelni, hogy olvasás után bárki is közömbösen félretehetné. A kérdések és reflexiók vég nélküli sorozatát vetheti fel. Például a *Politikában* a dinasztikus oligarchiáról írottakat felidézve, és azt SIMPSON elemzésével összevetve, nehéz elhessegetni a gondolatot, hogy az 1988 és 2008 közötti két évtizedben két család soraiból kerültek ki az elnökök, és ez a széria kis híján folytatódott 2008 után is. De a kérdések sem kevésbé provokatívak: tényleg oligarchikus alkotmány alatt élne az Egyesült Államok? Újra kellene értékelnünk ennek fényében az amerikai „demokrácia-exportot”? És ha igaz, hogy a demokratikusnak hitt Amerika valójában oligarchikus, akkor miként kellene minősítenünk saját alkotmányunkat? Melyik klasszikus kategóriába sorolhatnánk be?

Talán éppen az a leginkább arisztotelészi vonása SIMPSON írásának, hogy a gondolkodásra és reakcióra serkenti az olvasót. Arisztotelész a maga korában ugyanis elsősorban nem filozófusok vagy a filozófia tanulói számára alkotott, hanem a művelt és szabad idővel rendelkező férfiak számára, akik a politikai hatalom aktuális vagy potenciális gyakorlói lehettek, és akik a filozófus előadásainak hallgatói voltak a Lükéionban.¹³ Nem a mai értelemben vett részletesen megtervezett tudományos munkákat írt számukra, nem befejezett, hézagmentesen lezárt gondolatmeneteket ajánlott fel hallgatóinak.

Arisztotelész tanításának célja nem az volt, hogy informálja közönségét, hanem az, hogy formálja. Nem kész tudással kívánta őket megtölteni, hanem

fel akarta szítani bennük a vitatkozás, a reakció, az ítélet és a kritika lángjait.¹⁴ Stílusa és gondolatmenete ezért erősen didaktikus¹⁵ és dialektikus, sok helyen aporetikus; mindez felhívás a hallgatónak (és az olvasónak), hogy mérlegelje az elhangzottakat, önmaga keresse tovább a válaszokat, amelyek megtalálásában adott esetben éppen az van segítségére, hogy a mű bizonyos érvei szándékosan zsákutcába vezetik.

SIMPSON kísérlete eme antik hagyomány szerves folytatásának tűnik, és nem tartom alaptalannak a reményt, hogy e hagyomány újraélése révén nyerni fog majd valamit a kortárs politikai filozófia. Biztos nyertesei azonban már most is vannak: a politikai filozófia iránt érdeklődő olvasók, akikkel szemben nagyon sok mindent elkövettek Arisztotelész halála óta annak érdekében, hogy kiverjék a fejükből a régi igazságot: minden filozófia csodálkozással kezdődik.

JEGYZETEK

- ¹ Magyarul: *Az athéni állam*, in: NÉMETH Gy. (szerk., jegyz. és utószó): *Államéletrajzok*, Osiris, Budapest 1998.
- ² Peter L. P. SIMPSON: *Aristotle's Regime of the Americans*, in: Lenn E. GOODMAN–Robert B. TALISSE (szerk.): *Aristotle's Politics Today*, State University of New York, Albany 2007, 109–127. o.
- ³ SIMPSON (2007), 109–110. o.
- ⁴ Ld. LUKÁCSI T.: „Arisztotelész és a liberális demokrácia megmentése”, *Politikatudományi Szemle*, 2005: 2, 189–201. o.
- ⁵ Pl. C. A. BATES JR.: *Aristotle's "Best Regime": Kingship, Democracy, and the Rule of Law*, Baton Rouge 2003; R. KRAUT: *Aristotle: Political Philosophy*, (Founders of Modern Political and Social Thought), Oxford 2002; F. D. MILLER JR.: *Nature, Justice, and Rights in Aristotle's Politics*, Oxford 1995; A. TESSITORE (szerk.): *Aristotle and Modern Politics: The Persistence of Political Philosophy*, Notre Dame (Indiana) 2002; KRAUT, R.–SKULTETY, S. (szerk.): *Aristotle's Politics: Critical Essays*, Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 2005; KŁOSKO, G. (szerk.): *Aristotle*, London, Ashgate Pub., 2007.
- ⁶ A. TESSITORE: „The Renaissance in Aristotelian Studies and the Persistence in Political Philosophy”, in: TESSITORE (2002), 14. o.
- ⁷ *Politika*, 1290 a 13–16.
- ⁸ *Pol.*, 1291 b 6–13.
- ⁹ *Pol.*, 1280 a 1–3, 1290 b 17–20.
- ¹⁰ *Pol.*, 1301 a 26–34.
- ¹¹ L. WHIBLEY: *Greek Oligarchies*, Cambridge 1913, 187. o.
- ¹² *Pol.*, 1292 b 12–16.
- ¹³ C. LORD: *Aristotle: The Politics*, Chicago–London 1984, 10. o. Ld. még W. S. FERGUSON: *Greek Imperialism*, London 1913, 111. o.
- ¹⁴ Ld. P. HADOT: „Aristotle and His School”, in: *What is Ancient Philosophy?*, Cambridge (Mass.) 2002, 87. o.
- ¹⁵ R. BODÉÜS: *The Political Dimensions of Aristotle's Ethics*, Albany 1993, 94. o.

ABSTRACTS

Heino Nyysönen
COCKS OF THE WOOD, HOBGOBLINS AND VAMPIRES
Political Culture and Stereotypes

The main thesis of this article is that stereotypes are essential elements of political culture, and they offer information on the political culture of both the users and the objects of the given stereotype. The article is based on the observation that it is not just political culture that is built on the totality of specific beliefs, topoi and presumptions, but the researchers of political culture themselves are bound to create and use stereotypes. The author reviews the usages of the notion of political culture in political science literature, and focuses mainly on the usability of the notion for research. In addition, he examines how stereotyping is used in creating the image of the other and in conceptualising the differences of political cultures in the mirror of Hungarian–Finnish interaction.

Keywords: political culture, stereotypes, Finland

Horváth, Péter
WHO SHOULD GOVERN? VOTER PREFERENCES AND GOVERNMENT
FORMATION IN HUNGARY, 1990–2009.

In my paper I wish to refute the thesis of the classical theory of democracy that politicians implement people's will, a product of aggregation of voter preferences. I seek to underpin my statement by testing the aggregative-populist model of democracy through empirical analysis of government formations in 1990–2009. I show that politicians ignore voter preferences in coalition composition and government formation scenarios and preferences to the coalition patterns in an ex post manner. Building on theories of leadership democracy and herestetics, I also demonstrate that government formation lies in the hands of party leaders who have intrinsic political volition. People's will does not exist because preferences and outcome of government formation are produced by the politicians through heresthetic manoeuvres and their autonomy vis-à-vis

the voters. It is the politicians' task to manage cross-cutting preferences and to form a viable government under power relations that are not completely predictable due to perverse effects. Politicians seek to minimize contingency by reducing the number of political alternatives, shaping or ignoring voter preferences, and by the rule of acknowledgement. In conclusion I make further conceptual restrictions for a minimalist definition of democracy. Voters set the political process of government formation in motion through their votes and authorize politicians to form a viable government, and they also give advance consent to the prospective outcome of government formation. Democracy, however, does not make voters' role hollow for 1. politicians are unable to control the content of votes, and 2. party competition for votes continues to exist. At the same time this also highlights the limits of the explanatory power of leadership democracy and herestetics.

Keywords: government and coalition formation, coalition composition, voter preferences, people's will, political volition, autonomy of politicians

Mikecz, Dániel

CULTURE OF RESISTANCE

Culture and Identity in the Literature of Social Movement Studies

In this paper I stress the cultural aspects of social movements. After the "cultural turn" in the 60s and 70s new methods and theories emerged in the social sciences as well. At the same time new fields of contention appeared. The students of the new social movements have elaborated the questions of identity, interpretation and the construction of meaning. After the introduction I briefly present the history and effects of the cultural turn, then I stress the cultural concerns of the literature of social movement studies. Eventually I show the relation and characteristics of the key features of movement culture: the identity, the framing process and the movement subcultures.

Keywords: social movements, movement culture, identity, new social movements, collective action

ABSTRACTS

Szabó, Gabriella

CONCEPTS OF THE EUROPEAN PUBLIC SPHERE. PARADIGMS,
DEFINITIONS AND APPROACHES
FOR A POSSIBLE NEW DIRECTION OF EUROPEAN STUDIES.

This paper aims at reviewing the most important aspects of the emerging literature on the European public sphere. The vivid academic debates on democratic deficit, low level of legitimacy and lack of European demos show that the European Union suffers from serious problems in connecting its publics. I attempt to summarize how political scientists approach the importance of public sphere in the European integration. The main points of the most influential paradigms, theoretical backgrounds and definitions will be presented such as the total rethinking of Habermas's public sphere conception in the context of the EU and the deliberative supranationalism which is currently one of the most coherent ways to conceptualize the European public sphere.

Keywords: European Public Sphere, European Union, democracy, legitimacy, media